

Pavol Tišliar (ed.)

Populačné štúdie Slovenska 6

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

Bratislava 2015

© **Populačné štúdie Slovenska 6**
(Studies in the Population of Slovakia 6)

Zostavil/Editor: doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

Recenzenti/Reviewers: Doc. PhDr. Karol Janas, PhD.
PhDr. Radoslav Ragač, PhD.

Štúdie/Papers: © Mgr. Daniela Hrnčiarová, PhD.; Mgr. Eva Škorvanková, PhD.;
RNDr. Branislav Šprocha, PhD.; doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

Departments of Ethnology and Museology
Department of General History
Faculty of Arts
Comenius University in Bratislava
Slovak Republic

Proofreading:

Slovak: Mgr. Terézia Šprochová

English: Mgr. Slavomír Čéplö

Práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“.

Publikácia je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

1. vydanie, Bratislava 2015

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

Vydavateľ/Published:

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z.

ISBN 978-80-971715-7-5

OBSAH

Úvodom 5

*Daniela Hrnčiarová: „Slovensko bez dorastu?“
od. A. Churu a populačná politika na Slovensku
na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia 7*

*Pavol Tišliar: Prípravný proces súpisu domov a bytov
a sčítania ľudu na Slovensku v roku 1940 33*

*Eva Škorvanková: Stravovanie a zásobovanie obyvateľstva
potravinami v období Slovenskej republiky (1939 – 1945)
..... 63*

*Branislav Šprocha: Plodnosť žien maďarskej národnosti
na Slovensku v sčítaniach obyvateľov 169*

CONTENT

<i>Introduction</i>	5
<i>Daniela Hrnčiarová: Alojz Chura's „Slovakia without Youth?“ and Population Policy in 1930s and 1940s Slovakia</i>	7
<i>Pavol Tišliar: Preparatory Process in the Run Up to the 1940 Population and Household Census in Slovakia</i>	33
<i>Eva Škorvanková: Rationed Life: Diet and Food Supply of the Inhabitants during the Existence of the 1939 – 1945 Slovak Republic</i>	63
<i>Branislav Šprocha: Fertility of Hungarian Women in Slovakia as Reflected in Census Data</i>	169

Úvodom...

Šiesty zväzok Populačných štúdií Slovenska prináša 4 príspevky, ktoré sú postavené na základnom výskume, na práci s edíciami prameňov a odbornej literatúre. Z pohľadu tém sme sa zamerali na problematiku plodnosti obyvateľstva (D. Hrnčiarová a B. Šprocha), charakter prameňov (P. Tišliar), ale aj vybrané otázky každodenného života (E. Škorvanková).

Daniela Hrnčiarová sa vo svojom príspevku zaoberala prácou Alojza J. Churu, významného lekára, organizátora starostlivosti o deti a mládež, ale tiež jedného z priekopníkov modernej demografie na Slovensku. Jeho dielo, „*Slovensko bez dorastu?*“, dodnes patrí medzi inšpiratívne práce a ponúka nám pohľad na populačný vývoj, populačnú politiku a ich dobové chápanie, ale aj stav zdravotnej starostlivosti na Slovensku, ťažiskovo najmä v 30. rokoch 20. storočia. A. J. Chura bol jedným z prvých, ktorý poukázal na znižovanie plodnosti obyvateľstva.

Pavol Tišliar sa zamerl na prípravný proces sčítania z roku 1940. Všimol si najmä problém koncepcie sčítania ľudu, jej charakter a špecifiká, a to predovšetkým z pohľadu dochovaných prameňov regionálnej povahy.

Eva Škorvanková vo svojej rozsiahlej štúdií podrobnejšie zachytila stravovanie, stravovacie návyky a zásobovanie obyvateľstva na Slovensku počas 2. svetovej vojny. Svoju širokú analýzu postavila o. i. na dochovaných situačných správach okresných úradov a na archívnych dokumentoch viacerých vrcholových inštitúcií, ktoré pracovali počas existencie Slovenskej republiky (1939 – 1945).

Plodnosťou žien maďarskej národnosti sa zaoberal Branislav Šprocha. Jeho kohortná analýza vývoja plodnosti spomenutej skupiny obyvateľstva Slovenska preukázala dlhodobo nižší počet detí v rodine, ako v prípade slovenských žien.

Všetky spomenuté príspevky sú výstupom grantových úloh APVV „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)» a MŠ SR VEGA „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“, ktoré sa v súčasnosti riešia na Katedre etnológie a muzeológie a Katedre všeobecných dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave.

Osobitné poďakovanie editora patrí obom recenzentom, Karolovi Janasovi a Radoslavovi Ragačovi za pomoc pri príprave a zostavení tohto zväzku Populačných štúdií Slovenska.

V Bratislave 20. augusta 2015

zostavovateľ

„Slovensko bez dorastu?“ od. A. Churu
a populačná politika na Slovensku
na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia.¹

Daniela Hrnčiarová

Mgr. Daniela Hrnčiarová, PhD.
Katedra všeobecných dejín
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: daniela.hrnciarova@uniba.sk

Populačné štúdie Slovenska 6: 7-32

(Alojz Chura's „Slovakia without Youth?“ and Population Policy in 1930s and 1940s Slovakia)

Population development of Slovakia in the interwar period was thoroughly analyzed in the work of the prominent Slovak pediatrician and university professor Alojz J. Chura. His main focus was to determine all the factors which participated on the high infancy mortality and on the decline of population reproduction, particularly in the 1930s. His “Slovakia without Youth?” is considered to be the first the social and pediatric study with significant impact on the population policy of the wartime Slovak republic (1939 – 1945) and its population.

Key Words: Slovakia, population policy, Alojz Ján Chura

Populačný vývoj na Slovensku v medzivojnovom období a počas druhej svetovej vojny zaznamenal určité odchýlky od vývoja v ostatných európskych krajinách. Zmeny v demografickom správaní sa obyvateľstva a z nich vyplývajúce demografické procesy ovplyvnili viaceré faktory vychádzajúce okrem iného i zo zásadných zmien v politickej, spoločenskej i hospodárskej oblas-

¹ Príspevok vznikol pri riešení grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

ti.² Výrazný medzník vo vnímaní populačnej politiky štátu a prípadné riešenie niektorých problémov stagnujúcej populácie na Slovensku predstavuje dielo profesora Alojza Churu „*Slovensko bez dorastu?*“.

Alojz Ján Chura sa narodil 11. júna 1899 v Hliníku nad Váhom. Vysokoškolské štúdium medicíny začal na Lekárskej fakulte Budapeštianskej maďarskej kráľovskej univerzity, potom pokračoval na Lekárskej fakulte Masarykovej univerzity v Brne a štúdium ukončil na Lekárskej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Absolvoval niekoľko študijných pobytov v zahraničí, navštívil detské nemocnice a odborné ústavy v Anglicku (Londýn, Manchester, Edinburgh), Holandsku (Amsterdam, Leyden, Utrecht) a Nemecku (Berlín). Už počas štúdií sa intenzívne zaujímal o pediatriu a pod vedením svojho mentora českého pediatra prof. MUDr. J. Brdlíka začal pracovať na Klinike detského lekárstva LF UK v Bratislave, kde od roku 1933 až do 1945 zastával post jej prednostu.³

Alojz Chura, od roku 1936 riadny profesor detského lekárstva LF UK (SU), je považovaný za priekopníka a zakladateľa modernej detskej pediatrie na Slovensku a svoj vyše 1368 stranový traktát „*Slovensko bez dorastu?*“ napísal predovšetkým ako sociálno-pe-

² Prehľad základnej literatúry k populačnému vývoju a populačnej politike ponúka štúdiá P. Tišliara: TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938 – 1945 – metodologické východiská. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I.* Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 9-18. Vybraným problémom populačného vývoja na Slovensku sa venuje P. Tišliar v ďalšej štúdií TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I.* Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013 s. 19-90 a dr. Branislav Šprocha vo svojich štúdiách: ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I.* Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 91-166 a ŠPROCHA, Branislav. K niektorým otázkam transformácie plodnosti na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 5*, Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. 2015, s. 89-115; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Základné charakteristiky plodnosti žien na Slovensku v medzivojnovom období. In: Slovenská štatistika a demografia č. 1-2/2009, s. 57-74.

³ ČOMAJ, Ján. Profesor Alojz J. Chura zostáva vzorom sociálne citiaceho lekára a vedca. In: *Slovenské národné noviny*. 17.6.2014. [online 10.9.2014]. <<http://snn.sk/news/profesor-alojz-j-chura-zostava-vzorom-socialne-citiaceho-vedca/>>

diatrickú štúdiu, ako to uvádza aj v podnadvise. Už Churovi súčasníci, najmä z kruhov odbornej lekárskej verejnosti, považovali jeho dielo za „*obsiahle a monumentálne*,“ ktoré „*dôkladne rieši populačný problém na Slovensku*“⁴ a Churu uvádzajú ako ukážkového autora z lekárskeho kruhu – pediatrov, ktorý „*mnoho popísal o dostatočnom a schopnom doraste pre každý národ a že tým väčší má význam v takom malom národe ako je slovenský*“.⁵

V súčasnosti si „*Slovensko bez dorastu?*“ odborníci pripomínajú nielen preto, že ide o prvú písomnú zmienku o sociálnej pediatrii u nás. Oceňuje sa najmä skutočnosť, že autor nezostal len pri zozbieraní suchých štatistických údajov, ktoré by podľa Churu bez slovného vysvetlenia nemali veľký význam, ale že „*z opisu tabuliek zostavil status, chorobopis a diagnózu slovenskej pospolitosti. Nechcel iba kritizovať, ale vyzval všetkých zúčastnených na záchranu slovenskej rodiny a slovenského dieťaťa*“.⁶ A hoci od vydania prvého zväzku na budúci rok uplynie osemdesiat rokov, zdá sa, že i dnes treba vyzdvihnúť jeho aktuálnosť práve pre sociálno-pediatrické zameranie a teda veľmi moderné chápanie situácie v populácii aj napriek tomu, že Slovensko má dnes svoj dorast.⁷

Dôležitosť Churovho diela „*Slovensko bez dorastu?*“, predovšetkým pre rozvoj sociálneho detského lekárstva na Slovensku si pripomenuli aj na Trnavskej univerzite, kde sa 29. septembra 2011 pod záštitou poslanca Európskeho parlamentu Miroslava Mikolášika a vtedajšieho ministra zdravotníctva SR Ivana Uhliarika uskutočnil dvanásť ročník konferencie s medzinárodnou účasťou Ochrana života s témou „*Sociálna pediatria dnes - Pocta profesorovi Churovi*“.⁸

„*Slovensko bez dorastu?*“ patrí aj medzi prvé kvalitnejšie demografické práce v prvej polovici 20. storočia. Dielo zodpovedá dobe,

⁴ ŠKODÁČEK (dr.). MUDr. E. Lukášová. Otázka potomstva otázka národného bytí. In: *Slovenský lekár*, 1940, roč. 2., č. 1, s. 43.

⁵ KADLEČÍK, Samuel (Doc. Dr.). Starajme sa o samodruhé. Potreba prenatálnych poradní pre ženy. In: *Slovenský lekár*, 1939, roč. 1, č. 6, s. 151.

⁶ ČERNAY, Jozef. 60 rokov Churovej knihy „*Slovensko bez dorastu?*“ In: *Praktická gynekológia*, 1997, roč. 4, č. 2, s. 109.

⁷ Tamže, s. 108.

⁸ <<http://www.vyveska.sk/konferencia-ochrana-zivota-2011.html>>, [online 24.07.2015]

v ktorej vzniklo, a tak pri jeho tvorbe logicky nemohli byť použité metodologické nástroje a spracované teoretické východiská, ktoré sa viažu na rozvoj modernej demografie a historickej demografie v 70. a 80. rokoch 20. storočia.⁹ Chura pracoval zväčša len s predbežnými údajmi štatistickej povahy, chýbal mu predovšetkým časový odstup, aby mohol mnohé naznačené charakteristiky demografických procesov hodnotiť.¹⁰

Autor v úvode prvého dielu pokladal napísané za „*výkrik a volanie*“, ktorým chce „*informovať a povzbudiť k činorodej intenzívnejšej práci na poli ochrany rodiny, dieťaťa a slovenského dieťaťa zvlášť a tak k starostlivosti o populáciu.*“¹¹ V medzivojnovom období sa na Slovensku zhoršila populačná klíma. Po skončení prvej svetovej vojny nastal nárast pôrodnosti. To sa očakávalo, keďže štatistiky z minulých vojen ukazovali, že po skončení vojny nastal prudký vzostup pôrodnosti, čím sa za krátky čas vynahradili straty, spôsobené vojnou a okrem toho vzostup pôrodnosti trval niekoľko rokov, takže počet novonarodených onedlho prevýšil počet padlých na bojiskách a v epidémiách.¹² Ale tento nárast netrval na Slovensku dostatočne dlho a nasledoval dlho trvajúci pokles vrcholiaci na konci 30. rokov 20. storočia.¹³

Pozícia prednostu na klinike detského lekárstva Alojzovi Churovi umožnila okrem iného analyzovať príčiny klesajúcej pôrodnosti na Slovensku. S tým spojená vysoká detská úmrtnosť vykresľovala budúcnosť Slovenska, čo sa týka vzrastu populácie v temných farbách. „*Upozorňovali sme na toto a budeme upozorňovať, lebo tisíce zabrániteľných individuálnych tragédií nedochádzajú dostatočne na povrch vedomia celku, národnej a štátnej pospolitosti ani ako individuálny ani ako hromadný jav... z význačných miest sa nám pripomína, že východné zeme republiky [aj Slovensko pozn. autora] sú širokým korytom sa valiacim populačným*

⁹ TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí. In: *Slovenská štatistika a demografia* 2015, roč. 25, č. 2, s. 3.

¹⁰ TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika a populačný vývoj... c. d., s. 10

¹¹ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava : Roľnícka osveta, 1936, s. 16.

¹² MASÁROVÁ – JESENSKÁ, Mária. Sociálna starostlivosť o mládež. In: *Živena* 1941, roč. 31, č. 4, s. 122.

¹³ ŠPROCHA, Branislav. K niektorým otázkam transformácie plodnosti ..., c. d., s. 99.

prameňom. Pod ružovým horizontom takto vyzdvihovanej populačnej prosperity Slovenska masy malých detských hrobov nevrhajú dosť veľké tiene.“¹⁴

Populačná politika Československého štátu v medzivojnovom období sa usilovala o ochranu a podporu rodiny, zameranú najmä na starostlivosť o deti a mládež. Mnohé legislatívne opatrenia aktívne podporovali matky a deti napr. opatrenia o materskej dovolenke, zákaz nočnej práce pre ženy a matky, či rodinné prídavky.¹⁵ No štát sa po vojne musel vyrovnávať nielen so zásadnými zmenami v hospodárskej oblasti, ktoré boli úzko prepojené na sociálnu oblasť, ale aj so spojením dvoch odlišných typov populácie. Výrazné zmeny v demografickom správaní obyvateľov západnej časti republiky sa v jej východnej časti začali výrazne prejavovať až v medzivojnovom období.¹⁶

Prvý diel „*Slovensko bez dorastu?*“ vyšiel v roku 1936, keď už zmeny v populačnom vývoji na Slovensku nebolo možné ignorovať. Chura pristúpil k vzniknutej situácii ako lekár, ktorý lieči nemoc. „*V každej chorobe je podrobné poznanie aetiologie¹⁷, vývoja podstaty choroby a správna diagnóza základnou podmienkou úspešnej terapie a profylaxie individuálnej i všeobecnej.*“¹⁸ Rozmenené na drobné sa teda zamerával na demografické procesy ako pôrodnosť, sobášnosť, potratovosť, úmrtnosť, migrácia. Pozornosť venoval manželskej plodnosti, pri ktorej sledoval prípadné zmeny v súvislosti s povoláním a sociálnou príslušnosťou, národnosťou, vierovyznaním. Podľa podobných kritérií skúmal pôrodnosť v súvislosti s vidiekom a mestom, národnosťou, vierovyznaním či podľa ročného obdobia. Za veľmi dôležité považoval faktory, ktoré ovplyvňujú úmrtnosť na Slovensku a do akej miery sa prejavujú v skupinách obyvateľov zaradených podľa veku, národnosti a náboženstva. Veľký priestor venoval predovšetkým úmrtnosti kojencov, spôsobených tuberkulózou a inými pľúcny-mi chorobami, črevným katarom (enteritis), hnačkou (diarrhoe)

¹⁴ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel., c. d., s. 16.

¹⁵ Podrobnejšie TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt populačnej politiky...*, c. d., s. 20-29.

¹⁶ Tamže, s. 81,

¹⁷ Etiológia je náuka o príčinách vzniku chorôb. Kolektív autorov. *Slovník cudzích slov*. Bratislava : SPN, 1997, s. 253.

¹⁸ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel, c. d., s. 17.

a do akej miery sa na úmrtnosti dojítiat prejavuje poskytnuté liečenie v nemocniciach a súkromných liečebniach.

Venoval sa aj vývoju obyvateľstva na Slovensku v rámci klasického rozdelenia podľa národnosti, náboženského vierovyznania, veku, pohlavia, rodinného stavu. Okrem toho sa zaujímal aj o hmotné zabezpečenie „hlavného populačného zdroja“ na Slovensku. Za populačné jadro Slovenska Chura pokladal slovenskú dedinu s v prvom rade roľníckym obyvateľstvom.¹⁹ Sústredil sa na to, aby v číslach a tabuľkách zmapoval napríklad hektárové výnosy poľnohospodárskej produkcie – obilnín a strukovín a chov hovädzieho dobytku na Slovensku v porovnaní s Čechami, Moravou a Sliezkom a Podkarpatskou Rusou, jednotlivo i v rámci celej republiky. Ďalej sa zamerl na celkovú ročnú spotrebu v rodinách roľníkov, osobitne zaznamenával ročnú spotrebu potravín a nápojov v slovenských rodinách a mnoho iných detailov. Štatistické údaje väčšinou pochádzajú z roku 1933, prípadne zahŕňajú obdobie 20. a začiatok 30. rokov 20. storočia.

Vidiecke, respektíve roľnícke prostredie, si Alojz Chura nezvolil náhodou. Samozrejme tu svoju úlohu zohrala aj hospodárska situácia na Slovensku a Chura sa o odbúravaní priemyslu na Slovensku a jeho dopadoch na slovenské obyvateľstvo okrajovo aj zmieňuje. Pre neho je podstatné, že „v roľníckom, dedinskom ľude je mravné a národne-biologické bohatstvo Slovenska a toto bohatstvo je rozhodne dôležitejšie ako bohatstvo národohospodárske.“²⁰ Práve prvú časť z uvedeného citátu vypichol aj Scheffer, autor dobovej recenzie na „Slovensko bez dorastu?“, ktorá vyšla až po publikovaní oboch častí druhého dielu v roku 1939 v odbornom časopise *Slovenský lekár*. Vyzdvihuje najmä to, že A. Chura považuje pokles pôrodnosti za dôsledok predovšetkým mravného úpadku národa. „Individualistický a materialistický svetonázor, podľa ktorého iba kratučký tuzemský život jednotlivca je realitou, za predošlého demokratického režimu hlboko prenikol do slovenských duší. Premnohí už nepoznajú iný a vyšší cieľ ako zabezpečiť vlastnú hmotnú existenciu po prípade zvýšiť „životný štandard“. Preto sa podľa recenzenta A. Chura netají svojimi sympatiami

¹⁹ Tamže, s. 195.

²⁰ Tamže.

k jednoduchému roľníkovi, ktorý „veriac v božskú prozreteľnosť bez mudrovania koná svoje povinnosti voči Bohu a národu.“²¹ Teda prispieva k zvyšovaniu prirodzeného prírastku obyvateľstva.

Užšie prepojenie s poľnohospodársky orientovaným politickým zázemím medzivojnového Československa môže naznačovať aj skutočnosť, že celé Churovo dielo bolo vydané medzi publikáciami nákladom Roľníckej osvety, ktorej predsedom bol významný slovenský a československý agrárny politik Milan Hoďža a redigoval ju Jozef Lettrich.²² Pozitívne sa o Churovej knihe, teda o jej prvom diele, vyjadril aj Rudolf Beran, v tom čase predseda Republikánskej strany zemédeľského a maloroľníckeho ľudu. Ten sa vo funkcii predsedu strany v marci 1937 zúčastnil na slávnostnom otvorení už deviatej akcie „Týždeň pečlivosti o zdravie venkova“ v Bratislave, kde v slávnostnom prejave zdôraznil, že volanie o pozornosť, ktorú treba venovať zdraviu ľudu, malo svoj ohlas a je úplne opodstatnené. „Upozorňujem na závažný doklad: Je to kniha dr. Alojza Churu „Slovensko bez dorastu.“ Jej obsah nás nemôže nechať v pokoji, kým nenaplníme jej volanie.“²³

Blízky vzťah k životu roľníkov na vidieku sa mohol prejavíť aj pri výbere úvodného citátu z básnickej zbierky *Selské písne a České znělky* z roku 1890 od českého spisovateľa, básnika, novinára a prekladateľa Jozefa Václava Sládka (1845 – 1912). K básnikovým typickým témam patrila aj český vidiek, kde sa postava roľníka stala symbolom národa a jeho odolnosti.²⁴ „A byť i šiky unavené v boji ležely jak trupy v omrácení, stráž osamelá tady ještě stojí; slyš teď, jak volá z plné, volné hrudi: „když jeden věří, ještě konec není“ a viz, jak šeré zástupy se budí.“ Chura sa zrejme považoval za „osamelého strážcu“, ktorý sa nepoddá okolnostiam a povzbudí národ k zvýšenej pozornosti o vlastnú populáciu.²⁵ Prvý diel „Slovensko bez dorastu?“ uzatvára slovami „Moje

²¹ SCHEFFER, Alojz J. Chura : Slovensko bez dorastu? In: *Slovenský lekár* 1939, r. 1. č. 15, s. 389.

²² ČERNAY, Jozef. 60 rokov Churovej knihy..., c. d. s. 107.

²³ Zdravie nášho ľudu je záležitosťou celého štátu. Z prejavu predsedu republikánskej strany poslanca R. Berana. In: *Slovenský denník*, 16. marec 1937, roč. 20, č. 62, s. 1.

²⁴ KLÁŠTERECKÝ, Antonín. *Jozef Václav Sládek: Jeho život, literární dílo, ukázky, bibliografie*. Praha : Ján Svátek, 1922, s. 15.

²⁵ ČERNAY, Jozef. 60 rokov Churovej knihy..., c. d. s. 107.

objektívne dáta žalujú, žalovať budú a nenechajú sa umlčať... Slová odzneli, nech nasledujú skutky“²⁶

V úvode prvej časti druhého dielu napísaného v priebehu roku 1937, autor konštatuje, že otázka populačného vývoja na Slovensku nezostala bez odozvy. „*Problém dňa pohlou mysľou a citom vážnych činiteľov, pravda, nezostal i bez takých reakcií, ktoré ostali na najvrchnejšom povrchu problému... Je veľa ľudí, ktorí sa bijú v prsia, že sú ochotní obetovať na oltári vlasti to najcennejšie čo majú, vlastný život a predpokladám, že niet príčiny pochybovať o úprimnosti ich tvrdenia, ale keď od nich žiadam, aby vychováli dostatok detí na udržanie vlasti – to nie. Ba dostalo sa mi nie len výsmechu a útrpného poľutovania ale aj nadávok nie práve jemného zrna, pravda aj preto, že som poukázal veľmi dôkladne na mravnú stránku problému.*“²⁷ Ale Chura bol rozhodnutý v začatej práci pokračovať aj napriek komplikáciám vyplývajúcich zo skutočnosti, že nie všetky dáta zo sledovaného obdobia boli v čase dokončenia druhej časti druhého dielu publikované Štátnym štatistickým úradom a situáciu sťažil nástup do brannej hotovosti, ako uvádza v dodatku ku korektúre.²⁸

Nemálo k vyťažnosti prispela aj skutočnosť, že autora na prelome rokov 1938 a 1939 zamestnával aj výkon funkcie dekana Lekárskej fakulty Univerzity Komenského, pričom neskôr, v období od 3. januára do 9. februára a od 19. mája do 23. septembra 1939, pôsobil aj vo funkcii zastupujúceho rektora Univerzity Komenského, už premenovanej na Slovenskú Univerzitu. Toto krátke intermezzo sa mu po skončení druhej svetovej vojny stalo takmer osudným. Zbavili ho vedenia kliniky a preložili ho do Trenčianskej nemocnice, kde sa stal primárom infekčného oddelenia. Žiadne z dostupných informácií o Alojzovi Churovi neuvádzajú nič o jeho prípadnej angažovanosti v politických štruktúrach vojnovy Slovenskej republiky. Všade sa kladie dôraz na jeho vysokú profesionalitu a oddanosť svojmu povolaniu. Pediatrii zostal verný a v Trenčíne vybudoval nové Detské oddelenie, ktoré v 50. rokoch 20. storočia patrilo k najmodernejším na

Slovensku. Ďalej sa intenzívne venoval postgraduálnemu vzdelávaniu pediatrov v Československu. V roku 1953 bol jedným zo spoluzakladateľov Školského strediska pre postgraduálne doškolenie lekárov na Slovensku, neskoršieho Inštitútu pre ďalšie vzdelávanie lekárov a farmaceutov.²⁹ Pri príležitosti jeho sedemdesiatych narodenín mu prezident republiky Ludvík Svoboda v roku 1969 udelil jedno z najvyšších štátnych vyznamenaní Rád práce.³⁰

Na konci 30. rokov 20. storočia Alojz Chura stál pevne na svojom stanovisku, že „*je národ v nebezpečenstve*“ a jeho činnosť na poli starostlivosti o rodinu a mládež sa ani zďaleka neskončila. Vyjadril to jasne aj výber nového motta: *Nil actum reputans, si quid superesset agendum.*³¹ Tento latinský citát rímskeho básnika Marca Annea Lucana (39 – 65) by sa dal voľne preložiť: Ak zostalo niečo, čo ešte treba vykonať, nič sa nedá považovať za dokončené. V tých pohnutých časoch bolo ešte treba toho vykonať dosť a nielen na poli sociálnej a sociálno-zdravotnej starostlivosti.

Prvá časť druhého dielu má odlišnú koncepciu ako prvý diel a pracuje aj s inými štatistickými údajmi. Základ tvoria informácie, ktoré sa podarilo zozbierať prostredníctvom dotazníkovej akcie pod záštitou Pedologického ústavu a kliniky pre choroby detské v Bratislave, ktorý Chura pri Krajinskom ústredí starostlivosti o mládež sám založil a Slovenskej pedagogickej spoločnosti. Do slovenských, maďarských a nemeckých škôl na území Slovenska bolo rozoslaných 130 000 dotazníkov, ktoré vyplnili deti s kontrolou rodičov a učiteľia. Dotazníky boli odborne spracované v Štátnom štatistickom úrade v Prahe a Alojz Chura mal k dispozícii 114 053 štatisticky spracovaných odpovedí.³²

Zatiaľ čo v prvom diele Chura poukázal na to, aká veľká je potreba starostlivosti o rodinu a mládež, v prvej časti druhého sa snažil získať podrobné informácie o životných pomeroch mládeže na Slovensku a objektívne vedecky spoznať jej situáciu, aby mohla byť starostlivosť o rodinu a dieťa v nej cieľavedome

²⁶ CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu? I. diel, c. d., s. 412.

²⁷ CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 1. Bratislava : Roľnícka osveta, 1938, s. 9.

²⁸ Tamže, s.15.

²⁹ ŠAŠINKA, Miroslav. Prof. MUDr. Alojz Ján Chura. Dostupné <http://www.szu.sk/index.php?id=188> [online 10.3.2015]

³⁰ ČOMAJ, Ján. Profesor Alojz J. Chura zostáva..., c. d.

³¹ CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 1., c. d., s. 9.

³² Tamže, s. 10.

usmernená. Získané sociálno-pediatrické poznatky zo životného prostredia školských detí budú môcť byť podkladom ďalšieho budovania starostlivosti o dieťa a podnetom na ďalší sociologický výskum. Preto sa zo štatistických údajov dozvedáme podrobnosti o bytových pomeroch školákov a ich rodín, kde, s kým a ako dlho deti spávali, o ich hygienických návykoch a stravovaní. Osobitnú kapitolu venoval deťom a alkoholu, kde alarmujúce zistenia, že skoro „*horentné percento, t.j. aspoň 41,96% slovenských detí dostáva alkohol*“ podnietili redakciu *Slováka*, aby sa tomuto problému venovali vo svojej rubrike Zdravotníctvo. Nemenovaný autor článku vyzdvihuje priekopnícke dielo Churu, ktoré uvádza i smutné doklady o tom, že sa „*výkvetu a nádeji národa*“ podáva alkohol. A hoci Churova štatistika pochádzala z bývalej republiky, v údajoch sa dali ľahko identifikovať čísla týkajúce sa slovenských detí. Preto autor článku v závere vyzýva: „*Alkohol je jed! Voláme k slovenským predstaviteľom: nedovoľte otravovať alkoholom slovenské deti školské, aby sme mali zdravý národ!*“³³

V ďalšej časti sa Alojz Chura zamerával na povahu a prospech detí nielen podľa zvyčajných kritérií pohlavie, vek a národnosť. Tie isté parametre skúma aj podľa farby vlasov a očí a podľa pozície detí v rodine, teda či ide o mladších, starších alebo živých súrodencov. Dobový recenzent Scheffer zhodnotil, že spracované odpovede detí „*vrhajú prekvapivé svetlo na sociálne a bytové pomery našej školskej mládeže, na ich životosprávu, výživu, vzťahy školského prospechu k národnosti, rasovej príslušnosti, sociálnym a hospodárskym pomermom žiactva... a rozbor týchto výsledkov dáva [A. Churovi] príležitosť zaujať stanovisko k mnohým problémom populačnej politiky.*“³⁴

V závere sa Chura venoval už v tom čase delikátnemu problému dedičnosti a eugenike. Aj v tomto prípade pristupuje k téme profesionálne aj prostredníctvom tabuliek, diagramov a názorov zahraničných odborníkov. Polemizuje najmä s názormi na sterilizáciu „poškodených“ osôb, ktoré prevládali v tom čase v Nemecku, aby sa v snahe zlepšiť možnosti prosperity zdravých jedincov zabránilo množeniu dysgenetických potomkov.³⁵ Zamýšľa sa aj

nad tým, či má štát vôbec právo poškodzovať práva bezúhonných osôb. Chura sa domnieva, že štát nemá „*právo siahnuť na telesnú integritu [občanov], zvlášť pri chýbajúcich nesporných vedeckých biologických, oprávňujúcich predpokladoch...Neistota genetickej, eugenickej prognózy poukazuje na nedostatočnú odôvodnenosť a neoprávnenosť takéhoto počínania.*“³⁶ Chura sa stotožnil s názorom svojho lekárskeho kolegu, filozofa, biológa a botanika univerzitného profesora Jozefa Floriána Babora (1872 – 1951), že „*mrvne bezúhonným životom manželov sa neskonale viac a bezpečnejšie prospeje zušľachteniu rasy ako ukvapeným zákrokom sterilizačným pre cieľ „eugenické“, ktorý uviedol na konci poslednej kapitoly venovanej problémom eugenickej sterilizácie. Chura k tomu ešte dodáva, že „nie prírodu, ale falošnú vedu a falošnú quasikultúru treba korigovať“ a prosí, aby „nás Pán Boh pri zdravom rozume zachovať ráčil!*“³⁷

Podľa dobovej recenzie sa Chura venuje ľudskej dedičnosti a eugenike v osobitných kapitolách, ktoré dávajú „*výborný prehľad o týchto dnes tak aktuálnych ale u nás doposiaľ veľmi zanedbaných disciplínach. Otázku, či sa dá klesajúca kvantita obyvateľstva nahradiť zvýšením kvality, autor [Chura,] odpovedá záporne a rozhodne varuje pred všetkými negatívnymi eugenickými snahami.*“³⁸

Rukopis druhej časti druhého dielu „*Slovensko bez dorastu?*“ bol dokončený na Veľký piatok roku 1938. V prvej polovici knihy Chura podáva podrobný štatistický a demografický prehľad o jednotlivých okresoch Slovenska, „*obrazovo znázorňujúc pomery na malých farbistých mapkách. Je to neoceniteľný štatistický základ pre každého sociálneho pracovníka na vidieku.*“³⁹ Sám Chura v úvode vysvetľuje, že nestačilo len poukázať na „*neutešený populačný vývoj povojnového Slovenska*“, ako to urobil v prvom diele. „*Náprava môže prísť len z podrobného poznania ... k jednému rozsiahlemu a veľmi významnému úseku tohto poznania vedie medicínsko-štatistický výskum... takýmto pozbieraním a zoskupením dát je umožnené každému miestnemu pracovníkovi v okrese o ňom*

³⁶ CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 1., c. d., s. 353.

³⁷ Tamže, s. 367.

³⁸ SCHEFFER, Alojz J. Chura : Slovensko bez dorastu? ..., c. d., s. 390

³⁹ Tamže, s. 390.

³³ Zdravotníctvo. Deti a alkohol. In: *Slovák*, 6. júna 1939, roč. 21, č. 129, s. 7.

³⁴ SCHEFFER, Alojz J. Chura : Slovensko bez dorastu?..., c. d., s. 389.

³⁵ ČERNAY, Jozef. 60 rokov Churovej knihy..., c. d. s. 108.

sa objektívne informovať. poznať jednotlivé problémy v očakávaní, že z tohto poznania budú prýštiť činorodé myšlienky, podnety a neúnavná práca pre dobro národa a vlasti“⁴⁰ Zozbierané štatistické údaje a sledované parametre poskytujú dobrú východiskovú pozíciu pre sledovanie niektorých parciálnych problémov populačného vývoja na Slovensku v mezivojnovom období nielen pre dobových, ale sú prínosom i pre dnešných odborníkov, ktorí sa nemusia primárne zaujímať len o demografické správanie sa a demografické štruktúry obyvateľov Slovenska.

Záver druhej časti druhého dielu Chura zasvätil problému starostlivosti o matky a deti. Pre neho bol rozbor a štúdium zozbieraných štatistických údajov vhodným prostriedkom ako „nepopierateľne a neokrášlene“ poukázať na to, že „populačný vývoj Slovenska speje rýchlymi krokmi v ústrety veľmi neuspokojivým, zlým koncom.“ Publikovanie týchto dát malo „vzbudiť vedomie a svedomie mnohých,... aby bol daný podnet pre záchrannú činnosť, prenikajúci celý národný a štátny život.“⁴¹ V záverečných šiestich kapitolách sa najskôr venuje všeobecným predpokladom o starostlivosti o matku a dieťa na Slovensku a potom postupne podrobne rozoberá jednotlivé problémy prenatalnej a perinatálnej starostlivosti, starostlivosti o kojencov a deti predškolského a školského veku. Kľúčovú a nenahraditeľnú funkciu pri tom zohrávajú poradne pre matky a deti, ktorých činnosť má byť predovšetkým preventívneho rázu, čiže vďaka kvalifikovanému personálu – lekári a sociálno-zdravotné sestry či sociálne pracovníčky sa „poradňa stará o profylaxiu a hygienu osobnú rodinnú nielen telesnú ale i duševnú a sociálnu o prae – i postnatálnu“.⁴² Pozvoľné zriaďovanie poradní pre matky a deti možno vo zvýšenej miere na Slovensku pozorovať v druhej polovici 30. rokov. Ale ich činnosť ovplyvňovala neproporčnosť ich rozloženia, kde bola vyššia preferencia miest pred vidiekom, slabá koordinácia ich vedenia. Ruka v ruke s obmedzenou dostupnosťou poradní v niektorých regiónoch Slovenska zároveň kráčala aj nechota matiek navštevovať

tieto zariadenia.⁴³ Chura si ťažká, že hoci „ustanovizní pre starostlivosť a matky a deti je vybudovaných mnoho, u nás nie sú všetky dobudované v dostatočnej miere a súčinnosti... Medzery sú miestami veľké.“ Dodáva, že „podmienkou úspechu verejnej starostlivosti o matky a deti, o rodinu ako celok je systematickosť, trvalosť a plynulosť... [ktorá] každým počínom dvíha pocit rodinnej spolupatričnosti, rodinného cítenia vôbec.“⁴⁴ Chura sa prezentovanými faktami snažil poukázať na to, aký „veľký ale nedocenený, nepoznávaný ba zaznávaný“ je v súvislosti s populačnou problematikou význam aplikovanej sociálnej pediatrie. Odmietal však výzvy, ktoré mu adresovali kritici I. dielu „Slovensko bez dorastu?“, keď ho žiadali, aby „sám učinil populačné politické návrhy.“⁴⁵ Správne sa nedomnieval, že „zdravotná a zdravotne-sociálna starostlivosť je podstatou populačnej politiky, lebo tým sa umožňuje obísť pravá politika populačná.“⁴⁶

V závere svojho diela sa Alojz Chura opäť uchyľuje k lekárskejmu žargónu, keď konštatuje, že „ako vo všetkom i tu [pri populačnom probléme] je podmienkou úspechu správna diagnóza a včasná terapia. Na mnohých stranách naozaj musíme už liečiť.... je krásne a povznášajúce postaviť správnu diagnózu a povznášajúcejšie je správne liečiť, vrátiť človeku zdravie... ale ešte ľudskejšie, ešte ušľachtilejšie ešte dokonalejšie je chorobe a zlu predísť a zabrániť. Toto čiňme i v našej národnej populačnej politike. Na Slovensku nemuselo by byť ešte neskoro!“⁴⁷ V roku 1939, keď sa druhá časť druhého dielu „Slovensko bez dorastu?“ dostala do tlače, nemohla táto výzva padnúť na úrodnejšiu pôdu.

Rozpad Československa a vytvorenie samostatnej Slovenskej republiky sa prirodzene prejavili aj v populačnej politike nového štátu. Neoddeliteľnou súčasťou politickej agendy slovenskej vlády bola rodinná politika, sociálna a právna podpora rodiny, ma-

⁴⁰ CHURA, J. Alojz – KIZLINIK, Karol. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava : Roľnícka osveta, 1939, s. 379.

⁴¹ Tamže, s. 861.

⁴² Tamže, s. 965.

⁴³ TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. Inštitucionalizácia sociálnej starostlivosti o deti a mládež na Slovensku v 20. a 30. rokoch 20. storočia. In: *Od špitála k nemocnici : Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osveta v dejinách Slovenska*. Bratislava : SNA, 2013, s. 442-443.

⁴⁴ CHURA, J. Alojz – KIZLINIK, Karol. *Slovensko bez dorastu?*, c. d., s. 901.

⁴⁵ Tamže, s. 861.

⁴⁶ Tamže, s. 951

⁴⁷ Tamže, s. 952.

terstva a podpora pôrodnosti.⁴⁸ Veď už v programovom vyhlásení autonómnej slovenskej vlády, prednesenom jej predsedom Jozefom Tisom 22. februára 1939 na schôdzi Snemu Slovenskej krajiny, sa hovorí, že „v každom našom počínaní bude naším hlavným cieľom: uchrániť prirodzený populačný prírast obyvateľstva pred veľkou úmrtnosťou a zachránený prírastok urobiť odolným, zdravým a tak práce, zárobku ako i národnej brannosti schopným.“⁴⁹

Okrem zjavne prakticky deklarovaného účelu zvýšiť slovenskú populáciu, dôležitú úlohu v populačnej politike štátu zohrávali aj konzervatívne kresťanské hodnoty vládnucej vrstvy, ktorá považovala rodinu za „prameň, z ktorého plynie život...preto treba bojovať proti všetkému čo rúca alebo otriasa rodinu a podporovať všetko, čo prispieva k jej jednote a pevnosti.“⁵⁰ Súčasne vyzdvihovali priam posvätnú rolu ženy – matky, ktorej „povolaním od prírody je stvorit' život... priviesť ho na svet a opatrovať...byť milujúcou ženou svojho muža a obetavou matkou jeho dietok.“⁵¹ Začína sa preto intenzívne pracovať na tom, ako „prinavrátiť vydaté ženy k rodinnému krbu, lebo oni sú povolané viesť a udržiavať vládnosť v rodine, kde je ich pravé miesto.“⁵² Napriek propagandisticky znejúcim predsavzatiam, mala slovenská vláda v pláne podniknúť aj konkrétne kroky k oživeniu reprodukcie obyvateľstva zavádzaním istých opatrení sociálnej politiky. Usilovala sa motivovať rodiny k vyššiemu počtu detí zavedením rodinných prídavkov, či tzv. rodinnej mzdy, ktorá mala mladým mužom dopomôcť uzavrieť manželstvo a založiť rodinu, prípadne pomôcť viacdetným rodinám riešiť bytovú situáciu.⁵³ Dôraz sa kládol aj na prípravu vhodného zdravotníckeho personálu – zriadením výcviku

⁴⁸ ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945). In: P. Tišliar – T. Šprochová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2014, s. 53.

⁴⁹ Tesnopisecká správa o 2. schôdzke Slovenskej krajiny v Bratislave v dňoch 21., 22. 23. februára 1939. Spoločná Česko – slovenská digitálna parlamentná knižnica : Snem Slovenskej krajiny 1939-1939: stenozáznam. s. 16. Dostupné : <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178717>> [online 20.12.2014].

⁵⁰ Tamže, s. 13.

⁵¹ FILKORN, Eugen, Nová žena v novom slovenskom živote. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 2. s. 2.

⁵² Tesnopisecká správa o 2. schôdzke...c. d., s. 13.

⁵³ ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti..., c. d., s. 61-62.

pre pôrodné pomocnice, predovšetkých z malých obcí, kde ich bol nedostatok, či podpora činnosti odborne školených sociálnych pracovníc, ktoré mali byť „nespostrádateľnou pomocou lekára v poradniach a v preventívnej drobnej práci sú nenahraditeľnou intímnu poradkyňou rodiny i v tej najodľahlejšej dedinke“⁵⁴

Po vyhlásení samostatného štátu v marci 1939 sa jeho predstavitelia mohli nerušene pustiť do realizácie svojich predstáv o vzraste slovenskej populácie. Vládne vyhlásenie z 21. novembra 1939 len pokračovalo v líniiach načrtnutých v programovom vyhlásení autonómnej vlády z februára toho istého roku. V súvislosti s populačnou politikou teda neprináša nič nové a obmedzilo sa len na strohé konštatovanie, že „podpora populačného vzrastu bude vždy vedúcou myšlienkou slovenskej politiky sociálnej... vláda pozná význam zdravotníctva v štáte a preto vynaloží všetko potrebné úsilie, aby Slovensko v tomto ohľade priblížilo sa štátom najväčšieho štandardu. Preto venuje pozornosť starostlivosti o zdravie človeka počnúc od starostlivosti prenatálnej až po krajinú medzu ľudského života.“⁵⁵

Významné zmeny, ktoré sa odohrali v Československu medzi vyjdením oboch častí druhého dielu v rokoch 1938 a 1939, reflektoval aj vybraný citát v 2. časti 2. dielu. Zdá sa, že v pôvodnom rukopise ešte z apríla 1938 sa Alojz Chura opäť rozhodol siahnuť po klasike a vybral si latinský citát z diela svätého Augustína, ktorý rozpracoval jednu pasáž z Pisma (1 Kor. 8, 1): „Scientia sine caritate inflat; caritas sine scientia aberrat; scientia cum caritate aedificat.“⁵⁶ (Veda bez lásky nadúva; láska bez vedy blúdi; veda s láskou buduje). Hneď za titulným listom sa však nachádza ešte jeden citát. Tentoraz už išlo o priame autorove slová: „Budovať na pravde – je život rodiny, obce, štátu. Budovať na lži, klame, nenávisti – je smrť. Budujme slovenskú rodinu pre život!“ Pod citátom sú uvedené iniciály autora a rok 1939.

⁵⁴ Tesnopisecká správa o 2. schôdzke...c. d., s. 17.

⁵⁵ Tesnopisecká správa o 15. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 21. novembra 1939. In: Spoločná Česko – slovenská digitálna parlamentná knižnica : Snem Slovenskej republiky 1939 -1945 : stenozáznam. s. 10. Dostupné : <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=135164>> [online 7.7.2015].

⁵⁶ CHURA, J. Alojz – KIZLINIK, Karol. Slovensko bez dorastu?, c. d., s. 379.

Populačná politika samostatnej Slovenskej republiky nemala byť len záležitosťou štátu. Veď sám Chura uvádza, že „je ne-správne spoliehať sa v ochrane dieťaťa na štát a žiadať od štátu, aby na tomto poli všetko vykonal svojimi úradnými orgánmi. Verejná ochrana dieťaťa je problémom každého. Je nadmieru dôležité a významné pre každého zúčastniť sa verejnej ochrany rodiny a dieťaťa.“⁵⁷

Inštitucionalizácia podpory rodičovstvu napr. vo forme rodinných prídavkov či zriadenia odborných poradní s lekárom a kvalifikovaným personálom či výcvik a vzdelávanie pôrodných asistentiek i všetko ostatné, čo malo napomôcť vzrastu slovenskej populácie, boli pre verejnosť dostatočne viditeľné. Do popredia sa zároveň dostávali otázka počatia a ochrana plodu či samotný akt pôrodu ale predovšetkým starostlivosť o matku a dieťa a jej schopnosť vychovať z neho schopného zdravého jedinca. Materstvo nebolo len propagovaným poslaním ženy, v rámci možnosti bolo potrebné, aby sa ženám dostali informácie, ktoré sú pre vykonanie ich „posvätného“ poslania nevyhnutné. Veď i v programovom vyhlásení vlády z februára sa jasne uvádza, že „hlavnou príčinou úmrtnosti kojencov na Slovensku je žiaľbohu vo veľkej väčšine nedostatočná znalosť potrebnej životosprávy budúcej matky a neznalosť opateru nemluviča“⁵⁸

Ženy samé pociťovali v otázke vzdelávania a prípravy budúcich matiek veľké rezervy. V tlači sa objavovali názory, podľa ktorých by bolo „správnejšie a pre verejnosť užitočnejšie keby si matky osvojili tieto vedomosti. V správnej výchove tkvie bezpochyby základ a utužovanie národného zdravia a preto je našou povinnosťou poskytnúť našim deťom najvýhodnejšie podmienky vývinu z stránky telesnej duševnej a morálnej. Výchova dieťaťa je proces komplikovaný, kladie nám mnoho problémov a je veľká chyba nepripraviť matku, prípadne rodičov vopred na tieto problémy a na ich riešenie.“⁵⁹ Ďalší názor sa domnieva, že „budúca generácia vždy bude záležať od úrovne matiek. Preto musia byť ženy duševne silné, verné mravnému zákonu v celej jeho šírke, vnútorne vyrovnané,

⁵⁷ CHURA, J. Alojz . Slovensko bez dorastu? I. diel, c. d., s. 412.

⁵⁸ Tesnopisecká správa o 2. schôdzke...c. d., s. 17.

⁵⁹ MASÁROVÁ – JESENSKÁ, Mária. O výchove detí. In: *Živena*, 1938, roč. 28, č. 6-7, s. 174.

nositeľky viery v Boha a k národu... ale materinská láska niekedy nestačí, aby bolo dieťa správne opatrované a chované. Ženy musia byť v tomto smere poučené... že ho opatrujete ako oko v hlave? Možno až priveľmi, možno nesprávne.“⁶⁰

Aktívne sa na informovanosti mali podieľať už spomínané poradne pre matky a deti. Očakávalo sa, že práve tam sa matky dozvedia o správnej výžive a hygiene, oblečení pre dieťa, teda o základných podmienkach dobrého a zdravého vývinu dieťaťa. Ale nie všetky matky vnímali zásahy sociálnych pracovníčok pozitívne. So svojimi skúsenosťami z prvej ruky sa podelila i jedna sociálna pracovníčka, ktorá mala zážitky „príjemné, ktoré naplňujú optimizmom a chuťou do práce, niektoré zas až veľmi smutné... v niektorých rodinách, kde už majú deti alebo v krajoch, kde je už táto práca známa, ich [pracovníčok] návšteva nezadívi...sú matky, ktoré prijímajú pracovníčku prosto, bez rozpakov. Pozhovárajú sa s ňou i požalujú. ale do poradne ju pracovníčka dostane len veľmi ťažko...majú stále pred očami príklady svojich rodičov, ktorí tiež vychovali šesť detí bez akýchkoľvek „výmyslov“!“ Rozdielne na príchod sociálnej pracovníčky reagovali ľudia z iných sociálnych vrstiev, či na dedine alebo v meste. „V niektorých chudobných rodinách prijímajú pracovníčku iba preto, lebo čakajú od nej hmotnú pomoc. Urobia, čo im káže, pretože čakajú, že im to zaplatí mliekom alebo inou živnosťou... inak chápu návštevy sociálnych pracovníčok vrstvy inteligencie. Matka síce pozve pracovníčku, predstaví jej svoje dieťa, ale napokon jednako povie: „Viete, do poradne neprídem, to nie je pre mňa, my máme svojho lekára.““⁶¹

Bolo preto treba nájsť ešte iný spôsob ako dostatočne informovať čo najširšiu časť ženskej verejnosti. Ako jedno z vhodných médií sa ukázala tlač. „Dnešná žena musí byť vzdelaná... K vzdelaniu sú však nevyhnutné knihy a časopisy. Časopis má tú výhodu nad knihou, že je pohyblivejší i mnohostrannejší ako kniha, lebo informuje o všetkých užitočných nových veciach. Avšak každá akcia bez tlače je dnes jalová, Je to boj bez delostrelectva, ktoré operácie mohutne podporuje. Tlač spojuje rovno smýšľajúcich, pobáda ich

⁶⁰ MUC. Milka D. Dieťa. In: *Nová žena*, 1944, roč. 7, č. 18, s. 8-9.

⁶¹ VEZEKENYI, Mária. Sociálna práca. Niekoľko skúseností sociálnej pracovníčky. In: *Živena*, 1939, roč. 29, č. 5., s. 134-135.

*spoluúčinkovaniu, potešuje padlých a ovenčuje víťazov.*⁶² To, čo ženy čítali, bolo pod kontrolou cenzúry a hneď v prvých mesiacoch roku 1939 vládne nariadenia zakázali dovoz a predaj ženských a rodinných časopisov z Čiech a neskôr z Protektorátu. V takto obmedzenom repertoári zohrávali prím v roku 1938 zriadený týždenník Katolickej Jednoty žien, *Nová žena*, vydávaný v Trnave a mesačník *Živena* s dlhoročnou tradíciou, ktorý v Martine vydával ženský spolok Živena. Ojedinelé hlasy, volajúce po inom populárnom ženskom časopise pre ženy, postupne stíchli.⁶³

Hoci sa *Živena* tradične zaoberala najmä literatúrou a umeleckým životom, i na jej stránkach sa objavovali pravidelné rubriky *Výchova*, *Sociálna starostlivosť* či *Naše dieťa*, a tiež primerané množstvo článkov, ktoré sa venovali opatere detí, ich vývinu, výžive či starostlivosti o ne. Oveľa intenzívnejšie sa na propagovaní myšlienky návratu slovenskej ženy k rodine a k materstvu podieľala *Nová žena*. Už krátko po začatí vydávania, v jednom z prvých čísel časopisu, redakcia vyhlasuje, že pomôže slovenskej žene, „ktorá už ukázala, že chápe svoje postavenie v oslobodenom Slovensku. Má však mnoho takých otázok, na ktoré si nevie odpovedať, všetky tieto bude mať vyriešené práve pomocou svojej tlačne, pomocou *Novej ženy*.“ A pri hľadaní odpovedí im mali pomôcť najmä iné ženy so skúsenosťami, pretože „*uprílišnené teoretizovanie, je suchopárne a neprijateľné, keď rozširované či tlmočené názory postrádajú vlastných životných skúseností.*“⁶⁴

Tak sa popri ostatných, na stránky časopisu dostáva aj problém populačnej politiky. V jednom z článkov je populačná otázka definovaná ako „*najdôležitejšia otázka budúcnosti národa a štátu*“, ktorej musí venovať pozornosť každý občan a občianka. A jeho riešenie, teda zvýšenie pôrodnosti, vidí anonymný autor/ka okrem iného ako „*hlavne obrodenie náboženské, srdečnejší pomer k Bohu a k blízkym, viera v krajší život, lepšiu budúcnosť národa ... sebeckosť, lakomstvo sú tiež veľkou prekážkou rozvoja*

⁶² ŠPESZ, Alexander. Prečo potrebujeme kat. týždenník pre ženy? In: *Nová žena* 1938, roč. 1, č. 31, s. 4.

⁶³ Podrobnejšie HRNČIAROVÁ, Daniela. Ideál slovenskej ženy – gazdinej a domácej pani. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I.* Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 334-336.

⁶⁴ SABOLOVÁ, H. Východniarka a Nová žena, In: *Nová žena*, 1938, roč. 1, č. 2, s. 7.

a krásy rodinného života.“ V závere článku je výzva k „rodinnému obrodeniu“: „*Náš malučký národ zachráni len krdle detí, nebojme sa, že nebude mať čo jesť a čím sa odievať, veď sa o ne Otec Nebeský postará, ako sa nám postaral nečakane o slovenskú vládu.*“⁶⁵

Súčasne s článkami pisanými v rámci kresťanských zásad či čisto s náboženským obsahom, redakcia *Novej ženy* uverejňovala aj také, v ktorých sa snažila svojim čitateľkám pomôcť praktickými a užitočnými radami rôznych oblastí života. Objavuje sa napríklad pravidelná rubrika pod názvom „*Najťažšie umenie*“. Autorka pod menom Marianna v nej uverejňovala dôležité informácie a rady pre mladé mamičky. Medzi inými rozoberá problémy spojené napríklad s dojčením, výživou dieťaťa, jeho obliekaním či spánkom, čistotou úst a zubov alebo o povinnostiach a vlastnostiach matiek. Informácie sú podávané v podobe rád jednej matky druhej. Tento formát zrejme našiel u čitateľiek pozitívny ohlas. Preto sa redakcia v priebehu roku 1940 rozhodla zriadiť novú rubriku s názvom „*Matka – matke*“ V nej sa pomocou krátkych príbehov alebo v podobe dialógov rozoberali problémy, ktorým matky mohli vo vzťahu k svojim deťom čeliť. Spolu s už spomenutými záležitosťami týkajúcimi sa starostlivosti o dieťa, sa v tejto rubrike poskytovali aj rady výchovného charakteru, prípadne prezentovali modelové situácie, ktoré mali pomôcť vyriešiť napríklad problémové správanie dieťaťa alebo jeho reakcie na určité javy. Na jar roku 1941 sa objavila ďalšia rubrika s názvom „*Slovenská matka o dieťatku*“, ktorej cieľom bolo opäť nenásilnou formou prinášať dôležité informácie pre matky s deťmi. Napríklad sa venovali problémom od triviálnych ako a kedy prepichnúť ušká, keď sa narodilo dievčatko, cez návštevy novorodencov alebo farbu stolice, ktorá môže odhaliť problémy s trávením, či o úlohe otca pri starostlivosti o dieťa. Ďalej sa v časopise sporadicky objavovala rubrika „*Slovo lekára*“, kde sa čitateľky mohli priamo z pera lekárov – odborníkov dozvedieť podrobnosti o priebehu niektorých chorôb či ako im predchádzať. Okrem viac menej pravidelných rubriek sa v *Novej žene* publikovalo množstvo individuálnych článkov na tému starostlivosti o deti a mládež.

⁶⁵ Budúcnosť národa a populačná politika. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 4, s. 7.

Bolo zrejmé, že články uverejnené v *Živene* ani v *Novej žene* nemohli „pohovoriť o všetkých otázkach detskej výchovy od narodenia po dospievanie... obmedzili sa na hlavné body a poukázali stručne na chyby, ktorých sa najčastejšie dopúšťalo“.⁶⁶ V tejto situácii nemohlo „Slovensko bez dorastu?“ a jeho autor zostať nepovšimnutý. Už v januári roku 1939 sa redakcia *Novej ženy* sa obrátila na Alojza Churu so žiadosťou, aby „láskave dovolil odtlačiť pre čitateľky *Novej ženy* úryvok z jeho rozsiahlej vedeckej práce, ktorá je v tlači a prinesie veľa pozoruhodných, zaujímavých a užitočných poznatkov a problémov práve pre katolícku ženu - matku.“⁶⁷ V troch obsažných článkoch s názvom „Starostlivosť o deti predškolského veku“, publikovaných v po sebe nasledujúcich januárových číslach⁶⁸, boli zhrnuté všetky dôležité informácie týkajúce sa detí predškolského veku. Vypichli sa problémy špecifik telesného a duševného vývoja tejto vekovej skupiny ako otázka úrazov, infekčných chorôb, vhodnej výživy, dostatku pohybu a podobne.

Redakcia tak mohla touto formou priniesť svojim čitateľkám dôležité informácie bez toho, aby ich rozsah a odborné zameralenie Churovho diela odradili. Veď i v dobovej recenzii, pri jasne pozitívnom prijatí knihy ako „dielo národnej vedy v najkrajšom slova zmysle, pretože píše o slovenskom doraste v prospech slovenského národa... [Chura] obdaril verejnosť príručkou, ktorá nielenže zahrňuje v sebe všetky vedecké a štatistické predpoklady plánovitej starostlivosti o populáciu a dorast, ale dáva presný program, s uskutočnením ktorého mala by dobrovoľná starostlivosť o mládež na desaťročia plné ruky práce“ autor recenzie nemôže poprieť, že „knihy nie je ľahkým čítaním. Rozsah materiálu, početnosť dát, hlboké do filozofie a teológie zasahujúce myšlienky potrebujú pozorné a trpezlivé štúdium.“ Nepochybuje, že „kto prečítal tieto tri hrubé zväzky, je uchvátený mravným postojom autorovým, jeho úprimným snažením o morálne a telesné pozdvihnutie rodiny a mládeže. Bolo by potrebné, aby sa kniha čím viac rozšírila nielen

⁶⁶ MASÁROVÁ – JESENSKÁ, Mária. O výchove detí. In: *Živena*, 1938, roč. 28, č. 6-7, s. 174.

⁶⁷ CHURA, Alojz J. Starostlivosť o deti predškolského veku. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 2, s. 6-7.

⁶⁸ 8., 15, a 22. január 1939.

v kruhoch lekárskeho ale aj medzi pedagógmi, právnikmi a politikmi.“⁶⁹

Starostlivosť o deti a mládež však nebola jediná téma, ktorú Chura vo svojom diele rozpracoval. Jeho varovania „o národe v nebezpečenstve“ výrazne rezonovali aj v ženskej časti slovenskej populácie. A keďže Katolícka jednota žien intenzívne motivovala svoje členky, aby sa aktívne zapájali do osvetovej a vzdelávacej činnosti,⁷⁰ rozhodli sa medzi prednášky o rodine, výchove hygiene či o aktuálnych politických a hospodárskych problémoch zaradiť aj prednášku s námetom „Čo ohrozuje rodinu a národ“. Kultúrny a tlačový odbor Akčného výboru Katolíckej Jednoty žien zorganizovali 28. marca 1940 v Aule Slovenskej univerzity prednášku Alojza Churu, v tom čase prodekana Lekárskej fakulty. Prednášajúci bol zhromaždeným predstavený ako „veľký učenec a hlboko založený kresťan“. *Nová žena* prednášku hodnotila ako „veľmi zaujímavú, hlbokú a pútavú“, ktorá bola sledovaná až dokonca s napnutou pozornosťou. „Diagramy a grafické znázornenia, ktoré pán profesor obecnstvu ukázal, názornejšie dali nahliadnuť do problémov ktoré sú najväčším nebezpečenstvom ľudstva. Prednáška sa zaoberala poklesom pôrodnosti na Slovensku a „útekom od materinstva“.⁷¹

Okrem podnetov k organizovaniu vlastných prednášok⁷² redakcia *Novej ženy* upozorňovala aj možnosť organizácie tzv. hromadného „posluchu“ prednášok vysielaných slovenským rozhlasom a určených predovšetkým matkám a dievčenskému dorastu všetkých spoločenských vrstiev. Pri organizovaní takéhoto druhu podujatia nešlo len o zabezpečenie rádiového prijímača či vhodnej miestnosti v kultúrnom či obecnom dome, knižnici alebo poradni pre matky a deti. Odporúčalo sa zabezpečiť na prednášku aj prítomnosť lekára alebo iného odborníka, ktorý by po ukončení rozhlasového vysielania nadviazal na vypočuté, prehĺbil by ich poznatky alebo zodpovedal na prípadné otázky. O celom podujatí

⁶⁹ SCHEFFER, Alojz J. Chura : Slovensko bez dorastu?...c. d., s. 390.

⁷⁰ Škorvanková, Eva. Postavenie ženy v období Slovenského štátu. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 256.

⁷¹ Z nášho života : Z Bratislavy. In: *Nová žena*, 1940, roč. 3, č. 15. s. 15.

⁷² SABOLOVÁ, Helena. Ako prednášať na vidieku. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 12, s. 3-4.

sa mala spísať aj krátka zápisnica o priebehu akcie, ktorú bolo treba zaslať na Krajinské ústredie starostlivosti o mládež v Bratislave.⁷³

Ako viac než vhodné sa ukázal cyklus prednášok lekárskeho zboru Kliniky detského lekárstva v Bratislave pod vedením Alojza Churu. Prednášky sa uskutočnili každú nedeľu počnúc 4. februárom a 7. aprílom 1940 končiac vždy od 15.30 do 16.00 pri odpoľudňajúcej zábavnej besiedke. Cyklus desiatich prednášok sa postupne zamerával na rodinu, opateru novorodičky a novorodenca, jeho fyziológiu, opateru o zdravé nemluvňa, poradne, prirodzenú a neprirodzenú výživu nemluvňata, detské choroby, ošetrovania chorého dieťaťa a výživu dieťaťa v predškolskom veku. Redakcia *Novej ženy* sa neobmedzila len na stručný oznam o čase konania prednášok a uvedenia ich konkrétneho názvu. Ku každej prednáške bol pripojený i stručný text, ktorý jasne a zrozumiteľne vysvetlil, čomu sa prednáška bude venovať.⁷⁴ Určite tým nepomohli len organizátorom hromadného poslušcu, ktorí si takto vedeli dopredu zabezpečiť vhodného odborníka k diskusii po prednáške. Takto sa mohli aj ženy samy rozhodnúť, na ktorú z prednášok sa pôjdu pozrieť, prípadne si pripraviť otázky, ktoré chceli v rámci diskusie položiť či predostrieť problém, s ktorým si nevedeli poradiť.

Zdá sa, že len informovať svoje čitateľky, že sa konala prednáška profesora Churu na univerzitetnej pôde nestačilo. Pod veľavravným mottom: „Zdravé dieťa v rodine, zdravá mládež v dedine, zdravý občan v krajine, taký národ nezhyne.“ sa v máji 1940 na stránkach *Novej ženy* v troch častiach objavila aj celá prednáška z 28. marca toho istého roku. V časopise Churu predstavili ako odborníka európskeho významu a jeho knihu „Slovensko bez dorastu?“ charakterizovali „bez prehánania ako evanjelium národných otázok a záujmov“. Vyzdvihnutá bola i skutočnosť, že sa prednášajúcejmu podarilo „podať klasický príklad ako možno i dlhými štatistikami a únavnými diagramami zaujať publikum. I to je svedectvo nie rečnického umenia ale vážnosti daného problému“.⁷⁵ V úvode odznela otázka „Či chceme existovať ako slovenský národ? Či

chceme žiť?“ Na ňu sa Chura rozhodol podať vyčerpávajúcu odpoveď na základe vlastných zistení. Začal s číslami podporenou klesajúcou bilanciou pôrodnosti na Slovensku⁷⁶, potom plynule prešiel k následkom populačného poklesu, ktoré sa odrazia v národnom hospodárstve, v štruktúre obyvateľstva, posúdili psychologické dôsledky a načrtnol i možné geopolitické a biopolitické nebezpečenstvo, ktoré môžu spôsobiť populačne silnejšie susedné národy.⁷⁷ V poslednej časti obrátil pozornosť na podporu rodiny, na manželstvo, keďže rozluky a rozvody spôsobujú zníženú plodnosť a pôrodnosť, a tiež kritizoval nárast potratov.⁷⁸

Chura sa k potratom a antikoncepcii od začiatku staval kriticky. Ako lekár profesionálne hodnotil dobrú techniku, s ktorou sú zákroky vykonávané,⁷⁹ z morálneho hľadiska však neakceptuje vysoký počet vykonaných potratov a odsudzuje skutočnosť, že sa „v zmýšľaní a v duši našich ľudí urobiť vraždu dieťaťa v lone materinskom... stalo niečím takým ako keď si dievča alebo žena nechá prefarbiť vlasy.“⁸⁰ Na stránkach *Slovenského lekára* si ťažká, že napriek vládnym opatreniam na podporu rodiny a silnej propagande v prospech materstva „v Slovákoch nevznikol nový a silný životný optimizmus priaznivý pre populačný vývoj“, v ktorý dúfal.⁸¹ Naopak „remeselní potratári a potratárky, ktorí tu ostali, nie sú ani trochu ani dočasne zdržanliví“ Kritizuje že, „nebol ešte vydaný zákon o ráznom zamedzení potratov...nič sa neurobilo ani neurobí na zabránenie populačného úpadku slovenskej národnej pospolitosti... Národ je populačne v nebezpečenstve a nestačí len volať Na stráž! ale je načase byť na stráži.“⁸²

Otázka regulácie pôrodnosti zamestnávala politickú reprezentáciu Slovenskej republiky na pôde Snemu už od začiatku jej existencie. Ostrá diskusia prebiehala aj v tlači a na stránkach časopisov. Nielen odborná verejnosť volala po sprísnení lekárskej praxe s potratmi. Rozsiahla mediálna a politická kampaň prinie-

⁷⁶ Tamže, s. 3.

⁷⁷ Životný problém Slovenska. In: *Nová žena*, 1940, roč. 3. č. 20, s. 2-3.

⁷⁸ Dieťa základ rodiny, základ národa. In: *Nová žena*, roč. 3, č. 21, s. 2-3.

⁷⁹ CHURA, J. Alojz Slovensko bez dorastu? I. diel, c. d., s. 165.

⁸⁰ Tamže, s. 169.

⁸¹ Ch. Pre prax. In: *Slovenský lekár*, 1940, roč. 2, č. 13, s. 302.

⁸² A.J. Chura: Pre prax. Prišiel nám list. In: *Slovenský lekár*, 1940, roč. 2, č.17, s. 406.

⁷³ Zdravé dieťa – naša budúcnosť. In: *Nová žena*, 1940, roč. 3, č. 5., s. 7.

⁷⁴ Tamže, s. 6-7.

⁷⁵ Životný problém Slovenska. In: *Nová žena*, 1940, roč. 3, č. 19, s. 2,

sla začiatkom roka 1941 očakávaný úspech.⁸³ Snemu bol predložený návrh zákona o ochrane plodu a jeho definitívna podoba bola jednomyselne schválená na zasadnutí 29. marca 1941.⁸⁴

Populačný vývoj na Slovensku vykazoval po skončení prvej svetovej vojny priaznivé tendencie, ktoré sa prejavili v zvýšenej sobášnosti a s ňou previazanej plodnosti a pôrodnosti. Tento pozitívny trend sa však na prelome 20. a 30. rokov pozvoľna vytrácal a v 30. rokoch 20. storočia sa prejavil výraznejší pokles pôrodov a zvýšila sa detská úmrtnosť. Na podrobnú populačnú analýzu obyvateľstva Slovenska sa podujal univerzitný profesor, v tom čase prednosta Kliniky pre detské lekárstvo v Bratislave, organizátor moderného detského lekárstva MUDr. Alojz Ján Chura (1899 – 1979).

Vo svojom objemnom trojzväzkovom diele „*Slovensko bez dorastu?*“ podrobne rozoberá vývoj a zloženie obyvateľstva, prirodzený prírastok obyvateľstva, natalitu, mortalitu, sobášnosť, plodnosť, pôrodnosť a ďalšie faktory, ktoré podľa neho mohli vplývať na demografické správanie sa obyvateľov Slovenska. A. Chura však nechcel len kritizovať, ale predložením vedeckých faktov v podobe štatistických údajov a tabuliek chcel podnietiť všetkých zúčastnených na záchranu slovenskej rodiny a slovenského dieťaťa. Veľký potenciál videl v organizovaní a propagovaní starostlivosti o matku a dieťa a právom ho možno považovať za zakladateľa sociálnej pediatrie na Slovensku.

Niet pochýb, že Churove dielo vzbudilo pozornosť nielen politickej hierarchie samostatného slovenského štátu, pretože do značnej miery podporovalo ich zámery v populačnej politike mladej Slovenskej republiky. Prezentované problémy slovenskej populácie pokladala za vážne aj zainteresovaná verejnosť, ktorá prijala Churovu výzvu na „záchranu“ slovenského národa „v nebezpečenstve“ a v rámci svojich možností sa snažila získané vedomosti uplatniť.

⁸³ ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti...c.d., s. 109

⁸⁴ Tamže, s. 112.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Literatúra:

- ČERNAY, Jozef. 60 rokov Churovej knihy „Slovensko bez dorastu?“
In: *Praktická gynekológia*, 1997, r. 4, č. 2, s. 107-109.
- ČOMAJ, Ján. Profesor Alojz J. Chura zostáva vzorom sociálne cítiaceho lekára a vedca. In: *Slovenské národné noviny*. 17.6.2014. (online) [cit. 10.9.2014]. <http://snn.sk/news/profesor-alojz-j-chura-zostava-vzorom-socialne-citiaceho-vedca/>
- HRNČIAROVÁ, Daniela. Ideál slovenskej ženy – gazdinej a domácej pani. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 333-389.
- CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava : Roľnícka osveta, 1936.
- CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 1. Bratislava : Roľnícka osveta, 1938.
- CHURA, J. Alojz. – KIZLINIK, Karol, *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava : Roľnícka osveta, 1939.
- KLÁŠTERECKÝ, Antonín. *Jozef Václav Sládek: Jeho život, literárni dílo, ukázky, bibliografie*. Praha : Ján Svátek, 1922.
- ŠAŠINKA, Miroslav. Prof. MUDr. Alojz Ján Chura. (online) Dostupné <<http://www.szu.sk/index.php?id=188>> [cit.10.3.2015]
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Postavenie ženy v období Slovenského štátu. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 167-332.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945). In: P. Tišliar – T. Šprochová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. 2014, s. 53-122.
- ŠPROCHA, Branislav. K niektorým otázkam transformácie plodnosti na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 5*, Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. 2015, s. 89-115.
- ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Základné charakteristiky plodnosti žien na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, č. 1-2/2009, s. 57-74.

TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. Inštitucionalizácia sociálnej starostlivosti o deti a mládež na Slovensku v 20. a 30. rokoch 20. storočia. In: *Od špitála k nemocnici : Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osвета v dejinách Slovenska*. Bratislava : SNA, 2013, s. 436-445.

TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.

TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938 – 1945 – metodologické východiská, In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 9-18.

TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, r. 25, č. 2, s. 3-13.

Tlač:

Nová žena, 1. ročník 1938 – 3. ročník 1940, 7. ročník 1944

Slovák, 21. ročník 1939

Slovenský denník, 20. ročník 1937

Slovenský lekár, 1. ročník 1939 – 2. ročník 1940

Živena, 28. ročník 1938, 29. ročník 1939, 31. ročník 1941

Pramene práva:

Tesnopis a tlače Snemu Slovenskej krajiny a Snemu Slovenskej republiky. In: *Spoločná Česko – slovenská digitálna parlamentná knižnica*. <<http://www.nrsr.sk/dl/>> [online 20.12.2014]

Prípravný proces súpisu domov a bytov a sčítania ľudu na Slovensku v roku 1940¹

Pavol Tišliar

Doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: pavol.tisliar@uniba.sk

Populačné štúdie Slovenska 6: 33-61

(Preparatory Process in the Run Up to the 1940 Population and Household Census in Slovakia)

This paper analyzes in detail the preparatory process in the run up to and selected population characteristics targeted in the censuses conducted by the government of wartime Slovak Republic (1939 – 1945), focusing on the material provided by the 1940 census. This census took place in a period of time which marks a radical shift in government policies towards the country's ethnic minorities which, among other things, mandated that members of the Jewish and the Roma communities were obligated to report their ethnicity as such. From an administrative and logistical standpoint, the census was an unproblematic one, but most of the basic results were only published after 1945 and much of the data gathered has not been processed and analyzed to this day. The preparatory process was a result of collaboration of the Statistical Office and public administration and as such, it built heavily on the experience amassed during the previous censuses and similar undertakings, especially the 1938 population tally of Slovakia.

Key words: 1938 population tally, 1940 census, ethnic cadaster, Slovak Republic (1939 – 1945)

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantových úloh APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“; MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

sa týkal len trvalo usadeného obyvateľstva.⁷ Keďže sčítanie 1938 sledovalo konkrétne ciele, zodpovedali mu aj zisťované údaje (s jasným dôrazom na národnosť a štátnu príslušnosť), ale aj jeho celkový priebeh.⁸ Nezvyčajné bolo najmä utajovanie celej organizačnej prípravy sčítania prakticky do samotného zberu dát v teréne. Snahou pritom bolo obmedziť predovšetkým politické (národnostné) kampane, ktoré k cenzom na našom území už tradične od druhej polovice 19. storočia patrili. Na jednej strane možno tento počin označiť ako snahu o, povedzme určité „zobjektívnenie získaných údajov“, na druhej strane však absentovala úplne informačná kampaň, ktorá by dopredu pripravila obyvateľstvo na sčítaciu akciu. Zber údajov mal navyše trvať len jeden deň, 31. decembra 1938 a v tento deň aj mali byť vyvesené informatívne vyhlášky pre obyvateľstvo.⁹

Podrobné výsledky krajiniského sčítania neboli publikované.¹⁰ Uverejnené boli len okresné sumáre a výsledky napokon z politických dôvodov neslúžili ani k samotnému zostaveniu národnostného katastra. Dôvodom bolo najmä odmietanie výsledkov politickou špičkou nemeckej Deutsche Partei (na čele s Franzom Karmasinom) na Slovensku a snaha vyhnúť sa vnútornému politickému konfliktu, ktorý by zrejme mal medzinárodný dosah v podobe intervencie Nemecka v prospech nemeckej menšiny na Slovensku. Úzka špecializácia krajiniského súpisu z roku 1938, jeho politické pozadie a dosah, ale tiež absencia mnohých štandardne zisťovaných údajov cyklicky sa opakujúcimi riadnymi sčítaniami napokon viedla už v roku 1939 k rozhodnutiu vykonať nové sčítanie ľudu.¹¹

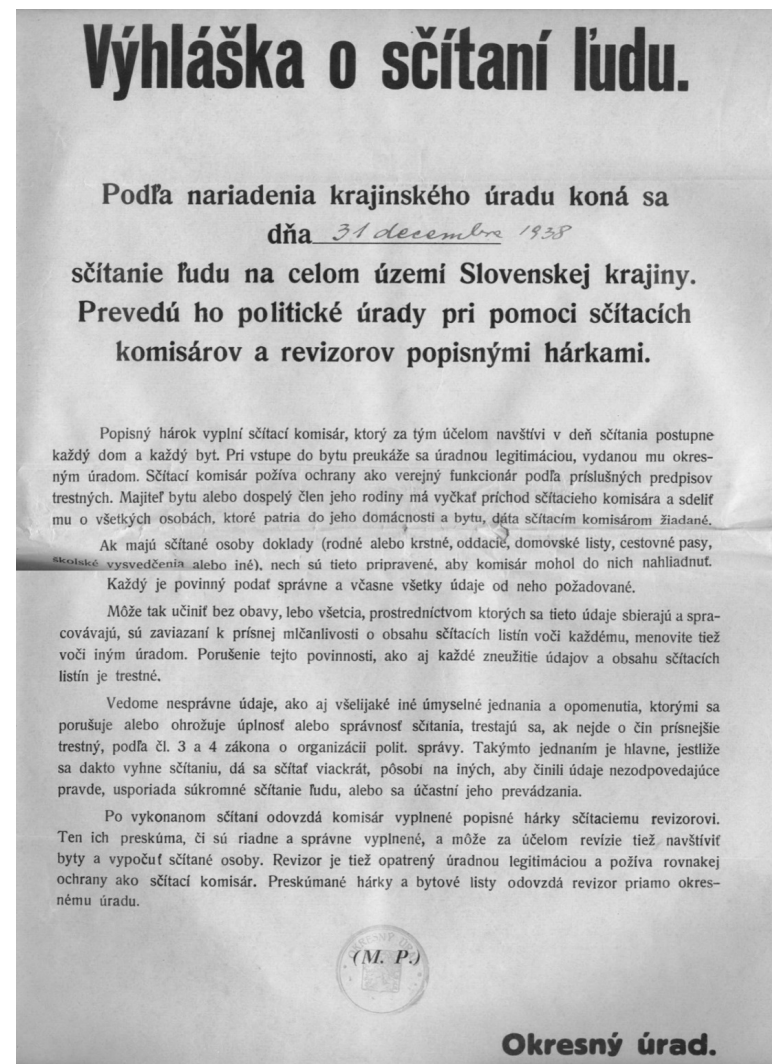
⁷ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Rejdovej, 1917 – 1945 (ďalej: f. NÚ Rejdová), šk. č. 11, sign. č. 1727/1938 adm.

⁸ TIŠLIAR, Pavol. Population Censuses in Slovakia between 1919 – 1940. In: *Bylye Gody*, 2/2014, č. 32, s. 266-271.

⁹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Rejdová, šk. č. 11, sign. č. 1727/38; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Roštári, 1922 – 1945 (ďalej: f. NÚ Roštár), sign. č. 1500/38 adm., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad vo Veľkej Polome, 1865 – 1945, sign. č. 161/38 prez., neusporiadaný fond.

¹⁰ Vzhľadom k torzovitému zachovaniu sčítacích hárkov, ktoré sa nachádzajú v pobočkách štátnych archívov pri archívnych fondoch okresných úradov, dnes možno skonštatovať, že podrobné výsledky tohto sčítania už kompletne poznať nebudeme.

taniami napokon viedla už v roku 1939 k rozhodnutiu vykonať nové sčítanie ľudu.¹¹

Obr. 2: Vyhláška o organizovaní krajiniského súpisu 1938.

¹¹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Lubeníku, 1914 – 1944 (ďalej: f. NÚ Lubeník), bez sign., neusporiadaný fond. Obežník Ministerstva vnútra Slovenskej krajiny č. 2388/IV/7-1939 z 25. februára 1939. V tom čase ešte na základe československého zákona o sčítaní ľudu č. 47/1927 Sb. z. a n., pochopiteľne, bolo to v tomto čase ešte myslené ako sčítanie v Československej republike, ktoré by sa opakovalo aj na Slovensku.

Sčítanie 1940 sa na rozdiel od krajiniského sčítania 1938 opieralo o riadnu legislatívu, ktorú dopĺňal súbor podrobnejších inštrukcií a vysvetľujúcich obežníkov. Zákon o sčítaní ľudu, doplnený vládnym nariadením, stanovili termín sčítania na polnoc zo 14. na 15. decembra 1940 ako rozhodný čas a vládne nariadenie určilo podmienky na menovanie sčítacích komisárov a revízorov.¹² Decembrový termín bol zvolený v súlade s bežnou štatistickou praxou. Koncom roka totiž obyvateľstvo nevykazovalo výraznejšie migračné pohyby, ktoré by mohli výsledky sčítania výraznejšie ovplyvniť. Súčasťou sčítania ľudu bol plánovaný aj súpis domov a bytov.¹³

Na rozdiel od krajiniského súpisu z roku 1938 túto akciu oficiálne viedol a organizoval prostredníctvom existujúcej štátnej správy a ministerstva vnútra Štátny štatistický úrad v Bratislave.¹⁴ Ten mal na starosti metodickú stránku sčítania a po jeho vykonaní aj spracovanie a publikovanie výsledkov.

Ako sme spomenuli vyššie, sčítanie ľudu z roku 1940 malo svoje špecifiká. Z nich najcharakteristickejšim bola bezpochyby netradičná metodika definovania a zisťovania národností obyvateľstva. Popri prijatí zásady určenia národnosti podľa materinského jazyka so snahou objektivizovať výsledky sčítania, prípadne jazyka bežne používaného v hovorovom styku, ktorá sa v praxi aj do značnej miery dodržala, bola tiež prijatá zásada povinného prihlásenia sa niektorých skupín obyvateľstva ku konkrétnej národnosti. Táto povinnosť sa dotýkala dvoch perzekvovaných skupín, obyvateľstva izraelského (židovského) vierovyznania a dobovo Cigánov (Rómov). K židovskej národnosti sa musela prihlásiť nielen osoba, ktorá bola izraelského vierovyznania, prípadne z neho konvertovala na inú vieru, ale zaradené sem boli aj osoby, ktoré mali aspoň jedného rodiča z tohto vierovyznania. Absurdným bol najmä štvrtý a piaty bod „vymedzenia pojmu Žid“, podľa ktorých bol považovaný za Žida aj ten, kto uzavrel manželstvo, prípadne žil v spoločnej domácnosti s osobou izraelskej viery

¹² Vl. nar. č. 270/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu z 18. októbra 1940.

¹³ §3 vl. nar. č. 270/1940 Sl. z.

¹⁴ Štátny štatistický úrad v Bratislave vznikol vládnym nariadením z 12. apríla 1939 č. 58/1939 Sl. z.

a ich potomkovia.¹⁵ V prípade rómskeho obyvateľstva sa ukázala pôvodná definícia Cigána (Róma) ako nejednoznačná, a tým aj v praxi nevykonateľná. Pojem „Cigán“ bol určený osobitnou vyhláškou Ministerstva vnútra SR z 18. júna 1940, kde sa za Cigána považoval „...iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci.“¹⁶ Štátny štatistický úrad Slovenskej republiky napokon svojim osobitným vyhlásením v predvečer zbierania údajov informoval verejnosť o neplatnosti tejto definície.¹⁷

Sčítanie ľudu z roku 1940 pokračovalo v mnohých smeroch v bežnom úze predchádzajúcich cenzov a sčítavalo prítomné obyvateľstvo. Dočasne neprítomné obyvateľstvo síce bolo zapisované do popisných hárkov, no nebolo možné ich vykazovať v sumárach, aby nedošlo k zdvojeniu započítania takýchto osôb.¹⁸

Pre sčítanie z roku 1940 bolo okrem spomenutého typické i to, že rovnako ako mimoriadne sčítanie z roku 1938, nemalo nikdy publikované všetky výsledky. Celkovo boli po skončení vojny a oslobodení Slovenska zverejnené len vybrané sumárne dáta zväčša na regionálnej úrovni.¹⁹ Výsledky za jednotlivé obce sa

¹⁵ §1 vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach z 18. apríla 1939.

¹⁶ Vyhláška MV SR č. 18.635-Ic/1940, vykonávajúc §9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov z 29. mája 1940.

¹⁷ Staráme sa, aby sčítanie ľudu bolo čo najdokonalejšie : Práva a povinnosti majiteľa bytu – Národnosť Cigánov. In: *Slovenská pravda*, 15. december 1940, s. 3: „...Pojem Cigána určený vo vyhláske Ministerstva vnútra zo dňa 18. júna 1940 č. 18635-Ic/1940, citovanej na 21. strane Inštrukcie podľa obežníka tunajšieho úradu č. 1230/I-40 zo dňa 30. novembra 1940 pre sčítanie ľudu neplatí...“ Okresné úrady boli o tomto rozhodnutí informované už na konci novembra 1940. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond, obežník Štátneho štatistického úradu v Bratislave č. 1223/40-I z 30. novembra 1940.

¹⁸ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond, obežník Okresného úradu v Revúcej č. 6 z 9. decembra 1940.

¹⁹ V tomto smere je potrebné upozorniť na sumárne práce Štátneho plánovacieho a štatistického úradu v Bratislave, ktorý vo svojich povojnových ročenkách a správach publikoval viaceré sumáre, napr. *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946*. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1946; *Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947; *Štatistická príručka Slovenska 1948*. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1948.

dotýkali len počtu obyvateľov a domov a boli publikované v roku 1942 v osobitnom lexikóne obcí a ekonomickej aktivity, ktoré štatistický úrad publikoval v roku 1948.²⁰ Je teda na archívnom výskume, aby postupne priniesol i ďalšie výsledky tohto sčítania. Dochovaný súbor sčítacích hárkov, ktorý sa v súčasnosti nachádza v Slovenskom národnom archíve v Bratislave, umožňuje podrobnú mikroanalýzu na miestnej úrovni a poskytuje tak cenné údaje o stave obyvateľstva v roku 1940, z väčšej časti územia terajšieho Slovenska.²¹

Koncepcia sčítania a prípravný proces

Politický neúspech, ktorým vlastne nezverejnenie výsledkov krajiniského sčítania 1938 možno označiť, dalo jednu z príčin zaoberať sa myšlienkou slovenského cenzu aj na jar 1939. Umocnila to navyše nová medzinárodnopolitická situácia, ktorá vznikla vyhlásením Slovenského štátu a podpisom zmluvy o ochrannom pomere s Nemeckom v marci 1939. Nový štátny útvar, ktorý sa prijatím júlovej ústavy deklaroval ako republika, potreboval k praktickému výkonu verejnej správy údaje o vybraných charakteristikách svojho obyvateľstva. Novovytvorený Štátny štatistický úrad v Bratislave začal postupne organizovať celú

slovenskú štatistickú službu²² a jedným z jej výsledkov, ktorá sa očakávala, mali byť aj podrobnejšie a najmä aktuálne údaje o stave populácie „nového“ Slovenska zo všetkých oblastí života spoločnosti.

Charakter nového sčítania bol oproti predchádzajúcemu rozdielny a prejavil sa hneď v prípravnom procese a v spomenutej legislatíve, na ktorej celá táto akcia stála. Zákon o sčítaní ľudu, ktorý Snem Slovenskej republiky (1939 – 1945) prijal 8. októbra 1940, potvrdil pokračovanie 10 ročných cyklov pre následné sčítacie akcie.²³ Na sčítacie práce v teréne a k revíziám boli menovaní sčítací komisári a revízori, nad ktorými dozerali okresné úrady. Výkon týchto funkcií bol povinný a nebolo možné ich odmietnuť.²⁴ Finančnú stránku celej akcie zabezpečoval štát prostredníctvom plánovaného štátneho rozpočtu, ktorý bol v tomto zmysle schválený v decembri 1939. V kapitole Ministerstva vnútra SR sa v rozpočte vyčlenilo na sčítanie ľudu 800 tis. korún.²⁵ Napriek priamej finančnej zainteresovanosti štátu, z ktorej sa hradila najmä tlač sčítacích hárkov, ich transport po krajine a finančné odmeny a refundácie nákladov sčítacím komisárom a revízorom, boli povinné pri sčítacej akcii finančne spolupôsobiť aj obce na základe inštrukcií a žiadostí okresných úradov.²⁶ Práve na okresné úrady pripadala najväčšia administratívna a vý-

²⁰ *Lexikón obcí Slovenskej republiky*. Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1942; Sčítanie ľudu na Slovensku zo dňa 15. XII. 1940: príslušnosť prítomného obyvateľstva k povolaniu podľa okresov, obcí a tried povolania. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1948.

²¹ MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej: SNA), f. Sčítanie ľudu z roku 1940. Podrobné výsledky národnostnej skladby obyvateľstva podľa cenzu 1940 sme publikovali v práci TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava : Slovenský národný archív v Bratislave, 2011, 1025s. Populačným vývojom Slovenskej republiky (1939 – 1945) sa podrobnejšie zaoberal aj B. Šprocha: ŠPROCHA, Branislav. *Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 91-166; ŠPROCHA, Branislav. *Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny, I. časť*. In: *Slovenská štatistika a demografia*, r. 24, č. 4, 2014, s. 40-53; ŠPROCHA, Branislav. *Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny 2. časť*. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, 1, roč. 25, s. 45-57.

²² Štatistickou službou na Slovensku sme sa zaoberali v príspevku TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945 – 1951). In: B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 8-17; ŠPROCHA, Branislav. Slovenský štatistický úrad (1952 – 1960). In: B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 28-35.

²³ §1 z. č. 265/1940 Sl. z. Predchádzajúce ustanovenia o pravidelne konaných sčítaniach boli zrušené.

²⁴ Výnimkou boli len cudzí štátni príslušníci; osoby, ktoré neovládali štátnu reč; osoby, ktoré pre telesnú vadu alebo ťažkú chorobu nemohli vykonávať túto funkciu a napokon osoby vo veku nad 60 rokov. §4 vl. nar. č. 270/1940 Sl. z.

²⁵ Z. č. 343/1939 Sl. z. Príloha A, Skupina I.

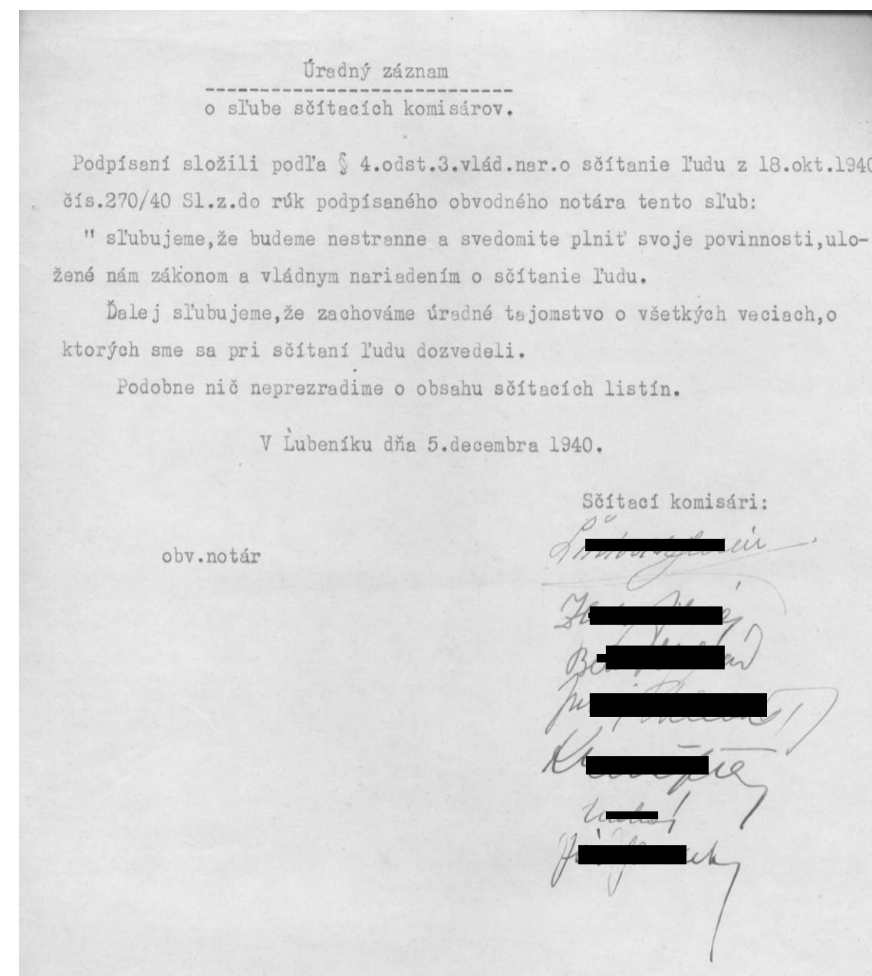
²⁶ §4 z. č. 265/1940 Sl. z. Ako príklad možno spomenúť žiadosť okresného náčelníka z Revúcej, ktorý vyžadoval od obcí okresu, aby pripravili pre sčítacích komisárov tvrdé obaly alebo tašky na popisné hárky, keďže sčítací komisári hárky nosili so sebou. Rovnako mali obce, najmä v ťažšie dostupných, odľahlejších obciach poskytnúť komisárovi aj obecného sluhu a pod. Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

konná záťaž celej organizácie, priebehu terénneho zberu, ale aj základného sumárneho vyhodnotenia cenzu. Išlo o určitú „zabehnutú tradíciu“, ktorá fungovala na našom území prakticky od polovice 19. storočia už v uhorských cenzoch. Vtedajší hlavní slúžni organizovali a vytvárali sčítacie obvody, navrhovali osoby do funkcií sčítacích komisárov a pod., ktoré následne potvrdzoval nadradený župný úrad. Tento úzus pokračoval aj počas medzivojnového obdobia. V sčítaní ľudu 1940 ale župné úrady ako ďalšia inštitúcia oficiálne nefigurovala.²⁷ Župné úrady len ustanovili pre výkon dozoru nad okresmi župných kontrolórov a pri ministerstve vnútra pôsobil generálny kontrolór, ktorý mal vrchný dohľad nad organizovaním a priebehom cenzu a spolupracoval pritom s prednostom Štátneho štatistického úradu v Bratislave.²⁸

Zákon prikazoval zachovávať mlčanlivosť ohľadom osobných údajov. Stanovil sankciu pre porušenie tejto povinnosti na 2 mesiace väzenia, prípadne pokutu vo výške 10 tis. korún.²⁹ Priestupky proti sčítaniu sa trestali rovnako väzením, prípadne peňažnými pokutami. Boli špecifikované v súlade so skúsenosťami predchádzajúcich sčítacích akcií, keď sa ako priestupok definovalo jednak uvádzanie nepravdivých údajov, ale tiež nátlak, či iné ovplyvňovanie sčítancov, vedomá propaganda, ktorá by nejakým spôsobom mohla ovplyvniť výsledky sčítania, ale aj akékoľvek porušenie príkazov a zákazov vedených na ochranu správnosti sčítania.³⁰ Tu sa myslelo predovšetkým na príkazy a zákazy cenzus zabezpečujúcich úradov (okresné a notárske úrady). Sankcie mali mať predovšetkým preventívny charakter.

Podrobnejšie inštrukcie k sčítaniu prinieslo vládne nariadenie o 10 dní neskôr.³¹ Okrem spomenutej konkretizácie začiatku zberu údajov v teréne a určenia rozhodného termínu, nariadenie

určilo aj základné charakteristiky, ktoré sčítanie malo obsahovať a hlbšie špecifikovalo základné pravidlá sčítania.

Obr. 3: Úradný záznam o sľube sčítacích komisárov.

Kľúčovú úlohu v celom cenzu hrali sčítací komisári a následne revízori. Ich úloha nebola jednoduchá. V priebehu niekoľkých dní mali vyzbierať dáta vyžadované v popisných hárkoch vo svojich obvodoch. Háry, ktoré boli osobitné pre súpis domov a bytov a pre sčítanie ľudu, mali vlastnoručne vyplňovať práve sčítací komisári. Znamenalo to, samozrejme, nutnosť navštíviť všetky

²⁷ Všetky základné úkony sa dotýkali okresných úradov. Pozri bližšie vl. nar. č. 270/1940 Sl. z.

²⁸ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign. neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Muráni, 1908 – 1946 (ďalej: f. NÚ Muráň), sign. č. 3802/1940 adm., neusporiadaný fond, Obežník MVSR č. 187.644/IIb-1940.

²⁹ §7 z. č. 265/1940 Sl. z.

³⁰ §8 z. č. 265/1940 Sl. z.

³¹ Vl. nar. č. 270/1940 Sl. z. z 18. októbra 1940.

domácnosti v obvode, a to v pomerne krátkom termíne. Ten bol obežníkmi štatistického úradu stanovený na 15. – 21. decembra 1940, vo výnimočných prípadoch mohol zber dát trvať do 24. decembra 1940, teda do Vianoc.³² Práve z tohto dôvodu bolo výhodné menovať do funkcií komisárov osoby, ktoré sa vedeli orientovať vo vymedzenom sčítacom obvode, ale rovnako sa vyznali v miestnych pomeroch, poznali ľudí, ktorí v obvode žili a boli pre nich dostatočnou autoritou, aby sa sčítanie realizovalo so všetkou vážnosťou a prinieslo čo najobjektívnejšie údaje, ktoré organizátori plánovali. Z týchto dôvodov sa do funkcií sčítacích komisárov menovali najčastejšie miestni učitelia, úradníci obecnej a okresnej správy. Zakázané bolo napríklad prizvanie ďalších tlmočníkov. Komisár mal obvod sčítať sám osobne.³³

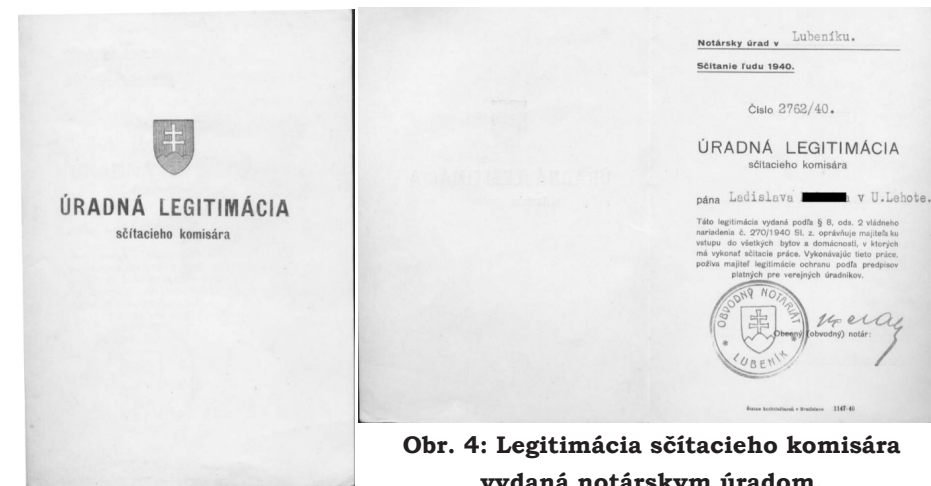
Napriek tomu, že sčítací komisár poznal miestne pomery, mohla byť zistená a zapísaná do hárkov aj nepravdivá informácia. Prípady, kedy sa sčítané osoby sťažovali na prácu komisárov sa vyskytli aj v cenze 1940. Dotýkali sa predovšetkým háklivej národnostnej skladby obyvateľstva, hoci je potrebné povedať, že nenadobudli masový charakter a išlo skôr o individuálne prípady. Paradoxom pritom je, že sa pri vyšetrení takýchto prípadov ukázal postup komisárov v súlade s platnými pravidlami cenzu a sťažnosti neboli oprávnené.³⁴ Omnoho väčší dopad na výsledky sčítania mohol mať nevhodne organizovaný zber údajov. To však nebol priamo prípad cenzu 1940. Stalo sa to ale pri predchádzajúcich mimoriadnych sčítaniach. Napríklad v mimoriadnom sčítaní 1919 boli do funkcií komisárov menované aj osoby, ktoré nielenže vôbec nepoznali miestne pomery (napríklad viacero sčítacích komisárov pochádzalo z Česka), ale ktorí sa častokrát ocit-

³² ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

³³ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938 – 1945 (ďalej: f. OÚ Dobšiná), šk. č. 65, sign. č. D-1732/1944; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Slavošovciach, 1914 – 1945 (ďalej: f. NÚ Slavošovce), šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

³⁴ Podrobne sme sa touto problematikou zaoberali v príspevku TIŠLIAR, Pavol. Sčítanie ľudu z roku..., c. d. Napriek tomu, že sa preukázal správny postup sčítacích komisárov, umožnilo sa napokon v niekoľkých prípadoch zmeniť národnosť, napriek tomu, že sčítaná osoba ani neovládala dotýčny jazyk. Išlo o nátlak zo strany Nemecka, resp. nemeckého veľvyslanectva, ktoré žiadalo zmeniť národnosť aj osobám, ktoré sa rozhodli pre nemeckú národnosť, hoci neovládali nemčinu, no mali nejakých nemeckých predkov.

li v odlišnom neznámom jazykovom prostredí.³⁵ Pri krajinskom súpise 1938 možno negatívne hodnotiť zase nepripravenosť verejnosti na zber údajov, ktorý mohol znamenať isté problémy, hoci tvorcovia sčítania cielene vybrali ako deň zberu údajov Silvester 1938 s predpokladom, že sa väčšina obyvateľstva bude zdržiavať vo svojom domove. Rovnako z dôvodu utajovania sčítania neboli v roku 1938 komisári dostatočné vyškolení.

Obr. 4: Legitimácia sčítacieho komisára vydaná notárskym úradom.

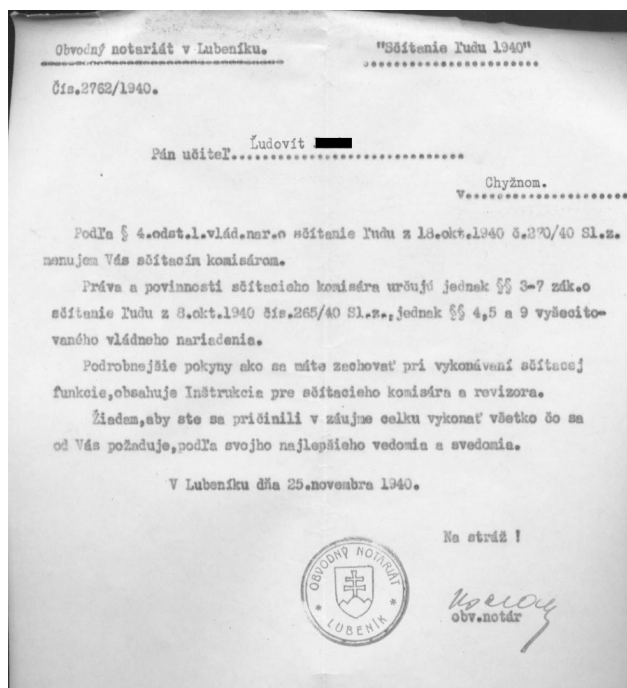
Už v krajinskom sčítaní obyvateľstva z roku 1938 vykonávali funkciu revízorov výlučne obecní, prípadne obvodní notári.³⁶ Tento spôsob obsadzovania funkcií revízorov sa pravdepodobne stal aj častým prípadom pri sčítaní 1940.³⁷ Sčítacích komisárov do

³⁵ Podrobnejšie pozri napr. TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919: Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava: STATIS, 2007, s. 33 a n.; príp. TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Zaznávaný a nepoznaný Cenzus 1919 či len kuriozita?* In: *Historický časopis*, roč. 63, č. 2 (2015), s. 253-274.

³⁶ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Betliari, 1895 – 1939, šk. č. 11, sign. č. 2430/38 adm.; ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Rejdová, šk. č. 11, sign. č. 1727/1938.

³⁷ Takto fungoval systém sčítacích prác v okresoch Revúca a Dobšiná. Dochovaný materiál poukazuje na to, že krajinský súpis z roku 1938 slúžil v mnohých ohľadoch ako východiskový pri vytvorení sčítacích rajónov a obvodov, ale tiež menovaní komisárov a revízorov. Na základe toho možno predpokladať analógiu aj v iných regiónoch Slovenska.

funkcie menoval pri sčítaní ľudu 1940 obecný, resp. obvodný notár a revízorov okresný úrad po zložení sľubu o nestrannosti a svedomitom plnení svojich povinností.³⁸ Komisári následne hierarchicky podliehali revízorom a tí zase okresným úradom.³⁹ V čase výkonu sčítacích, resp. revíznych povinností mala byť plne tolerovaná ich neprítomnosť v riadnom zamestnaní, definovaná ako služba v prospech štátu. Sčítací komisár, ale aj revízor, k výkonu funkcie získali dočasne platnú legitimáciu, ktorá ich oprávňovala vstúpiť do bytu a vykonať tak riadne sčítanie, resp. kontrolu údajov na mieste.⁴⁰

Obr. 5:
Menovací dekrét pre sčítacieho komisára vydaný notárskym úradom.

³⁸ §4 vl. nar. č. 270/1940 Sl. z. „Podpisani zložili podľa §4., ods. 3. vládneho nariadenia o sčítaní ľudu do rúk podpísaného okresného náčelníka (obvodného notára) tento sľub: sľubujeme, že budeme nestranne a svedomite plniť svoje povinnosti, uložené nám zákonom a vládnym nariadením o sčítaní ľudu. Ďalej sľubujeme, že zachováme úradné tajomstvo o všetkých veciach, o ktorých sme sa pri sčítaní dozvedeli. Podobne nič neprezradíme o obsahu sčítacích listín.“ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

³⁹ §2 Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁴⁰ §8 vl. nar. č. 270/1940 Sl. z.

Zber dát v teréne sa vykonával na základe podrobnej inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov, ktoré vznikli počas prípravného procesu sčítania. K dispozícii bola táto inštrukcia každému komisárovi, ktorý ju získal spolu so sčítacími hárkami. Skladala sa z dvoch častí. V prvej bol priestor venovaný základným pravidlám k samotnej práci a výkonu funkcie, v druhej sa nachádzali právne normy, na základe ktorých sa census organizoval, zákon (265/1940) a vládne nariadenie o sčítaní ľudu (270/1940), vládne nariadenie o pojme Žid (63/1939) a neskôr vypustená a neplatná vyhláška ministerstva vnútra o pojme Ci-gán.⁴¹

V prvej časti inštrukcií bola pozornosť venovaná najskôr všeobecným ustanoveniam, ktoré prakticky vychádzali z platnej legislatívy a definovali funkcie komisára a revízora. Obsahovala ďalej podrobný návod ako sčítanie vykonať, ako vyplniť sčítací hárok a pod. Od notárskeho úradu v dostatočnom predstihu sčítací komisári dostali okrem spomenutej legitimácie a inštrukcie aj základné tlačivá k cenzu: sčítacie hárky, domové hárky, dôležitý zoznam domových čísel, ktorý bolo odporúčané ešte pred zberom údajov v teréne overiť, a vyplnený vzor sčítacieho hárku.⁴² Revízie domových čísel sa v okresoch na Slovensku začali vykonávať už od konca februára 1939, kedy sa ešte počítalo so sčítaním ľudu, ktoré malo mať československý záber. V tomto smere teda prípravné práce, ktoré sa využili pri organizovaní sčítania 1940, začali s dostatočným predstihom. Domy, ktoré neboli očíslované, mali dostať pridelené a zaevidované nové číslo. Tieto revízie mali byť definitívne ukončené v júni 1940, hoci ako na to poukazuje dochovaný archívny materiál, v niektorých notárskych obvodoch sa ukončovali revízie domových zoznamov ešte aj v auguste 1940.⁴³ Problematické boli najmä obydlia, ktoré inštrukcia

⁴¹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁴² §6 Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁴³ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign. neusporiadaný fond.; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Revúcej, 1936 – 1945, sign. č. 48/1939 prez., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Roštár, sign. č. 343/39 adm., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Sirku, 1907 – 1944, sign. č. 1712/40 adm., neusporiadaný fond.

označila ako pohyblivé (lode, kočovní vozy, drevené budy a pod.), a v ktorých žili ľudia bez trvalého pobytu. Tieto obydlia mali byť rovnako zapísané v zozname domových čísel.⁴⁴

domové číslo (zjednotené číslo)	počet bytov Miestna časť	Poznámka	domové číslo v sčítacom obvode	počet bytov	Poznámka
1	1		20	1	dom zoriadky
2	1		21	1	
3	1		22	1	
4	1		23	1	
5	1		24	1	
6	1		25	1	
7	1		26	1	
8	1		27	1	
9	-	dom zoriadky	28	1	dom zoriadky
10	-	-	29	1	
11	1		30	1	
12	1		31	1	
13	1		32	1	dom zoriadky
14	1		33	1	
15	1		34	1	
16	1		35	1	
17	1		36	1	
18	1		37	1	
19	1		38	1	

Obr. 6:
Zoznam popisných
čísel domov a bytov.

Sčítacie hárky obsahovali dve časti. Do prvej sa zapisovali osoby, ktoré boli prítomné a prenocovali v byte zo 14. na 15. december, ale tiež osoby, ktoré boli dočasne kvôli zamestnaniu neprítomné, ale nikde inde nenocovali (napr. konali nočnú službu). Do druhej časti sa zapisovali osoby, ktoré boli dočasne vzdialené zo svojej obce a nocovali inde.⁴⁵ Teda tam, kde nocovali, boli aj zapísané do prvej časti sčítacieho hárku. Tieto pravidlá boli stanovené najmä

⁴⁴ §8 Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁴⁵ §6 vl. nar. č. 2670/1940 Sl. z.

kvôli tomu, aby neboli tie isté osoby zapísané v sčítaní dvojmo. Osoby, ktoré boli trvalo mimo bydlisko sa do hárkov v domovskej obci nezapisovali vôbec.⁴⁶ V prípravnom procese sa štatistický úrad snažil nevynechať ani detaily. Príkladom môže byť osobitná inštrukcia k sčítaniu zamestnancov Slovenských železníc, ktorí v rozhodnom čase sčítania, teda v noci zo 14. na 15. decembra 1940, mali nočnú službu.⁴⁷ Tí, ktorí v tomto čase boli ubytovaní v železničných nocľahárňach, boli povinní vyplniť popisný hárok pre hostí a pre zamestnancov. Železničiar, ktorí boli „na ceste“ mali vyplniť rovnaký hárok v nocľahárni v konečnej stanici. V popisnom hárku trvalého bydliska mali byť tieto osoby vedené ako dočasne neprítomné. Osobitne sa zásady týkali aj osôb nemeckej brannej moci na Slovensku.⁴⁸ Išlo predovšetkým o nemeckých vojakov, ktorí sa zdržiavali v ochrannom pásme, ustanovenom podľa spomenutej zmluvy o ochrannom pomere s Nemeckom.⁴⁹ Tieto osoby mali sčítací komisári zo sčítania vynechať. Zaznačené mali byť len pre evidenciu súpisov domov a bytov (napr. existencia kasárne). Ich rodinní príslušníci však už zapísaní mali byť, rovnako ako ostatní obyvatelia. Vojenské osoby mimo ochrannú zónu sčítaniu rovnako podliehali.

Každá osoba mala byť v popisnom (sčítacom) hárku identifikovaná predovšetkým menom a priezviskom, pohlavím, vekom (dátum narodenia), rodinným stavom, štátnou príslušnosťou, národnosťou, náboženstvom, povoláním, gramotnosťou (znalosť písania a čítania u osôb starších ako 6 rokov), rodiskom

⁴⁶ §12 Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁴⁷ Inštrukcia Štátneho štatistického úradu v Bratislave zo dňa 5. decembra 1940 o sčítaní železničných zamestnancov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Kameňanoch, 1921 – 1944, sign. č. 3388/40 adm., neusporiadaný archív; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁴⁸ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40..

⁴⁹ Ministerstvo národnej obrany vydalo vo viacerých vydaniach osobitné Ustanovenie pre ochranné pásmo na Slovensku. Patrílo k nemu územie, ktoré hraničilo: na východe okrajom Malých Karpát (od Kamzíka pri Bratislave až po Nové Mesto nad Váhom), pravý breh Váhu (od Nového Mesta až po Žilinu), pravý breh rieky Kysuca (Od Žiliny po Čadcu), železnica (od Čadce po Mosty); na západe cez hranice Slovenského štátu (Karlova Ves, Devínska Kobyla, rieka Morava až po Lanžhod) a po Protektorát Čechy a Morava (Lanžhod Ríšske hranice po Mosty). SNA, f. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, 1939 – 1945 (ďalej: f. MVSR), šk. č. 1883, sign. č. 26791/41.

(obec, okres, prípadne štát), prítomnosťou v obci (zistoval sa aj údaj, v ktorom roku sa osoba prisťahovala) a pomerom k hlave domácnosti (napr. manželka, dcéra, švagor a pod.).⁵⁰ Výpovede o jednotlivých charakteristikách podával prednosta domácnosti.⁵¹ Po ich zapísaní ich musel na znak správnosti aj signovať. Pokiaľ nevedel písať, postačoval odtlačok palca. Z tohto dôvodu mali mať pri sebe sčítací komisári aj atramentové vankúšiky na namočenie palca. Mali im ich zaobstaráť obce.⁵²

Niet pochýb o tom, že najcitlivejšie sa aj v roku 1940 posudzovali údaje o národnosti a štátnej príslušnosti. Prakticky odkedy sa začal v sčítaní 1880 zisťovať materinský jazyk, okamžite sa stali aj výsledky sčítania ľudu predmetom rôznych politických treníc. Národnostná skladba obyvateľstva pretrvala v tejto pozícii celú prvú polovicu 20. storočia. Na Slovensku sa v roku 1919 postupovalo subjektívne, priamym zisťovaním národnosti, ktorú sčítaná osoba deklarovala.⁵³ V medzivojnovom období (cenzy 1921 a 1930) bola snaha hľadať kompromis zisťovaním národnosti, ktorej vonkajším znakom mal byť materinský jazyk.⁵⁴ Sčítanie ľudu z roku 1940, ako už bolo spomenuté, prijalo pravidlo, že národnosť sčítanej osoby, ktorá mohla byť len jedna, sa určila podľa materinskej reči. Inú národnosť, ktorá nie je zhodná s materinskou rečou, si mohla sčítaná osoba zapísať vtedy, ak v bežnom každodennom kontakte používala iný jazyk (tzv. obcovacia reč).⁵⁵ Deti do 18 rokov (nedospelé) mali zapisovanú národnosť rodičov. Pokiaľ mali rodičia rozdielnu národnosť, deti sa zapísali podľa otca. Pravidlá však pripúšťali, aby sa po vzájomnej zho-

⁵⁰ §2 vl. nar. č. 270/1940 Sl. z. Podrobne vymenúva pomer osoby k hlave domácnosti inštrukcia pre sčítací komisárov v § 40. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁵¹ §13 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁵² ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

⁵³ Kompromitovaná materinská reč bola vtedy odmietnutá. Pozri bližšie TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu...*, c. d., s. 57 a n.

⁵⁴ Bližšie sme sa touto problematikou zaoberali v práci TIŠLIAR, Pavol. *K percepciám národnosti a jazyka pri sčítaniach ľudu 1919 – 1930 na Slovensku*. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2015, s. 63-87.

⁵⁵ §18 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

de manželov mohla zapísať národnosť detí aj podľa matky. Ako už bolo spomenuté, židovské obyvateľstvo bolo povinné prihlásiť sa k židovskej národnosti a tento negatívny politický zásah do konceptu sčítania znamenal aj výnimku z pôvodnej definície národnosti. Obdobná povinnosť Cigánov (Rómov), ktorí sa mali hlásiť k cigánskej národnosti, bola napokon vynechaním definície pojmu Cigán z inštrukcie osobitným obežníkom štatistického úradu v praxi len ťažko uplatniteľná.

Štátna príslušnosť sa zapisovala uvedením štátu. Pri zapisovaní tejto charakteristiky osôb, ktoré ju nevedeli uviesť, platila zásada domovskej príslušnosti (domovského práva). Pokiaľ osoby preukázali, že si uplatnili nárok na slovenské štátne občianstvo, mali sa zapísať so slovenským občianstvom.⁵⁶ Štatistický úrad ešte 30. novembra 1940 zaslal svojim obežníkom podrobnejšie vysvetlenie, ako zapisovať štátnu príslušnosť. Doplnok §47 inštrukcie znamenal, že za osobu so slovenskou štátnou príslušnosťou bolo potrebné zapísať každého, kto sa k nej prihlásil, pokiaľ sčítací komisár nepoznal iné okolnosti. Tieto okolnosti boli taxatívne vymenované:⁵⁷

- Sčítaný je cudzím štátnym príslušníkom
- Sčítaný je bezdomovcom
- Sčítaný sa nenarodil na území Slovenskej republiky, býva tu krátky čas a nevie dokladovať slovenské občianstvo

Cudzím štátnym príslušníkom bola osoba, ktorá ho dokázala dokladovať cestovným pasom, prípadne iným úradným potvrdením. Bezdomovcom bola definovaná osoba, ktorá nebola slovenským štátnym občanom, ale nevedela dokladovať ani inú, cudziu príslušnosť.⁵⁸

⁵⁶ §47 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁵⁷ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Muráň, sign. č. 3802/1940 adm., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁵⁸ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Rejdová, šk. č. 12, sign. č. 2635/40 adm. Obežník Štátneho štatistického úradu č. 1223/40-I.

Problematickejšie bolo zaznamenať aj povolanie obyvateľstva, definované ako činnosť, z ktorej osoba získava zárobok, rovnako tiež druh povolania a postavenie v povolani (funkcia v povolani – samostatný - podnikateľ, nájomca, úradník, robotník), na ktoré upozorňovala aj inštrukcia. Rozlišovalo sa rovnako medzi hlavným a vedľajším povolani. Sčítani mali konkretizovať svojho zamestnávateľa a odvetvie povolania. Ženy v domácnosti, deti a študenti si povolanie nevyplňali a tento stĺpec ostával pri nich prázdny.⁵⁹

Slovenská republika. **Sčítanie ľudu 1940.**

Okres: _____
Meno sčítacieho revízora: _____

Obec: _____

Obecný prehľad.

Vypni sčítací revízor, ale len v obciach rozdelených na dva alebo viac sčítacích obvodov. Vo väčších obciach, pre ktoré je ustanovené niekoľko sčítacích revízorov, vypni obecný prehľad revízor, určený k tomu okresným úradom.
Obecný prehľad vyhotoví revízor dvojmo podľa prehľadov sčítacích obvodov, na ktoré je obec rozdelená, a to tak, že najprv vypni 1–3 stĺpec obecného prehľadu, potom prenese do stĺpcov 5–11 konečné súčty z príslušných stĺpcov každého jednotlivého prehľadu sčítacieho obvodu.
Nakoniec vypočíta súčet pre celú obec.
Ak sa obec skladá z dvoch alebo viac osád, srovnávajú sa prehľady sčítacích obvodov podľa osád v ich abecednom poradí a vypočítajú sa konečné súčty stĺpcov obecného prehľadu najprv pre každú osadu a napokon pre celú obec.
V obciach, kde sa kryje sčítací obvod s obvodom obce, prehľad sčítacieho obvodu je súčasne aj obecným prehľadom. (Inštrukcia § 27.)

Radové čísla osád	Meno osady	Číslo sčítacieho obvodu	Počet domov					Počet bytov	Počet prítomných osôb	Z nich je Židov	Poznámka
			dovedna	obyv. ných	neobyv. ných	prázdn. ných	k obyv. nospôsob.ých				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Chyžine	1-2	126	114	5	1	3	129	526	—	1 obvod - 687 - 70 2 " 523 - 58
2	Unová Kobotica	1	93	85	4	3	1	102	364	—	
3	Čunovo	1	81	77	4	2	1	82	361	—	

Obr. 7: Obecný prehľad sčítania ľudu z roku 1940.

Všetky náležité sčítacie tlačivá v regiónoch rozosielať okresné úrady cez notárov k sčítacím komisárom už na konci novembra 1940.⁶⁰ Boli teda dostatočne včas distribuované a bolo možné sa s nimi podrobne oboznámiť pred začatím zberu údajov. Dôležitým prípravným procesom v sčítaní ľudu bolo aj dôsledne informovať

⁵⁹ §§51 – 54 Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁶⁰ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

a poučiť sčítacích komisárov na osobitných poradách. Tieto informatívne porady sa uskutočnili v rámci administratívnej hierarchie zostupným spôsobom. Na župnej úrovni boli školení okresní referenti (27. novembra 1940), na okresnej úrovni zase okresný náčelník ako prednosta okresného úradu zaškolil notárov, a tí na osobitných poradách napokon sčítacích komisárov v rámci vlastných notárskych obvodov.⁶¹

Zber údajov bol naplánovaný od 15. decembra 1940 so začiatkom o 8. hodine ráno. Komisári boli povinní sčítať najskôr bezdomovcov, potom osoby žijúce v pohyblivých obydlíach, a napokon hostí v hotelových zariadeniach. Až následne mali navštevovať jednotlivé domy podľa zoznamu domových čísel. Inštrukcia zakazovala povolávať sčítané osoby ku komisárovi.⁶² Pre každý samostatný byt mal byť použitý samostatný hárok a zápis sa týkal aj neobývaných bytov, ktoré bolo potrebné rovnako zaznačiť.⁶³

Domové hárky sa vypisovali za každý dom, aj v prípade, keď nebol obývaný. Zapisovali sa doň všetky byty a po skončení sčítania v príslušnom dome sa sčítacie hárky uložili do domového hárku.⁶⁴ Po prejení obvodu bol sčítací komisár povinný vypracovať dvojmo obvodový (obecný, ak sa kryl obvod s obcou) prehľad. Po skončení týchto prác inštrukcia terminovala odovzdanie celého sčítacieho materiálu, vrátane prázdnych nepoužitých hárkov, príslušnému revízorovi najneskôr do 28. decembra 1940 do 17. hodiny.⁶⁵

Revízor skontroloval predovšetkým úplnosť zapísaných údajov a vyhotovil dvojmo obecný prehľad pre každú obec vo svojom revíznom rajóne, prípadne skontroloval obecný prehľad po komisárovi.

⁶¹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Muráň, sign. č. 3802/1940 adm., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign. neusporiadaný fond.; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁶² §9 Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁶³ §11 Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁶⁴ §§22 – 25 Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁶⁵ §28 Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

rovi. Tieto prehľady bol revízor povinný odovzdať okresnému úradu najneskôr do 4. januára 1941.⁶⁶ Za revízorov sa odporúčalo menovať veľmi spoľahlivých ľudí. Išlo o funkciu, ktorá vyžadovala nielen značné sústredenie a pozornosť pri kontrolách zapísaných údajov, ale výhodou boli aj znalosti miestnych pomerov. Napríklad v Revúckom okrese okresný náčelník do tejto funkcie priamo menoval obecných a obvodných notárov s tým, aby na jedného revízora pripadlo približne 6 sčítacích komisárov.⁶⁷ V praxi sa tu teda postupovalo rovnako ako pri krajiniskom súpise v roku 1938.

Rozdelenie sčítacích obvodov, ktoré sa zväčša malo vykonať do polovice novembra 1940, vychádzalo napokon z približnej rovnice na 1 obvod asi 500 osôb. Líšilo sa to však aj s ohľadom na terén, na ktorý sa malo v praxi prihliadať.⁶⁸ Zvyčajne sa obvodom stala menšia obec, niekoľko osád, prípadne aj menšie susedné obce. Väčšie sídla boli rozdelené do viacerých obvodov podľa ulíc, kde bolo prípadne možné aj navyšovať počet obyvateľov na jeden obvod.⁶⁹ Napríklad v okrese Dobšiná už v septembri 1940 okresný náčelník požadoval od notárov, aby pri stanovení obvodov počtom domov prihliadali najmä na fyzické možnosti sčítacích komisárov a ročné obdobie, kedy sa mal cenzus vykonať. Za ideálne považoval na obvod 70 domov, v ktorých by žilo asi 350 osôb. Ako maximálny počet domov na obvod považoval nanajvýš 100, najmenej ale 40 domov v jednom obvode. Obce s menej ako 70 domami považoval za jeden obvod.⁷⁰ Ešte pred koncom novembra 1940 mali byť navrhované notármi nielen jednotlivé obvody, ale aj konkrétne osoby vhodné k výkonu funkcie sčítacieho komisára.⁷¹

K prípravnému procesu sčítaní ľudu bezpochyby patrí aj dôraz na informovanosť obyvateľstva o organizovaní sčítania. Tá stá-

⁶⁶ §34 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁶⁷ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

⁶⁸ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁶⁹ Napr. Revúcky okres bol rozdelený na 8 revíznych rajónov a 50 sčítacích obvodov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

⁷⁰ ŠA Košice, p. Rožňava, f. f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40

⁷¹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, šk. 65, sign. č. D-1732/1944; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

la v prvom rade na dennej tlači.⁷² V niekoľkých významnejších periodikách boli postupne, najmä od začiatku októbra 1940, publikované všetky základné informácie o pripravovanom sčítaní ľudu. Vysvetlené boli nielen dôvody konania a organizovania cenzu, ale aj jednotlivé charakteristiky, ktoré sa o sčítanej osobe zisťovali. Priamo v obciach sa vyhlášky o sčítaní vyvesovali od začiatku decembra 1940. Dochovala sa informácia z Revúckeho okresu o tom, že v predvečer zberu údajov, od 12. – 14. decembra 1940, mali byť denne v obciach vyhlasované (vybubňované) informácie o chystanom sčítaní ľudu.⁷³

Keďže sa predpokladala existencia okolností, ktoré mohli zabrániť niektorým osobám, aby boli sčítané v riadnom termíne, rátať sa aj s dodatočným sčítaním. To sa vykonávalo v januári a februári 1941. Organizovali ich rovnako okresné úrady a vykonali obecní, resp. obvodní notári. Všetky nesčítané osoby sa mali do 20. januára 1941 sami prihlásiť na notariátoch podľa svojho bydliska k dodatočnému sčítaniu, kde o. i. museli uviesť dôvody, prečo neboli sčítané v riadne stanovenom termíne. Získaný

⁷² K sčítaniu prispeli významnejšie periodiká ako napr. *Gardista*, *Slovenská pravda*, *Slovák*. *Slovenská politika* a i. Výberom možno uviesť napr.: Do konca roka má byť prvé sčítanie ľudu. In: *Slovenská pravda*, 5. október 1940, s. 3; Snem schválil zákon o sčítaní ľudu : Sčítanie ľudu bude každých 10 rokov – Prvé sa prevedie do konca roku 1940. In: *Slovenská pravda*, 10. október 1940, s. 2; Staráme sa, aby sčítanie ľudu bolo čo najdokonalejšie : Práva a povinnosti majiteľa bytu – Národnosť Cigánov. In: *Slovenská pravda*, 15. december 1940, s.3; Iné je náboženstvo a iné je národnosť : Šarišania a Zemplínčania, nezabúdajte, že ste Slováci. In: *Slovenská pravda*, 7. december 1940, s. 2; Nijaké prechmaty pri sčítaní ľudu : Porada vedúcich novinárov u podpredsedu vlády Macha. In: *Slovenská pravda*, 31. december 1940, s. 2; 15. dec. – sčítanie ľudu! Úrady sa naň už pilne pripravujú – Čo máme o ňom vedieť! – Kto sa nebude riadiť predpismi, bude potrestaný. In: *Slovenská politika*, 27. novembra 1940, s. 3-4; Sčítanie ľudu na Slovensku. In: *Slovenská politika*, 15. decembra 1940, s. 2; Pri sčítaní ľudu na Slovensku zamestnaných bolo 10.000 komisárov – Slovensko má 2,653.564 obyvateľov. In: *Slovenská politika*, 23. marca 1941, s. 10; Snem schválil zákon o sčítaní ľudu. In: *Slovák*, 9. októbra 1940, s. 3; Veľké prípravy na prvé sčítanie ľudu. In: *Slovák*, 24. novembra 1940, s. 3, Práca pred sčítaním ľudu. In: *Slovák*, 3. decembra 1940, s. 3; Sčítaná osoba má právo kontroly. In: *Slovák*, 6. decembra 1940, s. 4; Národnosť a štátna príslušnosť. In: *Slovák*, 8. decembra 1940, s. 3 a ďalšie.

⁷³ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond. Obežník Okresného úradu v Revúcej o sčítaní ľudu 1940 č. 5 z 9. decembra 1940.

materiál mal byť zaslaný cez okresné úrady štatistickému úradu najneskôr 10. februára 1941.⁷⁴

V z o r e c
zápisu o dodatočnom sčítaní : Sčítanie ľudu 1940.

1. Okres:.....
2. Obec:.....
3. Osada/mestská štvrť:.....
4. Ulica:.....
5. Číslo domové /popisné/ :.....
6. Prímenisko/meno rodinné/ a meno/krstné alebo rodné/:.....
7. Príbuzenský alebo iný pomer k hlave domácnosti.....
8. Pohlavie/mužské alebo ženské/:.....
9. Deň, mesiac a rok narodenia:.....
10. Rodinný stav/slobodný/á/ženatý/vydatá/, ovdovený /á/, rozvedený /á/, rozlúčený/á/:.....
11. Rodisko: obec.....okres.....
12. Hladne bydlisko: obec.....okres.....
13. Sčítaný je v obci prítomný/trvale, dočasne ?/:.....
14. x/Sčítaného riadne bydlisko je : obec.....okres.....
15. xx/Sčítaný prisťahoval sa do obce v roku.....z obce:.....okresu:.....
16. Štátna príslušnosť:.....
17. Národnosť:.....
18. Náboženstvo/ cirkevná príslušnosť/alebo bez vyznania.....
19. Znalosť písania a čítania/či vie čítať a písať alebo len čítať alebo nevie ani čítať ani písať/.....
20. Druh povolania a /hlavného.....b/vedľajšieho.....
21. Postavenie v povolani a/hlavnom.....b/vedľajšom.....
22. Bližšie osnaženie a miesto závodu/podniku, úradu/, v ktorom sa vykonáva hlavné povolanie.....
23. K akému odvetviu patrí závod/firma, úrad/.....
24. Dôvod dodatočného zápisu.....

v.....dňa.....1941.

/pečiatka/

.....
/podpis notára/

./.

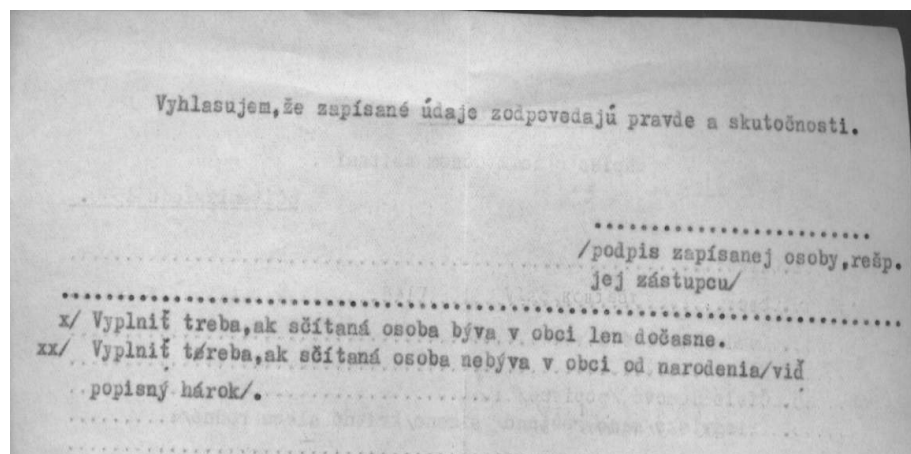
Obr. 8: Predná strana tlačiva k dodatočnému sčítaniu obyvateľov, zo začiatku roku 1941.

⁷⁴ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Rejdová, šk. č. 13, sign. č. 41/41 adm.; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, šk. č. 17, sign. č. 4508/40.

Sčítanie ľudu 1940 z pohľadu pripravenosti organizátorov a informovanosti verejnosti možno hodnotiť ako pomerne úspešne realizovanú administratívno-štatistickú akciu. Nevyskytli sa väčšie problémy počas priebehu zberu údajov. V pomerne krátkom čase boli publikované aj prvé predbežné výsledky na celoslovenskej a regionálnej úrovni, a tie aj naddho ostali najmä z politických dôvodov jedinými. Slovenská republika (1939 – 1945) ich využila len sčasti. Väčšina podrobnejších údajov totiž bola zverejnená až po obnove Československej republiky, kedy už mali len obmedzenú výpovednú hodnotu, keďže census 1940 nezaberal celé terajšie územie Slovenska. Negatíva, ktoré sme spomenuli vyššie a týkali sa predovšetkým prejavov perzekúcie časti spoločnosti, sa natrvalo stali symbolom tohto sčítania.

Slovenské sčítanie ľudu z roku 1940 možno hodnotiť z hľadiska metodiky oproti predchádzajúcemu československému sčítaniu ľudu z roku 1930 ako určitý krok späť. Týkalo sa to predovšetkým celkových ambícií cenzu, ktoré vynechalo viaceré charakteristiky, zavedené ešte československou štatistikou v medzivojnovom období. V roku 1930 sa napríklad podrobnejšie zisťovala cenná manželská plodnosť a konkubináty obyvateľstva, ale aj telesné vady a pod.⁷⁵

⁷⁵ Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část 3. Plodnost manželství, konkubináty. In: Československá statistika, sv. 153, řada VI., sešit 14. Praha : Státní úřad statistický, 1938; Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl III. Ostatní data demografická (vnitřní stěhování, tělesné vedy, znalost čtení a psaní, cizinci). In: Československá statistika sv. 146, řada VI., sešit 11. Praha : Státní úřad statistický, 1937. K problematice plodnosti pozri bližšie napr. príspevky: ŠKORVANKOVÁ, Eva. Postavenie ženy v období Slovenského štátu. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 167-332; ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945). In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 4*, Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. 2014, s. 53-122; HRNČIAROVÁ, Daniela. Ideál slovenskej ženy – gazdinej a domácej pani. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 333-389; ŠPROCHA, Branislav. Stručný náčrt populačného vývoja Slovenska v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, r. 18, 2-3/2008, s. 40-59 a i.

Obr. 9: Zadná strana tlačiva k dodatočnému sčítaniu obyvateľov, zo začiatku roku 1941.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne pramene:

MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave:

- f. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, 1939 – 1945
- f. Sčítanie ľudu z roku 1940

MVSR – Štátny archív v Košiciach, pobočka Rožňava:

- f. Obvodný notársky úrad v Lubeníku, 1914 – 1944
- f. Obvodný notársky úrad v Betliari, 1895 – 1939
- f. Obvodný notársky úrad v Kameňanoch, 1921 – 1944
- f. Obvodný notársky úrad v Muráni, 1908 – 1946
- f. Obvodný notársky úrad v Rejdovej, 1917 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad v Revúcej, 1936 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad v Roštári, 1922 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad v Sirku, 1907 – 1944
- f. Obvodný notársky úrad v Slavošovciach, 1914 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad vo Veľkej Polome, 1865 – 1945
- f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938 – 1945
- f. Okresný úrad v Revúcej, 1923 – 1945

Literatúra:

HRNČIAROVÁ, Daniela. Ideál slovenskej ženy – gazdinej a domácej pani. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 333-389.

Lexikón obcí Slovenskej republiky. Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1942.

Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl III. Ostatní data demografická (vnitřní stěhování, tělesné vedy, znalost čtení a psaní, cizinci). In: *Československá statistika* sv. 146, řada VI., sešit 11. Praha : Státní úřad statistický, 1937.

Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část 3. Plodnost manželství, konkubináty. In: *Československá statistika*, sv. 153, řada VI., sešit 14. Praha : Státní úřad statistický, 1938.

Sčítanie ľudu na Slovensku zo dňa 15. XII. 1940: príslušnosť prítomného obyvateľstva k povolaniu podľa okresov, obcí a tried povolania. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1948.

ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945). In: P. Tišliar – T. Šprochová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 4*, Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. 2014, s. 53-122.

ŠKORVANKOVÁ, Eva. Postavenie ženy v období Slovenského štátu. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 167-332.

ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938 – 1945. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 91-166.

ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny, I. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*, r. 24, č. 4, 2014, s. 40-53.

ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny 2. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, 1, roč. 25, s. 45-57.

- ŠPROCHA, Branislav. Slovenský štatistický úrad (1952 – 1960). In: B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 28-35.
- ŠPROCHA, Branislav. Stručný náčrt populačného vývoja Slovenska v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, r. 18, 2-3/2008, s. 40-59.
- Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947.
- Štatistická príručka Slovenska 1948*. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1948.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. Zaznávaný a nepoznaný Cenzus 1919 či len kuriozita? In: *Historický časopis*, roč. 63, č. 2 (2015), s. 253-274.
- TIŠLIAR, Pavol. K percepciám národnosti a jazyka pri sčítaniach ľudu 1919 – 1930 na Slovensku. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2015, s. 63-87.
- TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919 : Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : STATIS, 2007.
- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.
- TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava : Slovenský národný archív v Bratislave, 2011.
- TIŠLIAR, Pavol. Odraz národnostnej politik Slovenskej republiky (1939 – 1945) v štatistickej praxi. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2014, s. 21-57.
- TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.
- TIŠLIAR, Pavol. Population Censuses in Slovakia between 1919 – 1940. In: *Bylye Gody*, 2/2014, č. 32, s. 266-271.

- TIŠLIAR, Pavol. Sčítanie ľudu z roku 1940 : k niektorým aspektom organizovania a priebehu. In: P. Sokolovič (ed.) *Život v Slovenskej republike : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX*. Bratislava : ÚPN, 2010, s. 25-35.
- TIŠLIAR, Pavol. Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939 – 1945. In: P. Tišliar – S. Čéplö (eds). *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 121-146.
- TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945 – 1951). In: B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 8-17.
- Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946*. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1946.

Tlač a pramene práva:

- Slovák*, roč. 1940
- Slovenská politika*, roč. 1940.
- Slovenská pravda*, roč. 1940.
- Slovenský zákonník*, roč. 1939 a 1940.

Stravovanie a zásobovanie obyvateľstva potravinami v období Slovenskej republiky (1939 – 1945)¹

Eva Škorvanková

Mgr. Eva Škorvanková, PhD.
Katedra všeobecných dejín
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: skorvankovaeva@gmail.com

Populačné štúdie Slovenska 6: 63-167

(Rationed Life: Diet and Food Supply of the Inhabitants during the Existence of the 1939 – 1945 Slovak Republic)

Alimentation was one of the basic factors which affected the state of Food supply is one of the basic factors which affects the health of any population. In times of climatic, economic and political turmoil, normal and balanced diet is the first thing that is threatened and this simple fact has large repercussions for the entire population. This paper analyzes the food distribution system in 1939 – 1945 Slovakia and its regions as well as the consequences of wartime food shortages on the population as a whole. Additionally, we examine the popular reactions to the rationing system and lack of food, such as the emergence of the black market and search for alternative sources of nutrition.

Key Words: 1939 – 1945 Slovakia, nutrition, rationing, food shortages

*„Ako uspokojiť ľud neviem, len jedno je isté,
že rečami nakrmiť národ nemožno, je tu treba
mať na pamäti chudobu tohto kraja, ktorá je všeobecne známa.“²*

¹ Príspevok vznikol pri riešení grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

² MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), f 209 Ústredňa štátnej bezpečnosti (ďalej: f. ÚŠB), 209 – 764 – 3. Situačná správa za mesiac jún 1942 okresného úradu v Medzilaborciach.

Úvod

Jedným zo základných faktorov, ktorý ovplyvňoval zdravotný stav obyvateľstva Slovenska, bola výživa. Nadbytok alebo nedostatok potravy je prvoradým faktorom rastu a úbytku všetkých živočíšnych druhov. Pre človeka je zároveň charakteristické, že dokáže potravu produkovať a uchovávať. Stravovanie bolo nepochybne významným faktorom v dejinách európskej populácie, aspoň do 19. storočia.³ Uspokojivá kvalita stravy by mala zabezpečiť dostatočnú energiu k normálnym metabolickým procesom, zaistiť rast a fyzickú aktivitu. Potreba energetického príjmu sa líši v závislosti od veku, pohlavia, zdravotného stavu a prostredia, v ktorom človek žije a vykonáva fyzickú aktivitu. Normálna výživa by mala obsahovať dostatočné množstvo základných nutričných prvkov – proteínov, vitamínov a minerálnych látok. Ich nedostatok môže viesť k vzniku ochorení alebo k zhoršeniu zdravotného stavu. Jednou z foriem nedostatočnej výživy (malnutricie) je tzv. nutričný marasmus, ktorý je spôsobený znížením prívodu všetkých výživových zložiek. Nedostatok proteínov (bielkovín), ktoré sú obsiahnuté najmä v mäse, v rybách a v strukovinách (napríklad vo fazuli), spôsobuje závažné zdravotné komplikácie (poruchy imunity, zrážanlivosti krvi) a v prípade trvalého proteínového deficitu ochorenie kwashiorkor.⁴ Závažné zdravotné komplikácie môže spôsobiť aj nedostatok vitamínov a minerálov. Nedostatok vitamínu A spôsobuje slepotu. Prejavom nedostatku niacínu (vitamínu B3) bola pelagra.⁵ Táto choroba bola po dve storočia vo vidieckych oblastiach na juhu Európy symbolom

³ Bližšie o stravovaní a jeho vplyve na demografický vývoj BACCI, Livi, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2003, s. 52-75.

⁴ DOBSONOVÁ, Mary. *Nemoci : Příběhy nejnebezpečnějších zabíjáků historie*. Praha : Slovart, 2009, s. 212.

⁵ Choroba spôsobená avitaminózou, nedostatkom niacínu (vitamínu B), ktorá sa prejavuje zápalovými zmenami na koži, stratou váhy a demenciou. Vyskytuje sa najmä v spoločnostiach, kde sa obyvateľstvo živí výlučne kukuricou a iné zložky potravy vynecháva (kukurličná monofágia). Veľmi rozšírená bola v 18. a 19. storočí v Španielsku, južnej časti Francúzska v Taliansku a na Balkáne, kde pretrvala až do 20. storočia a na začiatku 20. storočia sa prejavila aj na juhu USA. DOBSONOVÁ, Mary. *Nemoci ...*, c. d., s. 215. BACCI, Livi, Massimo. *Populace ...*, c. d., s. 56. MONTANARI, Massimo. *Hlad a hojnosť : Dejiny európskeho stravovania*. Bratislava : Kalligram, 2004, s. 141-142.

chudobnej a jednostrannej výživy. Nedostatok vitamínu D, obsiahnutého v živočíšnych a rastlinných tukoch, spôsobuje rachitidu. Skorbut je spôsobený nedostatkom vitamínu C. V prípade minerálnych látok je dôležitý príjem jódu, ktorý vedie k rozšíreniu strumy, zdureníu štítnej žľazy najmä v horských a centrálnych oblastiach Európy. Veľmi nebezpečný je ťažký nedostatok jódu v tehotenstve a v raných fázach života dieťaťa, ktorý môže viesť k vážnemu a trvalému poškodeniu vývoja centrálnej nervovej sústavy - kreténizmu. Odchýlky od normálneho a vyváženého stravovacieho režimu sa objavujú vo výnimočných klimatických podmienkach, v špecifickom prostredí, ale aj v obdobiach biedy, nedostatku a spoločenských zvrátov (vojny). Prvá polovica 20. storočia bola v strednej Európe na zásadné zvraty, a z toho plynúce spoločenské zmeny a krízy, bohatá. Tieto hospodárske a politické krízy mali svoj dopad aj na stravovacie návyky obyvateľov dnešného Slovenska.

Stravovacie návyky obyvateľov Slovenska

Tradičné stravovanie obyvateľov Slovenska bolo úzko prepojené s prírodnými podmienkami, kvalitou pôdy a miestnou poľnohospodárskou produkciou, ako aj spôsobom uskladnenia a konzervovania potravín. Väčšina obyvateľstva sa živila prácou v poľnohospodárstve, preto mala strava lokálny charakter a ako dokladajú etnologické výskumu, bola stereotypná. Územie Slovenska môžeme rozdeliť na dve odlišné oblasti. Severná, hornatá časť Slovenska (Orava, Kysuce a Horehronie), sa vyznačuje horšími klimatickými pomermi a menej úrodnou pôdou. Naopak južná časť dnešného Slovenska (Záhorie, Žitný ostrov, Dolné Považie, Ponitrie a južný Zemplín) mala priaznivejšiu klímu, úrodnú pôdu, a preto aj predpoklady pre pestrejšiu výživu (obilie, mäso, ale aj zelenina a ovocie). Jedlo sa podávalo ešte v druhej polovici 19. storočia pre všetkých v jednej veľkej mise.⁶ Menšie deti krmila matka, väčšie deti jedávali z menšej misky na lavici, alebo na inej podložke.⁷ K zmenám v stravovaní dochádzalo od poslednej treťi-

⁶ V niektorých roľníckych rodinách tento zvyk pretrval až do medzivojnového obdobia.

⁷ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. *Kuchyňa našich predkov*. Bratislava : VEDA, 2001, s. 11.

ny 19. storočia v dôsledku rozvoja potravinárskeho priemyslu a narastajúcej produkcie potravín pre trh, rozširovaním obchodnej siete a zvyšujúcou sa kúpyschopnosťou obyvateľstva. Zásadná premena v stravovaní vidieckeho obyvateľstva ale nenastala.⁸ Roľnícke rodiny naďalej používali a spracovávali lokálne suroviny z vlastnej produkcie, len minimum potravín nakupovali. Jedálny lístok sa ale postupne obohacoval o nové pokrmy, najmä vďaka potravinám nakupovaným v obchodoch. Stravovanie bolo ovplyvnené aj sociálnou a náboženskou štruktúrou obyvateľstva. Stravovacie návyky obyvateľstva ovplyvňoval aj liturgický kalendár, ktorý vytváral jednotné spoločenské zvyklosti. Pôstnymi dňami boli predovšetkým streda a piatok, neskôr len piatok a najmä obdobia cirkevných sviatkov.⁹ Migráciou za prácou, vystahovalectvom, ale aj meniacimi sa politickými okolnosťami dochádzalo k obohacovaniu stravovacích zvyklostí. Na vidiek prenikali vplyvy z meštianskej kuchyne, prostredníctvom kuchárskych kníh a kurzov sa šíriť nové pokrmy a pracovné postupy pri príprave jedál. Prvou kuchárskou knihou v slovenskom jazyku bola *Prvá kuchárska kniha v slovenskej reči* od Jána Babilona, ktorá obsahovala 1500 receptov a bola vydaná v Budapešti v roku 1870.¹⁰ Veľmi obľúbenou bola aj *Nová kuchárska kniha* Terézie Vansovej, ktorá vyšla prvýkrát v roku 1913 a potom opätovne vo viacerých vydaniach.¹¹ Do slovenskej kuchyne postupne prenikali aj vplyvy zo susedných kulinárskych regiónov (v rámci Rakúska – Uhorska a neskôr z Čiech).

⁸ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava – NOVÁKOVÁ, Katarína. *Kulinárna kultúra regiónov Slovenska*. Bratislava : Veda, 2012, s. 469.

⁹ Pôstnych dní v roku bolo približne 140 až 160. MONTANARI, Massimo. *Hlad ...*, c. d., s. 84-85.

¹⁰ BABILON, Ján. *Prvá kuchárska kniha v slovenskej reči : K veľkému osahu nie len pre domácu potrebu, ale i pre hospodárstvo, obsahujúc tie najjednoduchšie jako i najvybranější jedlá i pre každodenné i mimoriadne skvelé obedy*. Pešť : Minerva, 1870. Dostupné na: <<http://mi.memoria.sk/index.html#v=zoom&i=9787&p=>>>, [online 28. júna 2015].

¹¹ VANSOVÁ, Terézia. *Nová kuchárska kniha : Obsahuje vyše deväťsto vyzkúsených a osvedčených predpisov, ktoré zodpovedajú požiadavkám nielen prostej, ale i najlepšej kuchyne*. Liptovský Sv. Mikuláš : Nakladateľ F. Klimeš, 1913 (druhé vydanie 1925, tretie a rozšírené vydanie 1930). Najnovšie vydanie VANSOVÁ, Terézia. *Recepty prastarej mamy*. Bratislava : Ikar, 1998.

Spôsob stravovania v roľníckych spoločenstvách odrážal rytmus poľnohospodárskych prác.¹² V prvej polovici 20. storočia sa už v roľníckych rodinách jedlo väčšinou trikrát denne, v rozvinutejších oblastiach sa v 19. storočí začal udomáčať zvyk jedávať dokonca štyri až päťkrát denne. Pretrvávalo však podávanie hlavného, najvýdatnejšieho jedla ráno, pred začatím práce. Na raňajky sa pripravovali sýte jedlá (husté polievky, kaše a cestoviny), pri celodennej práci na poli sa podávali dvojce raňajky. Suché (chlieb so slaninou, syrom, bryndzou), ktoré sa konzumovali doma a narýchlo, pred odchodom na pole, boli doplnené druhými a výdatnými varenými raňajkami, ktoré sa nosili na pole. Varený obed sa podával najmä v nedeľu, v letných mesiacoch a počas dôležitých poľnohospodárskych prác sa obed nevaril. Naopak významným jedlom bola večera, keď sa podávalo varené jedlo a rodina ho konzumovala spoločne za stolom.¹³

Stravovanie malo ustálené normy aj počas týždňa. Na základe etnografických výskumov a materiálu môžeme označiť stravovanie za pomerne stereotypné, najmä v horských regiónoch Slovenska. Určité jedlá, pripravované v konkrétny deň v týždni, sa pravidelne opakovali. Na raňajky sa pripravovali rôzne múčne jedlá ako halušky a rezance, rôzne kaše¹⁴, polievky a placky. Na obed sa jedávala suchá strava (chlieb so syrom, bryndzou, či slaninou). Na večeru sa konzumovali zemiaky uvarené v šupke, ktoré sa zapíjali mliekom, cmarom, kyslým mliekom, prípadne sa varila polievka alebo prívarok zo strukovín, kapusty alebo krúp.

V druhej polovici 19. storočia došlo k zásadným zmenám v životnom štýle aj vidieckych komunit, skvalitnila sa infraštruktúra, technologické inovácie umožnili rozšíriť aj trh s potravinami.¹⁵ Muži, pracujúci na tzv. týždňovkách mimo dediny, sa na nedeľu vracali domov. Hlavným jedlom nedele sa postupne stal obed, na ktorý sa začali pripravovať zložitejšie a slávnost-

¹² STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. *Kuchyňa ...*, c. d., s. 17-18.

¹³ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. *Kuchyňa ...*, c. d., s. 18.

¹⁴ Kaše sa pripravovali najmä z menej kvalitných obilnín ako jačmeň, ovos a proso.

¹⁵ Chladenie, mrazenie a konzervovanie umožnili transport potravín, väčšiu uniformitu a mestskejší charakter v stravovacích zvyklostiach (mestský model výživy). Bližšie o revolúcii v stravovacích zvyklostiach MONTANARI, Massimo. *Hlad ...*, c. d., s. 157-164.

nejšie jedlá – napr. polievka z mäsa a varené mäso s prílohou. V 20. storočí sa na nedeľný obed začali pripravovať aj dva druhy mäsa, typická bola hovädzia alebo hydinová polievka s rezancami, na záver obeda sa podávali dezerty – koláče, zákusky, pečivo.¹⁶ V týždni sa vždy dodržiavali pôstne dni, predovšetkým piatok, niekde i utorok alebo streda. Vtedy sa varili len jedlá považované za pôstne, najmä cestoviny a strukoviny. Pondelok býval tzv. dojedací deň po nedeli.¹⁷ Stravovanie obyvateľov vidieka sa menilo aj v priebehu roka, v letnom a jesennom období prevládali na dedinách jedlá z hydiny, králikov a zeleniny, v zime naopak jedlá zo zemiakov, kyslej kapusty, strukovín, mäsa a mäsových výrobkov zo zabíjačiek.¹⁸ Jedálny lístok závisel najmä od sociálneho postavenia rodiny, od miestnych a rodinných tradícií. K výraznejšiemu spestreniu jedálneho lístka došlo najmä v druhej polovici 20. storočia, keď už boli mäso, mäsové výrobky, ale aj iné potraviny, dostupnejšie.

Postupne sa zmenil aj spôsob prípravy jedál – zásadnou zmenou bolo používanie sporáka, v ktorom bol oheň uzavretý zhora kovovou platňou a zdola roštom, cez ktorý prenikal vzduch potrebný pre horenie. Sporák sa na dedinách začal presadzovať v druhej polovici 19. storočia a začiatkom 20. storočia. Veľmi rýchlo sa presadili plechové čierne a neskôr smaltované sporáky továrenskej výroby. Po zavedení sporákov už jedlo nemalo dymovú pachuť. Najčastejšia sa jedlo pripravovalo varením, napríklad kaše, polievky, prívarky a cestoviny – z obilnín, strukovín, zemiakov, ovocia a mlieka. Ešte v prvej polovici 20. storočia sa varením pripravovala väčšina mäsa.¹⁹ Až do prvých desaťročí 20. storočia sa na vidieku pieklo hlavne v peciach, ktoré stáli v izbe domu, alebo na dvore. V peciach sa piekol chlieb, nekysnuté aj kysnuté placky, koláče a menšie pečivo. V bohatších oblastiach Slovenska sa v peciach v hlinených, alebo liatinových pekáčoch pieklo aj mäso a hydina. V priebehu 20. storočia sa začali uplatňovať aj náročnejšie postupy pri príprave jedál – pečenie a dusenie mäsa vo vlastnej šťave. Dostatok tukov potom umožnil prípravu a kon-

zumáciu jedál vyprážených v masti a neskôr aj v oleji.²⁰ Na dochucovanie sa používala soľ, ktorá sa kupovala v obchodoch. V menšej miere sa konzumovali sladké jedlá – na sladenia sa tradične na vidieku používal med, od konca 19. storočia sa postupne presadzoval cukor. Do konca 19. storočia bol cukor luxusným tovarom a lekárenským prostriedkom a jeho spotreba bola na Slovensku aj v medzivojnovom období v porovnaní s českými krajinami polovičná.²¹ Dôležitou súčasťou stravy boli huby.

Rastlinné suroviny boli vždy základnými a prevládajúcimi zložkami slovenskej ľudovej stravy – široké uplatnenie mali najmä obilniny, strukoviny, zelenina, zemiaky a ovocie. Najpestovanejšie obilniny boli pšenica a raž ako chleboviny, dopĺňal ich jačmeň, ktorý bol v klimaticky drsnejších podmienkach chlebovou obilninou, v prípade nedostatku sa používal ako potravina aj ovos. Od 18. storočia sa rozšírilo pestovanie kukurice, ktorá sa uplatnila ako potravina aj krmovina.²² Ryža sa postupne v 20. storočí presadila v skladbe stravy slovenského obyvateľstva ako importovaná, ale pomerne lacná, potravina a získala charakter „chudobného jedla“ určeného na výživu ľudových vrstiev.²³ Nahradila viaceré staršie obilniny, najmä proso, jačmenné krúpy a pohánku.²⁴ Väčšina obilia sa skonzumovala v podobe múky a krúp, ktoré tvorili základ obilninových jedál, ktoré môžeme pokladať za primárne zložky výživy obyvateľstva na Slovensku. Tradičným jedlom boli rôzne obilninové kaše, postupne sa uplatnili aj kaše z kukurice a ryže. Varené múčne jedlá ako halušky, rezance, strapačky boli najobľúbenejšie a všeobecne rozšírené jedlá.²⁵ Základným pečeným obilninovým jedlom bol chlieb. Najvhodnejšími obilninami na prípravu chleba boli pšenica a raž,

²⁰ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. Kuchyňa ..., c. d., s. 27.

²¹ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. Kuchyňa ..., c. d., s. 30.

²² Kukurica sa presadila vďaka väčšej odolnosti a neporovnateľne vyšším výnosom. MONTANARI, Massimo. Hlad ..., c. d., s. 109-110, 137.

²³ Ryža bolo pôvodne exotická plodina z dovozu, ktorá sa predávala ako korenina a len zriedkavo sa používala v kuchyni ako náplň do jaterníc. MONTANARI, Massimo. Hlad ..., c. d., s. 109, 137.

²⁴ Pohánka bola známa a lokálne sa pestovala vo viacerých európskych krajinách, rozšírila sa v 16. storočí a neskôr opätovne v 18. storočí. Konzumovala sa v podobe kaše sivej farby. Blížšie MONTANARI, Massimo. Hlad ..., c. d., s. 109, STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. Kuchyňa ..., c. s., s. 34.

²⁵ VANSOVÁ, Terézia. Recepty ..., c. d., s. 185.

¹⁶ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. Kuchyňa ..., c. d., s. 20.

¹⁷ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. Kuchyňa ..., c. d., s. 20.

¹⁸ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. Kuchyňa ..., c. d., s. 21.

¹⁹ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. Kuchyňa ..., c. d., s. 25.

ale používali sa aj špalda, jačmeň, ovos, pohánka a v priebehu 19. storočia sa presadili ako doplnok múky varené a nastrúhané zemiaky.²⁶ Popri obilninách, základnou zložkou výživy ľudí boli strukoviny, ktoré často vyvažovali (vďaka vysokému obsahu proteínov) nedostatok živočíšnej stravy. V druhej polovici 18. storočia sa aj na Slovensku udomácnili a rozšírili zemiaky, ktoré sa stali základným zdrojom vitamínu C najmä v zimných mesiacoch. K tradičnej úprave patrilo varenie alebo pečenie v šupke, postupne sa presadili aj náročnejšie spôsoby prípravy (polievky, kaše, prívarky, zmiešaním varených alebo surových zemiakov s múkou na halušky, šúľance, placky), pečenie a praženie sa presadilo až neskôr, lebo si vyžadovalo dostatok tukov a omastku. V 20. storočí sa zemiaky začali uplatňovať najmä ako príloha k mäsovým jedlám.²⁷ Najrozšírenejšími tukmi bola bravčová masť a slanina, v bohatších oblastiach južného Slovenska aj hydínový tuk. Z mlieka sa získavalo maslo. Chudobnejšie obyvateľstvo používalo aj menej kvalitné živočíšne tuky (baraní a hovädzí loj). V 30. a 40. rokoch 20. storočia začali vznikať priemyselné podniky, ktoré vyrábali konzumný olej a tuky z domácich olejnín alebo z importovaných rastlín, ako sója a podzemnica olejná.²⁸ Na začiatku 20. storočia sa presadila konzumácia bravčového mäsa. Rozšírený bol chov hovädzieho dobytku, najmä v horských a podhorských oblastiach, kde sa choval predovšetkým ako zdroj mlieka, mäso sa jedlo na vidieku len príležitostne. V 20. storočí začal klesať aj tradičný chov kôz, len prechodne sa rozšíril v 30. rokoch, pretože obyvateľstvo vlastniace málo pôdy mohlo chovať iba zvieratá nenáročnejšie na krmoviny a ustajnenie. Aj chov kôz bol orientovaný na mlieko. V horských a podhorských oblastiach Slovenska sa chovali ovce na mäso a mlieko.²⁹ Na Slovensku bol rozvinutý chov hydiny. Spotreba mäsa na Slovensku bola aj v medzivojnovom období oveľa nižšia ako celoštát-

²⁶ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. *Kuchyňa ...*, c. d., s. 42-43. MONTANARI, Massimo. *Hlad ...*, c. d., s. 157.

²⁷ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. *Kuchyňa ...*, c. d., s. 56-57.

²⁸ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. *Kuchyňa ...*, c. d., s. 62-63 a 84-85. K používaniu tukov v stravovaní bližšie MONTANARI, Massimo. *Hlad ...*, c. d., s. 169-170.

²⁹ SEČANSKÝ, Imrich. *Spomienky a vyznania lekára*. Bratislava : Slovak Academic Press, 1997, s. 180.

ny priemer, pričom časť živočíšnej produkcie sa neustále vyvážala na zahraničné trhy. Spotreba mäsa a mäsových výrobkov začala na slovenskom vidieku postupne stúpať až od polovice 20. storočia.³⁰ Dôležitou súčasťou stravy živočíšneho pôvodu bolo mlieko a mliečne výrobky (tvaroh, syry, bryndza), ktoré tvorili hlavný zdroj bielkovín. Z ovčieho mlieka sa vyrábali syry a bryndza, rozšíreným artiklom, obľúbeným aj v mestskom prostredí, boli parenice a údené syry. Spracovanie kravského mlieka na syr sa v ľudovom prostredí nerozvinulo.³¹ Rozšírená bola aj konzumácia vajec.

Stravovacie návyky a výživa obyvateľstva v 30. rokoch 20. storočia

Otázka kvality a výživnosti pokrmov bola predmetom odborného aj laického záujmu už v 19. storočí. V rokoch 1880 – 1885 sa prostredníctvom štatistických komisárov zisťoval spôsob stravovania vybraných rodín typických pre určité obce a podarilo sa tak zachytiť stav výživy obyvateľstva v celom Uhorsku. Následne uhorský štatistik a národohospodár Károly Keleti označil obyvateľstvo liptovskej a oravskej župy za najhoršie živene.³² Mäso a chlieb konzumovali obyvatelia týchto regiónov len na sviatky a niekedy v nedeľu.

V medzivojnovom období sa u väčšiny obyvateľstva úroveň výživy a spôsob stravovania zásadnejšie nezmenili. Najmä počas hospodárskej krízy v 30. rokoch sa stravovacie podmienky ešte zhoršovali. Nedostatočná a kaloricky málo hodnotná výživa u ťažko pracujúcich spôsobovala opotrebenie organizmu. U prosperujúcich skupín obyvateľstva sa už v tomto období stretáme s obezitou, srdcovocievnyimi ochoreniami a chorobami tráviaceho traktu.³³ Pozornosť stravovaniu a správnej skladbe potravín venovali najmä autorky kuchárskych kníh a propagátorky správnej výživy. Terézia Vansová sa vo svojej *Novej kuchárs-*

³⁰ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. *Kuchyňa ...*, c. d., s. 64-69.

³¹ STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. *Kuchyňa ...*, c. d., s. 77.

³² Bližšie SEČANSKÝ, Imrich. *Spomienky ...*, c. d., s. 179.

³³ FALISOVÁ, Anna. *Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho*. In: ZEMKO, M. – BYSTRICKÝ, V. (eds.). *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava : VEDA, 2004, s. 370 (s. 365-416).

kej knihe dotkla aj témy výživy a dôležitosti správneho zloženia potravy. Jednoznačne sa vyslovila pre pestrú a vyváženú stravu a kritizovala jednostrannú výživu. Propagovala prevahu rastlinnej stravy pred mäsitou potravou: „*I náš ľud nám je toho príkladom, lebo on pri svojej ťažkej práci žije sa z väčšej čiastky rastlinnou stravou, strukovinami, zemiakmi a kapustou, majúť pritom svoj každodenný, čierny, ale záživný chlieb – a keď je dobre, i mlieko a syr.*“³⁴ Podľa jej názoru, slovenská kuchyňa nebola bohatá, ani ťažká, ale aj „*pri všetkej svojej prostote*“ nebola jednostranná s výnimkou príliš chudobných krajov. Vo svojej kuchárskej knihe priniesla Vansová recepty jednoduchých aj zložitejších a bohatších jedál zámožnejších mestských vrstiev s cieľom obohatiť a rozšíriť jedálny lístok slovenských rodín. V kuchárskej knihe uverejnila aj niekoľko vzorových týždenných jedálnych lístkov, či návrhy na slávnostné obedy, večere a pohostenia na domáce zábavy, posedenia a tzv. čaje. Odporúčala na večeru konzumovať zvyšky od obeda, alebo pripravovať len niečo ľahšie. Aj z pohľadu dnes propagovaného nakupovania sezónnych a lokálnych potravín odporúčala Vansová variť to, čo „*donáša ročná doba, sezóna*“ a nenakupovať drahé novinky, lebo každá doba má dobré veci, ktoré mali gazdinky dobre využiť. Propagátorkou zásad správnej výživy bola aj Marie Úlehlová – Tilschová³⁵. Vo svojich početných prácach o zdravej výžive sa ale nevenovala príčinám nedostatku v stravovaní obyvateľstva.

Už v medzivojnovom období sa môžeme stretnúť s úsilím upozorniť na nedostatočné stravovacie návyky u obyvateľstva a so snahami propagovať správnu a primeranú výživu u dospelých aj detí. Už v priebehu tridsiatych rokov sa téme podvýživy a zlých sociálnych podmienok na Slovensku začala venovať zvy-

³⁴ VANSOVÁ, Terézia. Recepty ..., c. d., s. 7.

³⁵ Mária Úlehlová-Tilschová (1896-1978) bola česká spisovateľka a propagátorka zdravej výživy. Študovala na prírodovedeckej fakulte UK v Prahe. Venovala sa literárnej činnosti, ale neskôr sa sústredila na štúdium výživy (aj v zahraničí na Vysoké škole hygieny v Londýne a na Ústrednom inštitúte výživy v Moskve). V 20. a 30. rokoch 20. storočia sa vedecky zaoberala zdravou stravou a životosprávu. Napr. ÚLEHLOVÁ – TILSCHOVÁ, Marie. Detská strava. Vegetariánska strava. Diétna strava. In: GÖLLNEROVÁ, A. – ZIKMUNDOVÁ, J. (eds.). Žena novej doby : Kniha pre výchovu demokratickej ženy. Bratislava : Tatrapress 1938, s. 467-471, s. 472-475, 476-481.

šená pozornosť. Zlá hospodárska situácia a z nej plynúce sociálne problémy, najmä v chudobnejších regiónoch Slovenska, boli predmetom záujmu najmä mladej slovenskej inteligencie a študentov v prvej polovici 30. rokov. Kritické postrehy na adresu sociálnej situácie na Slovensku publikovali v časopise DAV.³⁶ V reportáži z Kysúc autor Vojtech Bielik o stravovaní obyvateľov tohto chudobného regiónu napísal, že jedia len zemiaky: „*Nejedia nič len zemiaky. Zemiaky pečené, zemiaky varené, zemiaky s cmarom. Deň čo deň. Trikrát. Niekedy, pokiaľ sa neminie, uvarí sa i kapusta. Deti zas trochu mlieka. Aby bol presnejšie vystihnúť zmysel slova trochu uvádzame, že v Kopanici v Olešnej na 40 ľudí pripadnú 3 kravy...*“. A dodal, že chlieb jedli len na sviatky, na Všechsvätých a na Vianoce, keď zohnali trochu peňazí.³⁷ Zároveň mladí študenti (najmä ľavicovo orientovaní) z Prahy a Bratislavy sa v rokoch 1933 a 1934 pod vedením akademického spolku Detvan zúčastnili výskumných ciest na slovenský vidiek, kde sledovali hospodárske, sociálne a kultúrne pomery a svoje kritické postrehy publikovali v tlači (DAV, *Tvorba, Pero*). V rámci svojich študijných prieskumov navštevovali v skupinách najmä chudobné kraje Slovenska ako Kysuce, Oravu, Gemer a Horehronie.³⁸ Tohto terénneho pozorovania sa zúčastnil aj slovenský študent medicíny v Prahe a budúci významný slovenský dietológ a zakladateľ Štátneho ústavu pre výživu ľudu MUDr. Imrich Sečanský, ktorý aj publikoval kritické postrehy o stave výživy obyvateľstva Slovenska. V časopise *Pero*, v októbri 1933, publikoval svoje postrehy z trojtýždňovej cesty po Orave, zážitky zo stretnutí s obyvateľmi, kňazmi, notármi a učiteľmi. Každodennou stravou Oravcov počas celého roka boli zemiaky s kapustou alebo ovseným osúchom. Mäso mali len bohatší gazdovia, aj to len na výročné sviatky. Chlieb na ich stoloch chýbal, jedli len „*ovsený mozgoň*“ a dúfali v dobrú úrodu jačmeňa, aby mohli

³⁶ Napríklad článok NOVOMESKÝ, Laco. Hlad na Slovensku po jednom roku neúrody. In: DAV, roč. IV, 1931, č. 7, s. 2-3.

³⁷ BIELIK, Vojtech. Kysuce. In: DAV, roč. V, 15. septembra 1932, č. 9 - 10, s. 146-147.

³⁸ Blížšie o týchto výskumných cestách SEČANSKÝ, Imrich. Spomienky ..., c. d., s. 181.

konzumovať aspoň jačmenný chlieb.³⁹ Sečanského článok vyvolal búrlivú diskusiu na stránkach tlače. Preto bol poverený vypracovaním záverečnej správy hodnotiacej výskumy výskumných zájazdov študentov a inteligencie v roku 1933. V svojich pamätiach uvádza svoje hodnotenie zo záverečnej správy: „...*Výživa na Slovensku je vcelku nedostatočná. Najhoršia na severe, lepšia na južnom Slovensku. V severných krajoch veľmi jednotvárna a absolútne nedostatočná čo do množstva prijímaných kalórií a ujmová po stránke biologickej. Niet finančných prostriedkov na mäso, strava obsahuje málo bielkovín a jediným dobrodením je mlieko, také dôležité najmä pre vyvíjajúci sa organizmus. Kapusta so zemiakmi poskytuje vitamín C. Nedostáva sa však najmä v severných krajoch dosť vitamínov skupiny B a vitamínu A. Podvýživa, slabosť, hypovitaminózy, rachitída, výskyt strumy a anémie sme pozorovali veľmi často. Okrem toho sme sa stretávali so širokou škálou oligosymptomatických hypertyreóz a rôznych foriem kreténizmu...*“⁴⁰

Tieto pozorovania viedli Sečanského k trvalému záujmu o výživu obyvateľstva Slovenska.⁴¹ K téme správneho stravovania detí sa vo svojej rozsiahlej práci o pôrodnosti *Slovensko bez dorastu?* vyjadril aj renomovaný slovenský pediater Alojz Chura.⁴² V štúdiu o životných podmienkach detí na Slovensku analyzoval stravovanie detí, ktoré navštevovali školu. Takmer 42,65% detí jedávalo až päť krát denne. Na druhej strane v niektorých okresoch boli zistené aj početné prípady hladujúcich detí (napr. okresy Čadca, Považská Bystrica, Kysucké Nové Mesto, Veľká Bytča).⁴³ Kvalitatívnym ukazovateľom stravovania detí bola konzumácia mäsa v zimných mesiacoch, keď bolo mäso dostupnejšie vďaka zakáľáčkam a možnosti uchovávať mäso a mäsové výrobky aj na

³⁹ SEČANSKÝ, Imro. Orava v pravom svetle. In: *Pero*, roč. 1933, č. 10 (október), s. 5-6.

⁴⁰ Dlhodobé konzumovanie kapusty a nedostatok jódu mohli byť príčinou rozšírenia strumy. SEČANSKÝ, Imrich. *Spomienky ...*, c. d., s. 182.

⁴¹ Tieto skúsenosti prispeli pravdepodobne aj k myšlienke a realizácii Ústavu pre výživu ľudu a diétetiku v roku 1945. SEČANSKÝ, Imrich. *Spomienky ...*, c. d., s. 97.

⁴² Alojz Ján Chura (* 1899 – † 1979) – lekár – pediater, prednosta Kliniky pre choroby detské Lekárskej fakulty UK (Slovenskej univerzity) v Bratislave, zakladateľ a organizátor moderného slovenského detského lekárstva.

⁴³ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne - paediatrické štúdium*. II. diel – 1. časť. Bratislava : Roľnícka osveta, 1938, s. 119-120.

dedinách a v skromnejších podmienkach. Podľa uverejnených štatistik, až 12,37% detí ani v zimných mesiacoch nekonzumovali mäso ani jeden krát v týždni.⁴⁴ Podľa Churu deti nekonzumovali pravidelne ani mlieko. Podľa zistených štatistických dát takmer 12,09% školských detí vôbec nepilo mlieko a museli sa zaobísť bez tejto dôležitej zložky dennej výživy.⁴⁵ Konzumácia mäsa jeden až dva krát v týždni bola pre detskú populáciu nedostatočná. Vysoké percento detí navyše vôbec nepilo mlieko. Nedostatkom mlieka trpelo najmä chudobné obyvateľstvo, ktoré, pokiaľ aj chovalo vlastnú kravu, mlieko alebo mliečne výrobky predávalo a tak nezostávalo mlieko pre ich vlastnú spotrebu. Podľa Churu bolo potrebné venovať viac pozornosti propagácii skladovania a úprav potravín, kurzom varenia bežných ľudových jedál, pestovaniu a spracovaniu nových potravín najmä na vidieku. Pre celkové zlepšenie výživy školských detí bolo potrebné hospodárske pozdvihnutie obyvateľstva, ale aj reformovanie životosprávy a výživy najmä dedinského obyvateľstva. Výživa detí bola nedostatočná po kvalitatívnej aj kvantitatívnej stránky. Podľa Churu bol problém aj v príprave jedál: „*dedinská gazdiná nevie variť, nevie pripravovať vhodným spôsobom jedlá a ani v daných možnostiach nemá znalosti ani vynaliezavosti v úprave potravín a spestrení výživy*“.⁴⁶ Veľkú úlohu pri propagovaní správnej výživy detí mali zohrať lekári v poradniach pre matky a deti, ktorí mali aj výživu detí zlaďiť s hospodárskymi pomermi rodiny, ale aj tzv. mliečne kuchyne, kde sa malo pripravovať mlieko pre dojčatá, ale aj hodnotná strava pre deti predškolského veku z rodín odkázaných na štátnu podporu. Chura odporúčal, aby lekári a sestry viedli najmä dedinské ženy k pestovaniu zeleniny pre výživu detí.⁴⁷ V rámci výživového poradenstva sa „*lekár má pričiniť aby deti dostávali dosť mlieka a častejšie tvaroh. ... Na krytie vitamínovej potreby do jedla pre rodinu pripraveného, do luštenín, zemiakov, pravidelne má byť pridávaný na drobno posekaný surový hlávkový šalát,*

⁴⁴ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* II. diel – 1. časť ... c. d., s. 127.

⁴⁵ Chura predpokladal, že deti, ktoré nekonzumovali mäso nemali ani možnosť pravidelnej konzumácie mlieka. CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* II. diel – 1. časť ... c. d., s. 138.

⁴⁶ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* II. diel – 1. časť ... c. d., s. 150.

⁴⁷ CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne - paediatrické štúdium*. II. diel – 2. časť. Bratislava : Roľnícka osveta, 1939, s. 937.

*špenát, môže byť podávaná postrúhaná mrkva, kvaka, kapustné hlúby*⁴⁸

Problémom boli aj mnohé pretrvávajúce povery a predsudky o stravovaní, ktoré vyplývali z nedostatku vedomostí a informácií o potravinách a stravovaní. Priekopník internej medicíny a dietológie Imrich Sečanský spomína vo svojich pamätiach napríklad predsudky o konzumácii rajčín, ktoré údajne vyvolávali rakovinu. Oveľa nebezpečnejšou bola povera o riedkosti materského mlieka, ktorá bola aj častým dôvodom k predčasnému prikrmovaniu dojčiat.⁴⁹ Alojz Chura bol veľkým zástancom a propagátorom kojenja a kritizoval predčasné prikrmovanie dojčiat.⁵⁰ Umelá výživa nemohla byť podľa neho plne hodnotnou náhradou materského mlieka ako prirodzenej výživy. Výživa materským mliekom bola totiž najbezpečnejšou ochranou proti letnej chorobnosti a úmrtnosti dojčiat na črevné katary a hnačky.⁵¹ Významnú úlohu mala pri výžive zohrať zdravotne - osvetová a propagačná činnosť poradní pre matky a dojčatá, ktoré mali informovať matky o dojčení, správnej príprave jedál, varení a uskladnení potravín, najmä mlieka, čistote nádob a fliaš používaných v kuchyni atď. Chura volal najmä po osvetovej činnosti poradní na vidieku, kde roľnícke ženy nevenovali dostatok času a pozornosti starostlivosti o dojčatá, presadzoval aj zakladanie sezónnych jasli.⁵²

Starostlivosti o výživu dojčiat a detí sa venovala pozornosť aj v období slovenského štátu. Profesor Chura sa k tejto téme vyjadroval na stránkach tlače a v rozhlasových prednáškach. Téma sa venovali aj iní slovenskí lekári, ktorí si uvedomovali dôležitosť starostlivosti o výživu detí.⁵³ Ani téma stravovacích návykov nezapadla prachom a bola jej venovaná pozornosť najmä medzi

⁴⁸ CHURA, J. Alojz. Starostlivosť o deti predškolského veku. In: *Nová žena*, 15. januára 1939, roč. II, č. 3., s. 2.

⁴⁹ SEČANSKÝ, Imrich. Spomienky ..., c. d., s. 33.

⁵⁰ CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. Slovensko bez dorastu? II. diel – 2. časť ..., c. d., s. 922.

⁵¹ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. I. diel. Bratislava : Roľnícka osвета, 1936, s. 403.

⁵² CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. II. diel – 2. časť. Bratislava : Roľnícka osвета, 1939, s. 931.

⁵³ HEČKO, Ivan. Poruchy výživy u detí. In: *Slovenský lekár : Časopis lekárskej komory*, roč. VI, č. 5 (1. marca 1944), s. 105-108.

odbornou lekárskou verejnosťou. Rozsiahli článok o stravovacích návykoch obyvateľov Slovenska publikoval lekár štátneho zdravotníckeho ústavu MUDr. Ján Ilavský. Uskutočnil odborný prieskum stravovania ľudí rôznych vekových skupín a rôzneho zamestnania. Vo svojom článku konštatuje, že „*najväčšia časť slovenského národa, najmä v horských oblastiach, žije vo veľmi chudobných pomeroch. Pritom veľmi ťažko pracuje. Jedálny lístok tejto vrstvy národa je primerane jednoduchý, veľmi málo pestrý, kaloricky zodpovedajúci podmienkam pre ťažko pracujúcich. Hlavnými jeho zložkami sú zemiaky, čierny chlieb, slanina, údené alebo solené mäso, kyslá kapusta, sladké a kyslé mlieko, halušky. Mlieko však veľmi často v potrave chýba. V tejto vrstve nenachádzame skoro nikdy veľmi tučných ľudí. Zažívacie aparát využije vhodnú i menej vhodnú potravu, len aby ako-tak uhradil kalorickú i regeneračnú potrebu tela.*“⁵⁴ Napriek kritickej analýze stravovacích návykov, autor nevenoval priestor sociálnym pomeroch, ktoré ovplyvňovali stravovanie časti slovenského obyvateľstva. Práve zložité obdobie slovenského štátu a druhej svetovej vojny znamenalo ďalší zásah do sociálnych a hospodárskych pomerov na Slovensku, ovplyvnilo život jeho obyvateľov aj zhoršením zásobovacej situácie a prístupu k základným potravinám.

Poľnohospodárska výroba v rokoch 1939 - 1945

Napriek štrukturálnym zmenám v slovenskom hospodárstve v medzivojnovom období, Slovensko bolo naďalej prevažne agrárnou krajinou s vysokým podielom osôb pracujúcich v poľnohospodárstve.⁵⁵ Naďalej ostávala veľká skupina chudobného poľnohospodárskeho obyvateľstva, ktorí nachádzali prácu ako námezdné pracujúci v poľnohospodárstve, alebo v lesníctve, vyhľadávali krátkodobé pracovné možnosti alebo migrovali za prá-

⁵⁴ ILAVSKÝ, Ján. Jedálny lístok slovenského človeka. In *Slovenský lekár : Časopis lekárskej komory*, roč. VI, č. 7 (1. apríla 1944), s. 153-171.

⁵⁵ FALTUS, Jozef – PRŮCHA, Václav. *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1969, s. 276-281.

cou aj mimo hranice republiky.⁵⁶ Mzdy námezdné pracujúcich v poľnohospodárstve boli v priemere o 40% nižšie než robotníkov v priemysle, doprave a živnostiach.⁵⁷ Maloobchodné ceny základných životných potrieb boli na Slovensku v priemere nižšie, čím sa čiastočne kompenzovali dôsledky mzdových rozdielov medzi východnou a západnou časťou Československej republiky.⁵⁸ Porovnanie priemerných mesačných príjmov a priemerných cien vybraných položiek tovarov medzi Československom, Nemeckom a Spojenými štátmi americkými – ukazuje relatívne nízku príjmovú hladinu v Československu, ale aj nižší životný štandard (v porovnaní s Nemeckom ale aj Rakúskom).⁵⁹

V dôsledku hospodárskej krízy v 30. rokoch 20. storočia sa zmenila aj československá hospodárska politika. Štát začal intervenovať do hospodárskeho života v krajine a odklonil sa od liberalizmu. K dôležitým opatreniam, ktorými štát intervenoval do ekonomiky a hospodárskeho života a dotýkali sa priamo zásobovania obyvateľstva a stravovania, patrilo okrem iného aj vytvorenie obilného monopolu, príkaz verejným inštitúciám nakupovať len domáce poľnohospodárske komodity, povinné receptúry pekárenských výrobkov, obmedzenia v chove ošípaných, rozširovanie stravovacích akcií pre nezamestnaných atď.⁶⁰ Obdobie tzv. druhej, pomníchovskej republiky, vytvorilo predpoklady pre vytvorenie uceleného systému riadenej ekonomiky, v ktorej sa veľmi rýchlo začali prejavovať aj antidemokratické až totalitné rysy ako napr. protižidovská kampaň v ekonomickej sfére a zriaďovanie pracovných táborov.⁶¹ Pomníchovska republika sa musela aj v hospodárskej sfére vyrovnávať s následkami straty rozsiahlych

území v dôsledku mníchovskej dohody a viedenskej arbitráže. Na obsadenom území južného Slovenska zostalo takmer 20% slovenského priemyslu (ale 35,3% priemyslu poľnohospodárskeho – cukrovary, mlyny, liehovary), ale najmä poľnohospodárska základňa. Slovensko stratilo 1/3 ornej pôdy, vhodnej na pestovanie obilia, krmovín, okopanín, priemyselných plodín a zeleniny⁶². Zásadné boli aj straty v živočíšnej výrobe, lebo Slovensko stratilo 30% koní, asi 23% hovädzieho dobytku, okolo 32 % oviec a vyše 24% ošípaných.⁶³

Rozpad Československa a vznik Slovenského štátu vytvoril nové súvislosti pre organizovanie hospodárskeho života na Slovensku. Hlinkova slovenská ľudová strana, propagujúca myšlienku kresťanskej solidarity, sa prikláňala k intervenciám štátu do hospodárskeho života už v období pred mníchovskou dohodou a tieto tendencie sa zosilnili po vyhlásení autonómie. Napriek tomu vytváranie vojnového riadeného hospodárstva postupovalo v Slovenskom štáte pomalšie ako v susednom Protektoráte a s určitým oneskorením.⁶⁴ Ekonomický historik Václav Průcha toto zaostávanie formovania vojnového riadeného hospodárstva vidí najmä v menšej podriadenosti (nižšom stupni podriadenosti) Nemecku ako v prípade Protektorátu a v špecifických rysoch slovenskej ekonomiky, napr. prevažne agrárny charakter slovenskej ekonomiky, prebytok pracovných síl, nižšia koncentrácia výroby v priemysle a relatívne lepšia zásobovacia situácia.⁶⁵ Napriek tomu, že ekonomická závislosť Slovenska na Nemecku nebola taká bezprostredná ako v prípade českých území, Slovensko muselo plniť svoje záväzky, ktoré vyplývali z ustanovenia nemecko-slovenskej ochrannnej zmluvy a z Dôverného protokolu o hospodárskej a finančnej spolupráci medzi Nemeckou ríšou a Slovenskom. „Spolupráca“ mala okrem iného zahrňovať aj „*nárast a kontrolu slovenskej poľnohospodárskej produkcie so zreteľom na trhové*

⁵⁶ Blížšie HALLON, Ľudovít. Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In ZEMKO, M. – BYSTRICKÝ, V. (eds.). *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava : VEDA, 2004, s. 348 - 352 (s. 293-364).

⁵⁷ HALLON, Ľudovít. Príčiny ..., c. d., s. 350.

⁵⁸ HALLON, Ľudovít. Príčiny ..., c. d., s. 351.

⁵⁹ KUBŮ, Eduard – PÁTEK, Jaroslav. *Mýtus a realita hospodárskej vyspělosti Československa mezi světovými válkami*. Praha : Nakladatelství KAROLINUM, 2000, s. 193.

⁶⁰ PRŮCHA, Václav. Válečné řízení hospodářství v českých zemích a na Slovensku v letech 1939 – 1945. In: *Acta oeconomica pragensia*, 1998, roč. 6, č. 5, s. 67 (s. 66-86).

⁶¹ PRŮCHA, Václav. Válečné řízení hospodářství ..., c. d., s. 68.

⁶² CAMBEL, Samuel. *Slovenská dedina (1938 – 1944)*. Bratislava : SAP, 1996, s. 8.

⁶³ CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 9.

⁶⁴ FALTUS, Jozef – PRŮCHA, Václav. Prehľad hospodárskeho vývoja ..., c. d., s. 358.

⁶⁵ PRŮCHA, Václav. Válečné řízení hospodářství ..., c. d., s. 83.

odbytištia v Nemecku“⁶⁶, pričom najväčší dôraz bol kladený na chov bravčového dobytká a mliečne hospodárstvo.⁶⁷ Nemecké zásahy do poľnohospodárskej výroby boli motivované najmä snahami zvýšiť dodávky potravín zo Slovenska na nemecký trh (ovocie, zelenina, mäso, masť, mlieko).⁶⁸ Vazalský hospodársky pomer slovenského štátu k Nemecku sa v druhej polovici roku 1940 začal čoraz viac prehĺbovať a prenikal do každodenného hospodárskeho života krajiny.⁶⁹ V poľnohospodárskej oblasti sledovala nemecká strana zámer dosiahnuť zvýšenie výnosnosti slovenského poľnohospodárstva, a tým rozšírenie agrárnych exportov do tretej ríše.⁷⁰ Slovensko sa usilovalo znížiť agrárne exporty do ríše a nasmerovať poľnohospodársky export do iných krajín. Ríšsko-nemecké úrady však už koncom roka 1941 prinútili Slovensko k tomu, aby prinajmenšom štyri pätiny agrárnych prebytkov, ktoré presahovali vlastné slovenské potreby, exportovalo do ríše.

Aj po stratách južných oblastí zostalo Slovensko prevažne agrárnou krajinou. V poľnohospodárstve pracovalo 52% obyvateľstva.⁷¹ Z približne 340 tisíc poľnohospodárskych podnikov

⁶⁶ FALTUS, Jozef – PRŮCHA, Václav. *Prehľad hospodárskeho vývoja ...*, c. d., s. 327.

⁶⁷ BAUCH, Vlastislav. *Poľnohospodárstvo za slovenského štátu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958, s. 17.

⁶⁸ Koncom roka 1941 si nemeckí predstavitelia vymohli, aby sa štyri pätiny prebytkov slovenského poľnohospodárstva vyhradil pre export do Ríše. MIČKO, Peter. *Hospodárska politika Slovenského štátu : Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku a Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2010, s. 157-158.

⁶⁹ Bližšie napr. HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav. *Zlaté roky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky 1940 – 1943*. In: SOKOLOVIČ, P. (ed.). *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII*. Zborník z vedeckej konferencie Trnava 20. – 22. apríl 2009. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009, s. 400-401 (s. 399-432).

⁷⁰ Východisko tejto stratégie predstavoval *Naliehavý trojročný plán pre poľnohospodársky rozvoj* z jari 1941. Plán predpokladal podporu pestovania ovocia, zeleniny, osiva, ako aj rozvoj vinohradníctva a mliekarenstva. Súčasne zabezpečoval pozdvihnutie výnosnosti slovenského hospodárstva, a to prostredníctvom ríšsko-nemeckých dodávok poľnohospodárskych strojov, pre ktorých nákup boli dané k dispozícii úvery. HEUMOS, Peter. *Slovensko vo vojnovom hospodárstve tretej ríše*. In: *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny : Materiály z vedeckého sympózia Časť 6. - 7. novembra 1990*. Bratislava : Predsedníctvo Slovenskej národnej rady, 1991, s. 70-72.

⁷¹ CAMBEL, Samuel. *Slovenská dedina ...*, c. d., s. 12.

tvorili 65,6% malé hospodárstva s rozlohou do 5 ha.⁷² Malé hospodárstva nemohli vyrábať pre trh, väčšina hospodárov sa uspokojovala s hospodárením pre vlastnú potrebu a svoje príjmy dopĺňali sezónnymi prácami, námezdnou prácou v lesoch alebo furmančením, prípadne príležitostnou prácou na stavbách. Malé hospodárstva boli funkčné vďaka tvrdej práci celej rodiny, čo čiastočne vyvažovalo technickú aj technologickú zaostalosť hospodárenia. Drobní roľníci udržiavali svoje hospodárstva napriek stratám najmä ako spoľahlivý prameň samozásobovania základnými potravnými článkami. Okrem toho je dôležité si uvedomiť, že vzťah k pôde nemal len majetkový charakter, ale bol základom sociálnej nezávislosti, cti a hrdosti.

Slovenské poľnohospodárstvo sa po roku 1938 zbavilo odbytového problému a práve naopak muselo sa neustále vyrovnávať s problémom permanentného nedostatku poľnohospodárskych komodít. Slovenský štát musel zabezpečiť zásobovanie vlastného obyvateľstva a zároveň plniť záväzky vyplývajúce z Ochranej zmluvy s Nemeckom. Základným problémom slovenského poľnohospodárstva bola rozdrobenosť poľnohospodárskej úžitkovej plochy, nízky podiel ornice, technická zaostalosť mechanizácie a nízka produktivita extenzívneho hospodárstva.⁷³ Optimalizáciu veľkostnej štruktúry hospodárstiev mala zabezpečiť nová fáza pozemkovej reformy. Napriek úvahám o revízii prvej pozemkovej reformy dospela nakoniec slovenská vláda k novému riešeniu pozemkovej držby s cieľom vyhnúť sa drobeniu pôdy a zámerom vytvoriť moderné hospodárstva s výmerou do 30 ha.⁷⁴ Keďže z predpokladanej výmery pôdy pre pozemkovú reformu postupne vypadli jednotlivé vytypované položky, pozemková reforma sa dotkla len vlastníctva občanov Protektorátu, približne 30 predstaviteľov medzivojnovnej republiky a v konečnom dôsledku sa zúžila na pôdu židovských vlastníkov v rámci arizácie. Realizovanie pozemkovej reformy, najmä pridelovanie pôdy drobným roľníkom, sa neustále odďaľoval a do skončenia vojny sa nerealizoval. Celý proces sprevádzala korupcia a postupne narastala nespokojnosť

⁷² CAMBEL, Samuel. *Slovenská dedina ...*, c. d., s. 12.

⁷³ CAMBEL, Samuel. *Slovenská dedina ...*, c. d., s. 16-17.

⁷⁴ MIČKO, Peter. *Hospodárska politika ...*, c. d., s. 152-153.

obyvateľstva.⁷⁵

Po strate rozsiahlych južných agrárnych oblastí poľnohospodárska produkcia na Slovensku sústavne klesala, výrazný bol najmä pokles produkcie pšenice, raže, kukurice a zemiakov.⁷⁶ Naďalej sa pestovali najmä tie plodiny, ktoré boli vzhľadom na geografické a klimatické podmienky v týchto oblastiach udomácnené – okopaniny (krmná a cukrová repa, kapusta, krmný kale-ráb a najmä zemiaky), strukoviny (fazuľa, hrach, sója a šošovica), olejníny (ľan, konope, mak) a obilniny (najmä menej náročný jačmeň, ovos, raž, v južnej časti krajiny a v kotlinách aj pšenica).⁷⁷ Tieto plodiny sa používali ako potravina pre ľudí, krmoviny pre zvieratá aj ako technické plodiny. Najväčším problémom bola klesajúca úroveň produkcie obilia, pričom sa prejavoval trvalý nedostatok chlebovín.⁷⁸ Klesala aj produkcia zemiakov, prudký pokles úrody nastal najmä v roku 1943 v dôsledku dlhotrvajúceho sucha. Zlé úrody zemiakov boli dôsledkom nedostatočnej prípravy pôdy a výberu vhodných šľachtených odrôd. Počas vojnových rokov, najmä kvôli nedostatku mäsa, stúpol záujem o strukoviny a rozšírilo sa pestovanie fazule, hrachu a šošovice, najmä pre vlastnú spotrebu v záhradkách, ale aj vo veľkom na poliach.⁷⁹ Obľúbené boli aj rôzne druhy zeleniny a ovocia. Najmä kapusta sa pestovala na celom Slovensku. Pre slovenské ovocinárstvo mala katastrofálne následky krutá zima na prelome rokov 1939 a 1940, keď pomrzlo 37,5% ovocných stromov.⁸⁰ Chov dobytka taktiež neustále klesal a s výnimkou ošípaných nedosiahol ani

⁷⁵ Blížšie o pozemkovej reforme a arizáciách pôdy a hospodárstiev židovských majiteľov CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 32-63. HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav. Zlaté roky ..., c. d., s. 411-414. MIČKO, Peter. Hospodárska politika ..., c. d., s. 152-156.

⁷⁶ Výnimkou bol len ovos a jačmeň, v rokoch 1940 – 1943 aj cukrová repa. CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 64.

⁷⁷ O štruktúre a charaktere rastlinnej produkcie bližšie CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 68-75. BAUCH, Vlastislav. Poľnohospodárstvo ..., c. d., s. 54-58.

⁷⁸ CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 71.

⁷⁹ CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 73.

⁸⁰ CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 74.

stav z roku 1939.⁸¹ Živočišna výroba sa napriek vhodným prírodným podmienkam nerozvíjala a neustále upadala. Výnimkou boli len ošípané, ktoré požadoval nemecký spojenec. Najväčšie straty zaznamenal chov oviec.⁸² Chov hovädzieho dobytka kombinovaný s chovom kôz a oviec zodpovedal potrebám a možnostiam malého a stredného roľníctva a zabezpečoval obživu väčšiny roľníckeho obyvateľstva. Chov dojníc a hovädzieho dobytka bol pre väčšinu slovenských roľníkov najzákladnejšou istotou v neistom období. Kravské mlieko bolo dôležitou potravinou na vidieku (aj pre deti) a umožňovalo aj prílepkovanie v podobe predaja mliečnych výrobkov (masla, tvarohu) na čiernom trhu. Hospodárske a klimatické podmienky predurčovali Slovensko na chov oviec. Mlieko a mäso bolo dôležitým zdrojom obživy, veľkej obľube sa tešili oštiepky, parenice a najmä bryndza. Chov oviec neustále klesal aj v dôsledku nevýhodných cien mäsa, syra aj bryndze.⁸³ Kozy boli vždy vnímané ako doplnkové odvetvie živočišnej výroby, venovali sa mu najmä chudobnejšie vrstvy roľníckeho aj mestského obyvateľstva (koza ako „kravička chudobných“). Kozy spásali ľadom ležiace obecné pozemky, priekopy, násypy atď. Stratou južných oblastí veľmi utrpel chov ošípaných. Napriek tomu, že sa podarilo stavy ošípaných do konca vojny vyrovnať, neustálym problémom bol nedostatok krmív na výkrm ošípaných na masť. Množstvo produkovanej masti bolo nedostatočné.⁸⁴ Z hľadiska výživy obyvateľstva boli dôležitým článkom drobné domáce zvieratá, najmä hydina. Chovom hydiny si obyvateľstvo zabezpečovalo vajcia, mäso, tuky (husacia a kačacia masť) a predajom na mestských trhoch aj profitovalo na vojnovnej konjunktúre výroby potravín.⁸⁵ Práve drobní roľníci sa chovom dobytka (živočišnou malovýrobou) dokázali v zložitých vojnových rokoch užiť a zabezpečiť si nevyhnutnú obživu.

Zabezpečenie dostatku obilnín, najmä chlebovín, malo byť dosiahnuté využitím všetkých vnútorných zdrojov, najmä celej

⁸¹ Blížšie o štruktúre a charaktere živočišnej produkcie. CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 75-81. BAUCH, Vlastislav. Poľnohospodárstvo ..., c. d., s. 59-63.

⁸² CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 65.

⁸³ CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 79.

⁸⁴ CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 78.

⁸⁵ CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 80.

výmery poľnohospodárskej pôdy, odstránením úhorového hospodárenia⁸⁶, komasáciou pozemkov a zvýšením priemernej úrody využitím kvalitných osív, čistením a morením. Štátne dotácie smerovali aj do nákupu a distribúcie sadbových zemiakov, oveľa menšie dotácie boli určené na zefektívnenie živočíšnej výroby.⁸⁷

Štátna regulácia v poľnohospodárstve začala súpisom pozemkov, vyhláškami o poriadnom obrábaní pôdy a zákaze úhorového hospodárstva. Štát stanovil osevné plochy, povinnosti odvádzať dobytok a chovať prasce. Od mája 1941 boli stanovené povinné dodávky poľnohospodárskych komodít (vyhláška č. 88/1941 Sl. z.), roľníkom boli stanovené samozásobiteľské dávky, nevyhnutné na výživu ich rodiny, celú ďalšiu produkciu museli odpredať za pevné ceny a samozásobiteľská norma bola stanovená aj pre zberačov klasov (170 kg obilnín ročne).⁸⁸ Úradný dozor bol zavedený pri mlátení obilia aj zabíjačkách. Inštitúcie riadeného hospodárstva sa formovali na základe existujúcich organizácií a až neskôr vznikali nové orgány. Výkup rastlinných produktov (obchod a distribúciu obilnín) realizovala Obilná spoločnosť pre Slovensko (OSS).⁸⁹ Do kompetencie obilného monopolu patrili výkup, dovoz a vývoz poľnohospodárskych výrobkov rastlinného pôvodu a spočiatku aj distribúciu potravín na domácom trhu.⁹⁰ Vo sfére živočíšnej výroby podliehal monopolu spočiatku len zahraničný obchod / export. Po problémoch s distribúciou mäsa v roku 1941 bol monopol na živočíšne produkty rozšírený aj na domáci trh prostredníctvom Slovenského poľnohospodár-

⁸⁶ K odstráneniu zastaraného trojpoľného hospodárenia došlo v dôsledku série opatrení, ktorými sa zakázalo pasenie dobytku na úhoroch a stanovila sa povinnosť rozorať tieto ľadom ležiace pozemky a náležite ich obrobiť. CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 91. HALLON, Ludovít – SABOL, Miroslav. Zlaté roky ..., c. d., s. 411-414. MIČKO, Peter. Hospodárska politika ..., c. d., s. 87. Zveľaďovacia akcia začala v roku 1942 a vláda na ňu uvoľnila 100 miliónov Kčs. PRŮCHA, Václav a kol. Hospodárské ..., c. d., s. 533.

⁸⁷ BAUCH, Vlastislav. Poľnohospodárstvo ..., c. d., s. 25-44.

⁸⁸ Obilná spoločnosť pre Slovensko bola nástupkyňou Československej obilnej spoločnosti. Vládne nariadenie č. 46/1939 Sl. z. zo dňa 4. apríla 1939 o zriadení Obilnej spoločnosti pre Slovensko úč. spol. v Bratislave.

⁹⁰ Vládne nariadenie č. 166/1939 Sl. z. zo dňa 12. júla 1939 o úprave obchodu s obilím, múkou, mlynskými výrobkami, sladom, strukovinami a niektorými krmovinami. Blížšie o štruktúre a fungovaní OSS BAUCH, Vlastislav. Poľnohospodárstvo ..., c. d., s. 80-81.

skeho zväzu pre speňažovanie hospodárskeho zvieratstva a živočíšnych výrobkov – Slovpol.⁹¹ Obchod s mliekom a mliečnymi produktmi a bryndzou kontrolovali monopolné syndikáty. Pri Ministerstve hospodárstva fungovali pre potreby poľnohospodárskej výroby dve ústredne, Ústredňa pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) a Ústredňa pre hospodárstvo živočíšne (ÚHŽ), ktoré mali v kompetencii riadenie a vykonávanie výkupu, distribúcie a určovanie cien poľnohospodárskych výrobkov.⁹² V roku 1942 splynuli obidve ústredne spolu s Cenovým úradom na základe ústavného zákona č. 100/1941 Sl. z. do Najvyššieho úradu pre zásobovanie (NÚZ).⁹³ Prostredníctvom tohto úradu riadila vláda záležitosti zásobovania brannej moci, obyvateľstva a výrobných podnikov, rovnako ako úpravy cien, miezd a plátov, rovnako aj výkup a cenovú politiku v poľnohospodárstve po dobu trvania brannej pohotovosti štátu.

Regulácia cien začala v roku 1940 prijatím vyhlášky o zákaze zvýšenia cien, ktoré boli fixované k 1. marcu 1940.⁹⁴ Cenové zásahy boli na Slovensku v porovnaní s Protektorátom skromnejšie a ak dopyt na trhu neprevyšoval ponuku, zostali zväčša zachované voľné ceny. Zachovala sa aj regionálna diverzifikácia cien.⁹⁵ Štátna regulácia výroby, obehu, cenovej a mzdovej politiky nebola taká intenzívna, mala mnohé medzery, prídellový systém v zásobovaní sa uplatňoval oveľa pomalšie a v podstatne menšom rozsahu. Prvé reštriktívne opatrenia sa diali nepozorovane, posilňovaním centrálnych hospodárskych rozhodnutí na ústredných úradoch, postupne sa uplatňovali aj mimoeconomické opatrenia

⁹¹ Slovpol bol založený v roku 1934. V roku 1941 vyhláškami č. 357 a 472 predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne dostal Slovpol monopol na výkup hovädzieho dobytku a ošipaných. Výkup riadil prostredníctvom ôsmich exozitúr (Trnava, Trenčín, Žilina, Ružomberok, Spišská Nová Ves, Prešov, Zvolen a Nitra). BAUCH, Vlastislav. Poľnohospodárstvo ..., c. d., s. 82.

⁹² BAUCH, Vlastislav. Poľnohospodárstvo ..., c. d., s. 82.

⁹³ PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodárske a sociálne dejiny Československa 1918 – 1992 (1. diel, obdobie 1918 – 1945)*. Brno : Doplněk, 2004, s. 524-525.

⁹⁴ Vyhláška vlády č. 61/1940 Úr. n. zo dňa 28. marca 1940 o zákaze zvýšenia cien.

⁹⁵ SNA, f. Ministerstvo vnútra, 1938 – 1945 (ďalej f. MV), šk. 2027. Vyhlášky okresných úradov o cenách potravín. Výkazy cien predmetov potreby za jednotlivé mesiace roku 1941.

mocenského charakteru. Monopolné podniky postupne nadobudli funkciu regulátora trhu v podmienkach vojnovnej ekonomiky.

Zásobovacia situácia

Zabezpečenie dostatočnej výživy obyvateľstva bolo prioritou ľudského režimu, ktorí sa snažili realizovať dostatočné zásobovanie a tým aj eliminovať sociálne napätie.⁹⁶ Spočiatku sa zásobovacia situácia vyvíjala bez väčších problémov a zásobovanie bolo lepšie než v Protektoráte. Úroda v roku 1939 prekročila priemer za posledných dvadsať rokov. Na Slovensku boli umiestnené aj zásoby potravín a obilia, ktoré bolo vykúpené ešte pred mníchovskou dohodou ako rezerva v prípade nemeckého útoku na Československo. Strata územia po viedenskej arbitráži sťažila zásobovaciu situáciu na Slovensku, ale napriek tomu slovenská vláda nechala v roku 1939 vyviezť do Nemecka veľkú časť týchto rezervných zásob.⁹⁷ Pohľad na zásobovaciu situáciu v jednotlivých okresoch Slovenska poskytujú periodické situačné správy, ktoré pravidelne každý mesiac vypracovávali okresní náčelníci pre potreby Ústrednej štátnej bezpečnosti v Bratislave. Z týchto správ sa potom pripravovali súhrnné mesačné správy pre jednotlivé rezorty a úrady. V rámci jednotlivých okruhov, okresní náčelníci referovali v periodickej správe o hospodárskej situácii o zásobovaní, stave úrody, živelných pohromách (o hospodárskej situácii vo všeobecnosti), v druhej časti podával správy o nezamestnanosti, mzdových pomeroch a štrajkoch a v tretej časti o „Židoch z hospodárskeho hľadiska“.⁹⁸ Od októbra 1944 sa zmenila periodicita vypracovávaných situačných správ aj pribudli nové položky, najmä o aktivitách nepriateľských armád, odbojových skupín, záškodníckej činnosti

⁹⁶ Režim sa ale musel vyrovnáť už začiatkom roku 1940 so sociálnymi nepokojmi, ktoré súviseli s narastajúcou drahotou a nízkymi mzdami a vyvrcholili na jeseň 1940 veľkým štrajkom baníkov v Handlovej. Druhá vlna štrajkov vrcholila v druhej polovici roku 1943 štrajkami v textilkách v Rajci a v Žiline. SABOL, Miroslav. Otázky zásobovania a výživy slovenských robotníkov a roľníkov v rokoch 1938 – 1948. In: HLAVAČKA, M. – CIBULKA, P. (eds.). *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén : Ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*. Praha : Historický ústav, 2013, s. 544 (s. 543-560).

⁹⁷ BAUCH, Vlastislav. *Poľnohospodárstvo ...*, c. d., s. 112.

⁹⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 861 – 3.

atď.⁹⁹ O nedostatkoch v zásobovaní bolo neustále informované Ministerstvo hospodárstva. Okresní náčelníci, starostovia, ale aj predstavitelia firiem, obchodníci a obyvateľstvo bombardovali ministerstvo sťažnosťami na nedostatky v zásobovaní masťou, tukmi, slaninou, cukrom atď. a požadovali riešenie vzniknutých problémov, zabezpečenie pravidelných prídielov resp. ich navýšenie. Veľmi časté boli intervencie v prospech viacčlenných robotníckych rodín ako v prípade sťažnosti okresného úradu v Gelnici a okresného veliteľstva Hlinkovej gardy v Gelnici na nedostatok mydla a masti v okrese Gelnica (v obci Margecany).¹⁰⁰ Na ministerstvo sa obracali so žiadosťami o zásobovanie robotníkov masťou, slaninou, tukmi, ryžou, strukovinami atď. na stavbách, v baniach a v priemyselných podnikoch (napr. na stave železnice Banská Bystrica – Dolná Štubňa, na regulačných prácach Čiernej vody, pre ťažko pracujúcich robotníkov v Banskej Štiavnici), ale aj pre bežné obyvateľstvo (napr. v obciach Sološnica, Plavecké Podhradie a Rarbock v okrese Malacky).¹⁰¹ Na ministerstvo sa obrátil aj spolok handlovských obchodníkov, ktorí informovali o nedostatkoch v zásobovaní obyvateľstva, najmä baníkov handlovských uhoľných baní masťou, slaninou a cukrom, pričom argumentovali ohrozením verejného poriadku v okrese. Poukazovali aj na nedostatok bravčového mäsa a obávali sa nepokojov medzi obyvateľstvom „*nekľud, ktorému aspoň primeraným množstvom postrádaného tovaru čeliť nemôžeme*“. Požadovali, aby bolo o zásobovanie Handlovej postarané, k čomu sa pridala aj obecná rada v Handlovej a miestna organizácia HSLS v Handlovej.¹⁰² Obavy o udržanie pracovnej morálky a výkonnosti sa objavovali v sťažnostiach z viacerých priemyselných oblastí. Okresný úrad v Revúcej požadoval dodávky masti pre robotníkov v okrese, lebo „*ťažko je žiadať od robotníctva, aby pracovalo tak ako dosiaľ, keď je stravu neomastenú*“.¹⁰³ Sťažností a požiadaviek na adresu

⁹⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 913 – 8.

¹⁰⁰ SNA, f. Ministerstvo hospodárstva, 1939 – 1945 (ďalej f. MH), šk. 182. Nedostatok mydla a masti.

¹⁰¹ SNA, f. MH, šk. 182. Žiadosti o zásobovanie robotníkov.

¹⁰² SNA, f. MH, šk. 189. Sťažnosti na nedostatky v zásobovaní baníkov v meste Handlová.

¹⁰³ SNA, f. MH, šk. 189. Požiadavky na zásobovanie okresu Revúca masťou, mydlom, podošvovou kožou.

ministerstva hospodárstva prichádzalo veľké množstvo aj od súkromných osôb a jednotlivých firiem, ktoré sa snažili takouto cestou zabezpečiť zásobovanie svojich rodín alebo zamestnancov. S pribúdajúcimi poruchami v zásobovaní narastali aj sťažnosti a pripomienky.

Vzhľadom na stravovacie zvyklosti obyvateľov Slovenska boli najdôležitejšími potravinami múka na varené múčne jedlá (cestoviny, halušky a kaše) a chlieb, tuky a slanina na omastenie a ako príloha ku chlebu pri prácach mimo domov, mäso, mlieko a mliečne výrobky (syry, bryndza, tvaroh) a vajcia. Prekvapivo veľmi citlivé bolo obyvateľstvo aj na dostupnosť cukru. Cukor sa používal ako sladidlo do nápojov (káva, biela káva, cigória, mlieko a čaj), ale aj na konzervovanie ovocia, výrobu džemov, marmelád a ovocných vín. Dostupnosť alebo nedostatok práve týchto komodít ľudia pociťovali najintenzívnejšie, lebo tvorili základ jedálňička. Hľadanie alternatív v stravovaní bolo najmä pre chudobnejšie vrstvy obyvateľstva veľmi zložitú.

Problémy so zásobovaním cukrom

V máji 1940 sa vyskytli problémy v zásobovaní cukrom.¹⁰⁴ Vláda preto pristúpila k regulovaniu distribúcie cukru s „*cieľom rovnomerného rozdeľovania cukru a zamedzenia hromadenia jeho zásob*“.¹⁰⁵ Hlavy rodín sa museli do 20. mája 1940 prihlásiť k odberu cukru u svojho obchodníka, pričom sa presne evidoval počet členov domácnosti. Presnú evidenciu o odberateľoch si viedli maloobchodníci aj veľkoobchodníci, aby ministerstvo mohlo kontrolovať aj prostredníctvom okresných úradov spotrebu cukru na všetkých úrovniach. Samostatnou vyhláškou potom ministerstvo každý mesiac určovalo výšku prídeltov (§ 11). Následne boli vyhláškou ministerstva hospodárstva č. 102/1040 Úr. n. z 30. mája 1940 stanovené prídeltov cukru na mesiac jún vo výške 1 kg na osobu a mesiac. Neodobratý cukor mohli obchodníci

¹⁰⁴ SABOL, Miroslav. Až na dno blahobytu : Hojnosť alebo chudoba slovenských rodín v Slovenskej republike 1939 – 1945. In: SOKOLOVČ, P. (ed.) Život v Slovenskej republike : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010, s. 385 (s. 376-389).

¹⁰⁵ Vyhláška ministerstva hospodárstva č. 106/1940 Sl. z. zo dňa 14. mája 1940 o distribúcii cukru.

následne rozdeliť na základe potvrdenia lekára alebo príslušného notárskeho úradu chorým, dojčatám, alebo ťažko pracujúcim aj nad množstvo stanovené vyhláškou. Samostatným obežníkom ministerstva hospodárstva (č. 121/1940 zo dňa 11. júna 1940, č. Prez-N-4380/9/40 o odbere cukru na zaváranie ovocia a na výrobu ovocných vín v domácnostiach a o odbere cukru pre včelárov v roku 1940) sa upravil aj odber cukru na zaváranie a výrobu ovocných vín pre vlastnú potrebu v domácnostiach. Hlava rodiny sa musela k odberu cukru na zaváranie prihlásiť u svojho maloobchodníka. Opätovne sa viedla presná evidencia odberateľov na úrovni maloobchodníkov aj veľkoobchodníkov. Prídeltov cukru na zaváranie a výrobu ovocných vín pre vlastnú potrebu mali byť skutočne použité len na tieto účely, inak odberateľom hrozili sankcie. Obežník riešil aj otázku prídeltov cukru pre včelárov pre potreby prikrmovania včiel. Takéto prídeltov sa riadili prostredníctvom ústredia včelárskych spolkov na základe samostatnej evidencie. Prídeltov cukru boli každý mesiac vyhláškami presne stanovené, pôvodne to bol 1 kg cukru na osobu a mesiac. Už v júli 1940 bola stanovená výška prídavku pre chorých, ťažko pracujúcich a dojčatá na ½ kg cukru (vyhláška ministerstva hospodárstva č. 136/1940 Úr. n. zo dňa 27. júna 1940 o prídeltov cukru na mesiac júl), od augusta 1940 mali nárok na ½ kg prídavok cukru všetky deti, od januára 1941 už len deti do 10 rokov, chorí a ťažko pracujúci. V novembri a decembri 1940 sa prídeltov cukru navýšili na 1,5 kg na osobu, pravdepodobne kvôli blížiacim sa vianočným sviatkom. Od mája 1942 došlo k zmenám v distribúcii cukru. Vyhláškou predsedu Ústredne pre hospodárstvo surovínové a priemyselné č. 194/1942 Úr. n. zo dňa 22. apríla 1942 (o prídeltov cukru na máj 1942 a o úsporných opatreniach v hospodárení s cukrom) boli vymedzené v jednotlivých okresoch obce, v ktorých bol prídeltov cukru stanovený na 1 kg, v ostatných obciach bol prídeltov znížený na 750 g. Pre deti, ťažko pracujúcich, chorých a tehotné od 4. mesiaca tehotenstva na základe potvrdenia lekára alebo notára mohli byť prídeltov zvýšené o ½ kg. Zároveň bolo na celom území Slovenska zakázané vyrábať zmrzlinu a mrazenú kávu. V roku 1942 došlo aj k obmedzeniu prídeltov cukru na zaváranie, v obciach so zníženým prídeltovom cukru na 750 g na me-

siac sa cukor na zaváranie prideľoval len vo výnimočných a osobitne odôvodnených prípadoch.¹⁰⁶ Nakoniec aj v týchto obciach bol distribuovaný cukor na zaváranie, pričom Najvyšší úrad pre zásobovanie stanovil prídel na 400 g cukru v celku na osobu.¹⁰⁷ Od 1. marca 1943 bol odber a predaj cukru viazaný na odberné legitimácie na múku v mieste trvalého bydliska spotrebiteľa.¹⁰⁸ Od januára 1941 museli veľkoobchodníci nahlasovať neodobraté zásoby cukru z predošlého mesiaca (vyhláška ministerstva hospodárstva č. 273/1940 Úr. n. zo dňa 21. decembra 1940 o prídele cukru na mesiac január 1941, § 4). Všetky mimoriadne prídele cukru v prípade oneskoreného prihlásenia sa k odberu (po termíne), pre potreby spracovania sezónneho ovocia, výrobu ovocných vín alebo likérov, pre slávnosti (svadby, krsty, cirkevné slávnosti) schvaľovalo ministerstvo hospodárstva. Na ministerstvo sa s požiadavkami na mimoriadne prídele cukru obracali súkromné osoby, drobní výrobcovia cukrovíniiek, zmrzliny, cukríkov, ale aj potravinárske podniky, nemocnice, pre letné tábory, kurzy a kolónie Hlinkovej mládeže a odborné školy pre ženské povolania.¹⁰⁹ Zavedenie prídelov na cukor podľa hlásení okresných náčelníkov uspokojovalo situáciu v zásobovaní cukrom. Napriek tomu sa objavili sťažnosti na oneskorené dodávky cukru a požiadavky na vyššie prídele. Zvýšených prídelov cukru sa v roku 1941 dožadovali baníci v Banskej Štiavnici demonštráciou. Okresný úrad v Banskej Štiavnici sa obával rušenia verejného pokoja a poriadku, ak by ich požiadavky na múku, masť, mydlo, podošvy a cukor neboli splnené.¹¹⁰ Nespokojní so stanovenými prídelmi cukru (1 kg) boli aj železničiarci robotníci, ktorí slúžili nočné zmeny a mali

¹⁰⁶ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo surovinové a priemyselné č. 272/1942 Úr. n. zo dňa 11. júna 1942 o prihláškach na odber cukru na zaváranie.

¹⁰⁷ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 320/1942 Úr. n. zo dňa 8. júla 1942 o určení prídelov cukru na zaváranie.

¹⁰⁸ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 53/1943 Úr. n. zo dňa 28. januára 1943 o úprave distribúcie cukru.

¹⁰⁹ Ministerstvo evidovalo prihlášky na odber cukru na konzervovanie, výrobu vína, na dokrmovanie včiel, ale aj žiadosti o mimoriadne prídele. SNA, f. MH, šk. 182, 190, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 212.

¹¹⁰ SNA, f. MH, šk. 215. Protesty baníkov v Banskej Štiavnici 16. mája 1941.

vyššiu potrebu cukru na sladenie nápojov v službe.¹¹¹ Požiadavky na zvýšenie prídelov najmä pre robotníkov prichádzali aj od obchodníkov. Robotníci si údajne nedostatok masti nahrádzali väčšou spotrebou cukru. Obchodníci zdôrazňovali aj potrebu dodávať cukor začiatkom mesiaca, lebo „po prvom v mesiaci je cukor najhľadanejší a nemôžeme našich zákazníkov uspokojiť, keďže cukor dostávame len okolo desiateho v mesiaci“.¹¹² Aj v roku 1943 sa objavili hlásenia okresných náčelníkov o nedostatku cukru, najmä v prípade robotníckeho obyvateľstva.¹¹³ Problémom bolo aj krátenie prídelov na zaváranie.¹¹⁴ V okrese Malacky sa kvôli problémom s nižším prídelom cukru na zaváranie vyskytli nepokoje (v Plaveckom Štvrtku).¹¹⁵

Problémy so zásobovaním obilninami, múkou a chlebom

V roku 1940 bola úroda obilia slabšia ako v roku 1939 – produkcia obilia a kukurice bola hlboko pod predvojnovou úrovňou.¹¹⁶ Vážnejšie ťažkosti s nákupom potravín sa objavili na začiatku zimy 1940 – 1941, keď index životných nákladov v porovnaní s rokom 1939 stúpil o 90%.¹¹⁷ Už od apríla 1941 sa v niektorých regiónoch Slovenska prejavoval nedostatok mú-

¹¹¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 8. Situačná správa za mesiac jún 1940 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

¹¹² SNA, f. MH, šk. 200. Zoznam maloobchodníkov na odber cukru firma Móry nást. Bratia Klimo. Banská Bystrica. Import kávy a čaju, koloniálny tovar vo veľkom a v malom (27. mája 1940).

¹¹³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 4. Situačná správa za mesiac september 1943 okresného úradu vo Zvolene. SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 4. Situačná správa za mesiac január 1943 okresného úradu v Kremnici.

¹¹⁴ Už v júli 1941, keď bola uvoľnená druhá časť prídelov cukru na zaváranie, boli prídele odstupňované – pre mestá s viac ako desať tisíc obyvateľmi boli stanovené prídele 2 kg cukru na zaváranie, pre Bratislavu dokonca 3 kg cukru, pre ostatné oblasti len 1 kg cukru na zaváranie. Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo surovinové a priemyselné č. 270/1941 Úr. n. zo dňa 9. júla 1941 o prídele cukru na zaváranie.

¹¹⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 8. Situačná správa za mesiac jún 1942 okresného úradu v Malackách.

¹¹⁶ PRŮCHA, Václav a kol. Hospodárské ..., c. d., s. 533.

¹¹⁷ CAMBEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 114.

ky.¹¹⁸ Nedostatok múky bol výsledkom viacerých navzájom súvisiacich faktorov. Dôležitú úlohu zohrala medzinárodná situácia, najmä nemecký útok proti Južoslávii a vojna na Balkáne a od júna 1941 aj vojna so ZSSR, na ktorej sa zúčastnili aj slovenské ozbrojené sily, čo viedlo k zvýšeným nárokom na zásobovanie aj na úkor civilného obyvateľstva. Obavy obyvateľstva z nedostatku potravín a priemyselných tovarov sa veľmi rýchlo pretavili do hromadenia zásob a skupovaniu nadmerného množstva potravín a priemyselného tovaru (vojnová psychóza). Zásadným spôsobom sa pod problémy v zásobovaní podpísala aj regulácia trhu zo strany štátu s postupným prechodom na vojnovú ekonomiku. Dôležitým faktorom bola aj prítomnosť približne dvadsať tisíc nemeckých detí na Slovensku v rámci akcie „Erweiterte Kinderlandverschickung“.¹¹⁹ Ich zásobovanie v jednotlivých detských táboroch zabezpečovalo Slovensko z vlastných zdrojov. Nemecké diplomatické zastupiteľstvo venovalo preto veľkú pozornosť situácii v zásobovaní na Slovensku.¹²⁰ Nemecký hospodársky expert Erich Gebert, od decembra 1939 obchodný atašé a od augusta 1940 poradca pre hospodárske a finančné otázky pri slovenskej vláde, analyzoval príčiny ťažkostí v zásobovaní a publikoval aj predbežné závery, podľa ktorých boli problémy spôsobené šepkanou propagandou, reakciou na vojnové udalosti a nedostatkami distribučného systému, preto kritizoval ministerstvo hospodárstva,

¹¹⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 3. Situačná správa za mesiac apríl 1941 okresného úradu v Banskej Bystrici. SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 3. Situačná správa za mesiac marec a apríl 1941 okresného úradu v Dobšinej; pozri tiež TIŠLIAR, Pavol. Vznik a fungovanie okresu Dobšiná v rokoch 1938 – 1945. In: *Gemer-malohont* 4/2008, s. 75-87.

¹¹⁹ SCHVARC, Michal. Na želanie „führera“ : Slovensko a projekt *Erweiterte Kinderlandverschickung*. In: SOKOLOVIČ, P. (ed.). *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009, s. 235-251.

¹²⁰ Dôvodom veľkého záujmu a pozornosti nemeckej strany boli aj obavy, že výpadky v zásobovaní múkou a chlebom môžu spôsobiť poruchy vo výrobe v dôležitých zbrojárskych podnikoch. Zároveň sa usilovali eliminovať nepriateľskú protinemeckú propagandu. Bližšie o pohľade nemeckého vyslanectva na Slovensku na zásobovaciu krízu v roku 1941 SCHVARC, Michal – HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav. „Tiso, Tuka, kde je múka? (Kríza v zásobovaní chlebovými obilninami v lete 1941 z pohľadu nemeckého vyslanectva). In: SYRNÝ, M. a kol. *Slovensko v roku 1941 : Politika – armáda – spoločnosť*. Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2012, s. 165-181.

štátne monopoly, obchodníkov aj samotných producentov.¹²¹ Tieto obavy mohli vyplývať aj zo slabej úrody obilnín a neochoty roľníkov odpredávať obilie.¹²² Jeden z revízorov OSS vo svojej správe pre ministerstvo hospodárstva a ministerstvo vnútra o inšpekčnej ceste po okresoch Malacky a Skalica, informoval, že bohatšie rodiny sa predzásobili obilím a múkou, dokonca aj roľníci s vlastnými zásobami obilia a múky sa zásobili vrecami s múkou, vlastné obilie potom na špekulácie predali za vyššie ceny. Tento stav bol spôsobený vydaním vyhlášky o obmedzení zásob múky v rodinách na 10 kg. Preto navrhoval prehliadky bytov za účelom zistenia zásob, rekvirácie zásob pšenice a raži, zavedenie plánovitého zásobovania, odhaľovanie skrytých zásob a ich rekvirácie.¹²³

Štát musel rozširovať zásahy do obchodu s poľnohospodárskymi komoditami a umelo regulovať stravovacie zvyklosti. Už v januári vláda prijala vyhlášku, ktorou sa zaviedol tzv. „jednotný chlieb“ – národný chlieb. Podľa tohto nariadenia boli pekári povinní primiešavať do chleba najmenej 60% mletej jačmennej múky.¹²⁴ Takýto chlieb bol nekvalitný a nezdravý, nenakysol, lebo múka z jačmeňa neobsahuje dosť škrobu.¹²⁵ Prvým opatrením vlády bola vyhláška ministerstva hospodárstva, ktorou sa znížili povolené (obvyklé a primerané) zásoby múky na osobu z 30 kg na 10 kg.¹²⁶ Vyhláškou ministerstva hospodárstva z 21. mája 1941 o zisťovaní zásob pšenice, raže a jedlej múky a o povinnom odpre-

¹²¹ SCHVARC, Michal – HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav. „Tiso, Tuka ..., c. d., s. 175-178.

¹²² Napr. v okrese Humenné sa v situačnej správe spomínali dokonca dva neúrodné roky 1939 a 1940. SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 754 – 2. Situačná správa za mesiac máj 1941 okresného úradu v Humennom.

V situačných správach za august a september 1940 za okres Považská Bystrica bola spomínaná zlá úroda obilia a zemiakov pre dlhotrvajúce dažde. SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 760 – 6. Situačná správa za mesiac august a september 1940 okresného úradu v Považskej Bystrici.

¹²³ SNA, f. MH, šk. 211. A SNA, f. MV, šk. 2027. Správa revízora OSS Eduarda Krajčího z 21. mája 1941 ministerstvu vnútra a hospodárstva z inšpekčnej cesty v okresoch Skalica a Malacky.

¹²⁴ Vyhláška č. 14/1941 Sl. z. z 30. januára 1941 o zavedení tzv. „jednotného národného chleba“.

¹²⁵ MONTANARI, Massimo. Hlad ..., c. d., s. 40.

¹²⁶ Vyhláška ministra hospodárstva č. 86/1941 Úr. n. zo dňa 27. februára 1941 o určení predmetov dennej potreby a smerniciach pre posúdenie ich obvyklej a primeranej miery u spotrebiteľa.

daji týchto komodít Obilnej spoločnosti pre Slovensko bolo nariadené roľníkom okamžite zahlásiť všetky zásoby obilia a múky a do 5. júna 1941 ich odpredať Obilnej spoločnosti.¹²⁷ Nasledovalo nariadenie s mocou zákona č. 97/1941 Sl. z. zo dňa 29. mája 1941 o povinnom prihlasovaní zásob jedlých múk, pšenice a raži a o distribúcii múky a chleba, ktorým sa zaviedla povinnosť prihlásiť zásoby jedlých múk a obilia a zároveň do 5. júna 1941 aj povinnosť prihlásiť sa (okrem samozásobiteľov a zásobených) na odber múky na varenie a na odber chleba alebo múky na chlieb u konkrétneho obchodníka. Týmto opatrením bol zavedený pridelový systém na múku a chlieb. Podľa vyhlášky ministerstva hospodárstva z 23. mája 1941 pripadlo v období od 1. do 15. júna 1941 na osobu 3 a 1/3 kg múky, z toho 1 kg múky na varenie a 2 a 1/3 kg chleba (asi 22 dkg chleba na deň, len ťažko pracujúci mohli dostať 36 dkg chleba na deň).¹²⁸ Ani tieto prídely nebolo možné dodržať. Kvôli problémom s distribúciou a zabezpečením dostatku múky neboli presne stanovené prídely na júl a august 1941. Zásobovanie obyvateľstva múkou mali zabezpečiť okresní náčelníci (a prednosta Mestského notárskeho úradu v Bratislave) z kvóty, ktorá bola jednotlivým okresom pridelená ÚHR prostredníctvom OSS naraz, na celý mesiac júl eventuálne august. S týmto pridelom musel okresný náčelník vykryť spotrebu okresu na celý mesiac júl aj august. Aj distribúciu mal previesť okresný náčelník na základe pomerov v okrese a na základe smerníc ÚHR.¹²⁹ Zároveň bola zakázaná výroba a predaj pečiva, koláčov a keksov.¹³⁰ Nedostatok chlebovín mal byť aspoň čiastočne „vyriešený“ aj zákazom šrotovania a skrmovania pše-

¹²⁷ Vyhláška č. 88/1941 z 21. mája 1941 Sl. z. o zisťovaní zásob pšenice, raže a jedlej múky a o povinnom odpredaji týchto komodít Obilnej spoločnosti pre Slovensko.

¹²⁸ CAMEL, Samuel. Slovenská dedina ..., c. d., s. 115.

¹²⁹ Vyhláška Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 243/1941 Úr. n. zo dňa 28. júna 1941 o distribúcii jedlých múk na mesiac júl 1941. Vyhláška Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 305/1941 Úr. n. zo dňa 24. júla 1941 o distribúcii jedlých múk na mesiac august 1941.

¹³⁰ Nariadenie sa týkalo luxusného, bieleho pečiva, koláčov a všetkých druhov keksov. Tento zákaz sa nevťahoval na nemocnice, liečebné domy a sanatória. Chorí v domácom ošetrovaní museli nárok na pečivo podložiť lekársym potvrdením. Vyhláška Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 244/1941 Úr. n. zo dňa 28. júna 1941 o zákaze vyrábať a do obehu uvádzať pečivo, koláče a kekxy.

nice a raže, ktoré boli určené len na výživu ľudí.¹³¹ Štát reguloval aj zloženie chleba. Povolený bol len tzv. „národný chlieb“ zo zmesi 90% pšeničnej, ražnej a jačmennej múky a 10% zemiakov a biely chlieb zo zmesi 90% pšeničnej múky (bielej hladkej) a 10% zemiakov.¹³²

Nový distribučný systém založený na viazanom hospodárstve zaviedla vláda od 1. septembra 1941.¹³³ Všetci, ktorí si chceli uplatniť nárok na odber múky a chleba sa museli zaevidovať na odber jedlej múky (na varenie) a na odber chleba. Notárske úrady distribuovali osobitné odberné legitimácie a odberné knižky a zároveň z vyplnených kartotecných lístkov vytvárali kartotéky konzumentov (kategorizovaných na základe nutričného hľadiska na veľmi ťažko, ťažko pracujúcich a ostatných na základe rozhodnutí notárov) aj samozásobiteľov, ktorí boli vylúčení z verejného zásobovania. Odberatelia museli nahlásiť aj meno obchodníka, u ktorého bude svoje prídely odoberať. S odbernou knižkou sa spotrebiteľ zaregistroval u obchodníka, ktorý mu knižku potvrdil a zapísal ho na zoznam odberateľov. Jednotlivé zoznamy boli zasielané notárskemu úradu, ktorý posielal ďalej hlásenia okresnému radu. Pri každom nákupe múky alebo chleba dodávateľ zaznamenal do odbernej legitimácie množstvo odobratej múky a chleba a potvrdil nákup dátumom a podpisom. Prídely sa stanovovali na každý mesiac. Prvá vyhláška so stanovením výšky

¹³¹ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 284/1941 Úr. n. zo dňa 15. júla 1941 o zákaze šrotovania a skrmovania pšenice a raži v hospodárskom roku 1941/42.

¹³² Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 313/1941 Úr. n. zo dňa 28. júla 1941 o výrobe a predaji chleba. Následne bola stanovená aj najvyššia cena tzv. „národného chleba“ na 2,40 Ks za 1 kg. Vyhláška Cenového úradu č. 317/1941 Úr. n. zo dňa 30. júla 1941 o najvyššej cene národného chleba. Cena bieleho chleba bola samozrejme vyššia – za 1 kg 4,50 Ks a za 0,50 kg 2,25 Ks. Vyhláška Cenového úradu č. 330/1941 Úr. n. zo dňa 6. augusta 1941 o najvyššej cene bieleho chleba.

¹³³ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 345/1941 Úr. n. zo dňa 12. augusta 1941 o distribúcii múky a chleba.

prídelov bola vydaná koncom augusta.¹³⁴ Kategorizácia osôb na ťažko a veľmi ťažko pracujúcich bola v kompetencii notárskeho úradu. V septembri došlo k ďalšej úprave zloženia tzv. „národného chleba“, ktorý bol tvorený zmesou múky pšeničnej a ražnej (60%), múky jačmennej (maximálne 30%) a zemiakov (10%). Zároveň bol zavedený tzv. „domáci chlieb“¹³⁵, ktorý sa piekol zo zmesi pšeničnej múky na varenie (60%), ražnej múky (20%), jačmennej múky (10%) a zemiakov (10%) s prídavkom rasce.¹³⁶ Primárne pre potreby nemocníc, sanatórií, liečební za účelom liečenia a opatrovania chorých mali byť opätovne vyrábané kekсы, ale len s povolením OSS. Na mesiac október 1941 boli určené prídelý múky a chleba rovnaké ako na mesiac september – pre veľmi ťažko pracujúcich 10 kg múky (z toho 3 kg na varenie a 7 kg múky na chlieb, alebo 3 kg múky na varenie a 9,30 kg chleba) – 310 g na deň, osoby ťažko pracujúce 8 kg múky (z toho 3 kg múky na varenie a 5 kg múky na chlieb alebo 3 kg múky na varenie a 6,6 kg chleba) – 220 g na deň, ostatné osoby 7 kg múky (z toho 2,5 kg múky na varenie a 4,5 kg múky na chlieb alebo 2,5 kg múky na varenie a 6 kg chleba) – 200 g, osoby stravujúce sa mimo domova 3,3 kg chleba – 110 g na deň a pre deti do 1 roku 1 kg múky na varenie.¹³⁷ Zároveň bol zakázaný voľný predaj cestovín. Ľudia mohli cestoviny odoberať namiesto múky na varenie (v tej istej váhe).¹³⁸

¹³⁴ Osoby veľmi ťažko pracujúce mali dostať 10 kg múky (z toho 3 kg na varenie a 7 kg múky na chlieb, alebo 3 kg múky na varenie a 9,30 kg chleba), osoby ťažko pracujúce 8 kg múky (z toho 3 kg múky na varenie a 5 kg múky na chlieb alebo 3 kg múky na varenie a 6,6 kg chleba), ostatné osoby 7 kg múky (z toho 2,5 kg múky na varenie a 4,5 kg múky na chlieb alebo 2,5 kg múky na varenie a 6 kg chleba), osoby stravujúce sa mimo domova 3,3 kg chleba a deti do 1 roku 1 kg múky na varenie. Vyhláška Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 366/1941 Úr. n. zo dňa 28. augusta 1941 o distribúcii jedlých múk na mesiac september 1941.

¹³⁵ Jeho cena bola stanovená na 3,50 Ks za 1 kg (1,75 Ks za 0,50 kg). Vyhláška Cenového úradu č. 436/1941 Úr. n. zo dňa 2. októbra 1941 o najvyššej cene domáceho chleba.

¹³⁶ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 426/1941 Úr. n. zo dňa 25. septembra 1941 ktorou sa upravuje výroba a predaj chleba a ktorou sa zrušuje zákaz vyrábať a do obehu uvádzať kekсы.

¹³⁷ Takéto prídelý boli priznané aj na november a december 1941.

¹³⁸ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 427/1941 Úr. n. zo dňa 25. septembra 1941 ktorou sa určuje množstvo múky a chleba na jednu osobu na mesiac október a ktorou sa zakazuje voľný predaj cestovín.

V októbri bol zakázaný aj voľný predaj jačmenných krúp. Obyvateľstvo mohlo krúpy odoberať namiesto múky na varenie.¹³⁹ Keďže výkup obilia nepostupoval podľa predpokladov OSS, vláda sa koncom roka 1941 rozhodla prikročiť ku kráteniu prídelov múky a chleba na január 1942 - pre kategóriu ťažko pracujúcich bolo pridelených 6 kg múky (z toho 2 kg múky na varenie a 4 kg múky na chlieb alebo 2 kg múky na varenie a 5,30 kg chleba) a pre ostatné osoby 5 kg múky (z toho 2 kg múky na varenie a 3 kg múky na chlieb alebo 2 kg múky na varenie a 4 kg chleba), osoby stravujúce sa mimo domova mali nárok na 3 kg chleba.¹⁴⁰ Zároveň bola zakázaná výroba a predaj koláčov (živnostensky). Spotrebitelia si na miesto múky na varenie mohli odobrať cestoviny alebo jačmenné krúpy a na miesto chleba odobrať v príslušnej váhe pečivo. Zásadne sa skomplikovalo kategorizovanie osôb na ťažko a veľmi ťažko pracujúcich, preradenie do kategórie veľmi ťažko pracujúcich musela odsúhlasiť ÚHR. K ďalšiemu zníženiu prídelov prišlo v marci 1942 - pre ťažko pracujúcich bolo pridelených 1 kg múky na varenie a 4 kg múky na chlieb alebo 1 kg múky na varenie a 5,30 kg chleba) a pre ostatné osoby 1 kg múky na varenie a 3 kg múky na chlieb alebo 1 kg múky na varenie a 4 kg chleba, osoby stravujúce sa mimo domova mali nárok na 3 kg chleba.¹⁴¹

V júni 1942 došlo k obmedzeniu distribúcie suchárov, keksov a detskej krupice. Zásobovanie týmito komoditami sa dialo pod dohľadom okresných úradov a mestského notárskeho úradu v Bratislave. Touto úpravou, ktorá platila do 31. augusta 1942, boli pridelované do okresov na úkor chleba alebo múky. Deťom do jedného roku mohol lekár predpísať 1 kg detskej krupice, detských suchárov alebo keksov na úkor normálneho prídelu 1 kg múky na varenie. V prípade dospelých chorých mohol lekár

¹³⁹ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 494/1941 Úr. n. zo dňa 28. október 1941 ktorou sa určuje dávka múky a chleba na 1 osobu na mesiac november a ktorou sa zakazuje voľný predaj jačmenných krúp.

¹⁴⁰ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 593/1941 Úr. n. zo dňa 30. december 1941 ktorou sa určuje dávka múky a chleba na 1 osobu na mesiac január 1942.

¹⁴¹ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 96/1942 Úr. n. zo dňa 26. februára 1942 ktorou sa určuje dávka múky a chleba na 1 osobu na mesiac marec 1942.

predpísať 1 ½ kg karlovarských suchárov alebo keksov na úkor chlebovej múky.¹⁴² Keďže v tomto období sa ešte mnoho chorôb liečilo diétami, boli o vyhláške informovaní lekári, keďže predaj ryže, ovsených vločiek, sušienok a keksov bol viazaný na platný predpis úradného lekára.¹⁴³ Zároveň boli na vydanie patričného povolenia zmocnení všetci lekári vykonávajúci prax na území Slovenska. Taktiež boli lekári upozornení, pre ktorú skupinu chorých a v akom množstve majú tieto predpisy poskytovať. Napríklad ich mali vydávať v prvom rade pre dojčatá, pričom ryža mala byť určená výhradne chorým dojčatám. Zatiaľ čo pre zdravé dojčatá sa mala ryža nahradiť krúpami alebo ovsenými vločkami. Pokiaľ to zdravotný stav chorého dovoľoval, mali sa tieto potravinové články nahradiť inou dostupnejšou dietetickou stravou. Všetkým kúpeľom, zdravotníckym a sociálnym zariadeniam bolo z uvedených článkov zakázané variť bežné jedlá, mohli ich variť výhradne pre pacientov na špeciálnej diéte. Pre všetky ostatné civilné stravovacie zariadenia platil tento zákaz bez výnimky. Porušenie tohto opatrenia podliehalo prísnemu trestu. Lekári boli opakovane upozorňovaní na problémy so zásobovaním, aby ľahkovážne nevydávali predpisy na potravinové články, za čo aj im hrozil prísny trest.¹⁴⁴

Od júla 1942 sa nesmeli živnostensky vyrábať sucháre, kekse, cestoviny a ovsené vločky.¹⁴⁵ Povolená bola len továrenská výroba so súhlasom NÚZ. Od septembra došlo k zvýšeniu prídellov múky a chleba pre ťažko pracujúcich – na 1 ½ kg múky na varenie a 4 ½ kg múky na chlieb (alebo 1 ½ kg múky na varenie a 5,98 kg chleba) a u ostatných osôb na 1 ½ kg múky na varenie a 3 ½ kg múky na chlieb (alebo 1 ½ kg múky na varenie a 4,65

¹⁴² Obežník Ministra vnútra č. 278/1942 Úr. n. zo dňa 17. júna 1942, č. 52-3041-1/42, o distribúcii keksov, suchárov a detskej krupice.

¹⁴³ Vyhláška : Všetkým okresným úradom a Mestskému notárskemu úradu v Bratislave. In: *Slovenský lekár : Časopis lekárskej komory*, 22. júna 1942, roč. IV, č. 12, s. 380 – 381.

¹⁴⁴ Vyhláška : Všetkým okresným úradom a Mestskému notárskemu úradu v Bratislave. In: *Slovenský lekár : Časopis lekárskej komory*, 22. júna 1942, roč. IV, č. 12, s. 380 – 381. Obežník. In: *Slovenský lekár*, 15. decembra 1942, roč. IV, č. 22, s. 627 – 628.

¹⁴⁵ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 364/1942 Úr. n. zo dňa 30. júla 1942 o úprave výroby cestovín, suchárov, keksov a ovsených vločiek.

kg chleba).¹⁴⁶ Od decembra 1942 potom sucháre, kekse, ovsené vločky, detská krupica, maizena a ryža boli prideľované okresnými úradmi z množstva, ktoré im každý mesiac prideliť Najvyšší úrad pre zásobovanie. Tieto komodity mohli obyvatelia nakupovať len na základe potvrdenia na kúpu, ktoré im vydal notársky úrad – detská krupica a ryža bola určená len pre deti do šiest mesiacov (výnimočne do dvoch rokov) – ich rodičia museli podať žiadosť o poukážky s doloženým lekárske odporúčaním, že dieťa je z dôvodov zdravotných odkázané na prídely krupice alebo ryže. Aj v prípade detí do dvoch rokov bolo potrebné predložiť lekárske odporúčenie – dieťa zo zdravotných dôvodov je odkázané na prídely ryže. Staršie osoby ako dvojročné nemohli ryžu dostať vôbec. Poukážky na nákup keksov, suchárov, ovsených vločiek, maizeny a detskej krupice vydávajú notárske úrady konzumentom aj bez lekárskeho potvrdenia pre deti od 6 mesiacov do 2 rokov. Pre osoby staršie ako 2 roky len na lekárske potvrdenie o nutnosti dietetickej stravy.¹⁴⁷

Už počas letných mesiacov a na jeseň 1941, vláda prikrčila k dôkladnejšej kontrole súpisu úrody a výkupu obilia, ktoré potom uplatňovala aj v nasledujúcich rokoch.¹⁴⁸ Pod zámkou boja proti čiernemu výkupu, čiernemu mletiu, čiernemu obchodu s obilím bolo roľníkom – samozásobiteľom direktívne určené

¹⁴⁶ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 388/1942 Úr. n. zo dňa 27. augusta 1942 o určení dávky múky a chleba na mesiac september 1942.

¹⁴⁷ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 530/1942 Úr. n. zo dňa 26. novembra 1942 o distribúcii suchárov, keksov, ovsených vločiek, detskej krupice, maizeny a ryže.

¹⁴⁸ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 285/1941 Úr. n. zo dňa 15. júla 1941 o výkazoch pre hospodársky rok 1941/1942. Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 495/1941 Úr. n. zo dňa 25. októbra 1941 o povinnom predaji a dodávke pšenice, raži a jačmeňa Obilnej spoločnosti pre Slovensko.

množstvo obilia, ktoré mohli zomlieť pre svoju spotrebu.¹⁴⁹ Na jar 1942 sa vláda pokúšala vykúpiť aj posledné zvyšky obilia, ktoré ešte pestovatelia mohli mať a nariadila výkup prebytkov obilia, ktoré nebolo zasiate alebo malo byť použité ako naturálne odmeny.¹⁵⁰ Tieto opatrenia o povinnom predaji a dodávke zvyškov obilia boli uplatňované aj v nasledujúcich rokoch. Naďalej sa prísne uplatňoval zákaz skrmovať a šrotovať pšenicu a raž, ktoré boli určené len na výživu ľudí.¹⁵¹ Tresty za nesplnenie dodávok, čierny obchod a iné prečiny sa zostrovali.

Vo všetkých okresoch bola zložitá situácia so zásobovaním múkou a okresní náčelníci museli čeliť sťažnostiam a kritike obyvateľstva. Najmä ženy sa sťažovali, „na nedostatočný prídel múky a na to, že nemajú čo dať svojim mužom do práce, takže ich nebudú môcť do práce vypraviť. Bez chleba robotník nemôže ísť do práce mimo svoju obec.“¹⁵² Ženy a matky sa dožadovali na úradoch riadnych prídelov múky pre zabezpečenie obživy svojich rodín¹⁵³ a práve „ženy vo veľkých húfoch dochádzali na úrad a dožadovali sa prídelu múky. Bol som svedkom smutných výjavov, keď ženy plakali a ruky spínali predou mnou, aby som im dal niečo múky,

¹⁴⁹ Pestovatelia obilia, stáli a sezónni poľnohospodárski zamestnanci si mohli ponechať na každú osobu 210 kg pšenice, raže a jačmeňa spolu. Osoby, ktoré nadobudli obilie ako súčasť naturálnej dávky (mzdy) si mohli ponechať 170 kg obilia. Pestovatelia si mohli ponechať aj obilie na siatie, obilie na naturálne dávky pre svojich sezónnych zamestnancov. Z povinnosti predaja a dodávky bolo vylúčené aj obilie na skrmovanie (ovos, jačmeň, kukurica). Obilie, ktoré nebolo v stanovenej lehote predané a dodané, mohlo byť zhabané. Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 592/1941 Úr. n. zo dňa 30. decembra 1941 o povinnom predaji a dodávke všetkých prebytkov pšenice, raži, jačmeňa, ovsa a kukurice Obilnej spoločnosti pre Slovensko.

¹⁵⁰ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné č. 221/1942 Úr. n. zo dňa 5. mája 1942 o povinnom predaji a dodávke zbytkov pšenice, raži, jačmeňa, ovsa a kukurice Obilnej spoločnosti pre Slovensko.

¹⁵¹ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 260/1943 Úr. n. zo dňa 2. júna 1943 o úprave hospodárenia s obilím a mlynskými výrobkami.

¹⁵² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 3. Správa okresného náčelníka okresu Banská Bystrica ministerstvu hospodárstva z 19. júna 1941 o nepravidelnom zásobovaní okresu múkou.

¹⁵³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 8. Hlásenie okresného náčelníka v Bánovciach nad Bebravou zo Dňa 25. júna 1941 o nepokojnej situácii v okrese v dôsledku nedostatku chlebovej múky.

lebo nemajú čo dať ich rodinám a zvlášť deťom.“¹⁵⁴ Radikálnejšie svoje ponosy riešili manželky baníkov z Hodruše, ktoré dňa 4. júla 1941 vtrhli na okresný úrad v Banskej Štiavnici a domáhali sa zvýšenia prídelu múky. Okresný náčelník sa snažil situáciu upokojiť tým, že v Protektoráte alebo v Maďarsku sú prídelky nižšie a nikto nereptá, „upozornil som ich na následky, keby sa podobný postup opakoval“ a demonštrácie označil za prejav „nedisciplinovanosti a trestuhodnosti“.¹⁵⁵

Vzhľadom na mimoriadne zložitú situáciu vo všetkých regiónoch Slovenska v zásobovaní múkou a chlebom, predstavitelia lokálnej štátnej správy si dovolili kritiku distribúcie múky a nezáujmu štátnych monopolov o úpravy distribučného systému. Niektorí okresní náčelníci si dovolili aj kritiku legislatívnych noriem ministerstva hospodárstva a navrhovali rýchle zavedenie prídelového systému. Už máji 1941 navrhoval okresný náčelník v Spišskej Novej Vsi kvôli úplnému až katastrofálnemu nedostatku múky zavedenie lístkov na základné potravné články, aby sa predišlo „nespravodlivosti“. Podľa jeho správy, dotieravejšie ženy si zaistili väčšie zásoby na úkor iných, preto bolo potrebné zaviesť reguláciu nákupu a odberu – povinnú registráciu konzumenta len do jedného obchodu, kde bude zaistené „predpísané množstvo potravných článkov, ako je to pri cukre.“¹⁵⁶

Vo svojich správach varovali okresní náčelníci pred narušením verejného pokoja a poriadku, kritickí boli najmä okresní náčelníci z oblastí stredného a východného Slovenska, ktoré neboli sebestačné v pestovaní chlebových obilnín a boli odkázané na dovoz z úrodnejších častí Slovenska. Veľmi často sa v situačných správach prezentovali reálne obavy z porušeniu verejného pokoja a poriadku. Obyvateľstvo údajne neprejavovalo vedomie toho, že sú mimoriadne pomery a že vo verejnom záujme treba prinášať aj osobné obete. Preto stále odkladanie dodávok a nesplnenie sľubov „mohlo vyvolať veľké poruchy v zásobovaní, ktoré mohli mať

¹⁵⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 9. Situačná správa za mesiac august 1941 okresného úradu v Brezne.

¹⁵⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 749 – 6. Situačná správa za mesiac júl 1941 okresného úradu v Banskej Štiavnici. Správa o nepokojoch kvôli zvýšeniu prídelov múky dňa 4. júla 1941.

¹⁵⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 -762 – 3. Situačná správa za mesiac máj 1941 okresného úradu v Spišskej Novej Vsi.

nepriaznivý účinok na náladu ľudu“.¹⁵⁷ Najmä na Horehroní sa reálne črtala hrozba nepokojov kvôli nedostatku múky, preto okresný náčelník v Brezne už 18. júna požadoval, aby okres brezniansky „ihneď dostal príslušný prídél múky, lebo ináč nemôžem ručiť za to, že v krátkej budúcnosti nedôjde k výbuchom nespokojnosti“.¹⁵⁸ Už v júli požadoval od Ústredne pre hospodárstvo rastlinné, aby sa zvýšil prídél jedlej múky do okresu „inak za prípadné následky nemôžem zodpovednosť znášať!“ Žiadal dostatočné dodávky múky najmä pre lesných a cestných robotníkov, ktorí boli odkázaní na suchú stravu a potrebovali chlieb, v opačnom prípade sa vyhrážali zanechaním práce. Keďže v okrese bol akútny nedostatok aj iných potravín (strukovín, zemiakov, mäsa), ktoré prípadne mohli nahradiť výpadok múky, okresný náčelník musel čeliť prosbám plačúcich žien a matiek, ktoré sa v úradnej miestnosti dožadovali pomoci v ich neľahkej situácii.¹⁵⁹ K radikálnejšiemu prejavu sa odhodlali banskoštiavnickí baníci, ktorí dňa 16. mája 1941 demonštrovali a vyslali deputáciu 6 ľudí na okresný úrad, kde žiadali múku, masť, mydlo a podošvy. Okresný náčelník si v hlásení ministerstvu hospodárstva a Ústredni štátnej bezpečnosti uvedomoval, že sa demonštrácie celkom iste budú opakovať a to dôraznejším spôsobom, ak tieto požiadavky nebudú splnené. Požadoval preto urýchlené riešenie situácie.¹⁶⁰ Okresný náčelník v Dobšinej varoval pred nebezpečenstvom rozpredávania obilia na čierne v dôsledku oneskorených výkupov obilia v jeho okrese, lebo sa obával ďalšieho zhoršenia zásobovacej situácie v hornatejších častiach Slovenska: „Nepomôže nám nič, keď bude nedostatok okolo Trnavy, Nitry alebo Nového Mesta nad Váhom, ale v Dobšinej alebo na Kysuciach budú ľudia trpieť hladom a podvívajú živou. Plameň nespokojnosti a vzbury, ktorú by mohli takéto po-

¹⁵⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 3. Správa okresného náčelníka okresu Banská Bystrica ministerstvu hospodárstva z 19. júna 1941 o nepravidelnom zásobovaní okresu múkou.

¹⁵⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 9. Správa okresného úradu v Brezne z 18. júna 1941 o nedostatku múky v okrese.

¹⁵⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 9. Požiadavka okresného úradu v Brezne zo 14. júla 1941 ÚHR na zvýšenie prídélv jedlej múky.

¹⁶⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 749 – 6. Situačná správa za máj 1941 okresného úradu v Banskej Štiavnici.

mery vyvolať, ľahko sa prenesie aj na také kraje, kde by aj nebolo predpokladov.“¹⁶¹

Najväčším problémom bolo krátenie dodávok múky, do okresov neprichádzalo toľko múky, koľko bolo predpísané vyhláškou ministerstva hospodárstva. Situácia sa v nasledujúcich týždňoch nezlepšila, naopak po vypuknutí vojny proti ZSSR sa ešte ďalej zhoršila. Starostovia v obciach, vládni komisári a okresní náčelníci urgovali dodávky múky. V okrese Banská Bystrica v júni 1941 „viac ako polovica spotrebiteľov nedostala svoj prídél múky, čo vyvolalo veľké nepokoje a mnohé skupiny žien aj mužov – robotníkov dochádzali sa dožadovať prídélv múky“.¹⁶² Problémy so zásobovaním pretrvávali a distribúcia múky viazla. Do niektorých okresov prichádzal len zlomok štátom stanovených prídélv. Do okresu Gelnica s vyše 33 tisíc obyvateľmi, z toho 7 tisíc ťažko pracujúcich baníkov, dorazilo v auguste 1941 namiesto 140 000 kg múky len 90 000 kg, a to ešte musel okresný náčelník intervenovať, aby druhú polovicu kontingentu mlyn v Nitre dodal. Sťažoval si aj na zlý distribučný systém, keď okres bol zásobený zo vzdialených mlynov zo západného Slovenska.¹⁶³ Dodávky meškali a neboli úplné. Ak múka aj dorazila, bola veľmi zlej kvality, inokedy zas chýbali plomby na vrecia, takže múka nemohla byť prerozdelená do distribučnej siete.¹⁶⁴ V okrese Dobšiná bola hospodárska situácia „veľmi zlá“ už v máji 1941, nakoľko bol nedostatok múky chlebovej a tiež bielej na varenie. V prvej polovici júna bolo do okresu pridelených len 30% bežnej spotreby múky. Napriek ďalšej mimoriadnej dodávke sa situácia nezlepšila a „pre nedostatok múky sú ľudia nespokojní, chodia osobne aj deputatívne na tunajší úrad a požadujú prídél múky, niektorí aj agresívne, myslia si, že úrady sa pasívne chovajú voči nim“.¹⁶⁵ V telegrame z 26. júna 1941 urgoval okresný náčelník dodanie múky do

¹⁶¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 3. Situačná správa za mesiac september 1941 okresného úradu v Dobšinej.

¹⁶² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 3. Situačná správa za mesiac jún 1941 okresného úradu v Banskej Bystrici.

¹⁶³ SNA, f. 209 – 752 – 2. Prípís okresného úradu v Gelnici ÚŠB, Prezidiu MH a ÚHR z 18.8. 1941

¹⁶⁴ SNA, f. 209-761-2. Hlásenie okresného náčelníka v Prievidzi za august 1941

¹⁶⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 3. Správa okresného úradu v Dobšinej z 24. júna 1941 o nedostatku múky.

okresu Dobšiná, lebo podľa hlásenia obchodníkov prídely múky na mesiac jún ešte nedorazil. Požadoval aspoň 5 kg múky, lebo v okrese hrozí hlad a nepokoje.¹⁶⁶ Ani v iných okresoch prídely múky neprebíhali podľa predpisov, obyvatelia nedostali svoju múku na prvú polovicu mesiaca a obávali sa, že nedostanú prídely ani v druhej polovici mesiaca. Pre okres Kežmarok v prvej polovici júna bolo dodaných len 16% múky, na jednu osobu pripadlo len 40 dkg (obec Slovenská Ves). Obyvateľstvo bolo znepokojené a požadovalo urýchlené riešenie problémov.¹⁶⁷ Lesné robotníctvo, ktoré bolo odkázané na chlieb a múčne jedlá a nevracalo sa každodenne domov z práce na jedlo, zanechávalo pre nedostatok základných potravín prácu v lesoch a na stavbách. K nedostatkom v zásobovaní múkou sa pridali aj problémy s nedostatkom zemiakov. Ľudia útočili na obchodníkov, ktorí chceli pozatvárať obchody z obavy pred vyhrážkami obyvateľstva.¹⁶⁸ V okrese Kremnica sa vyskytli dve obce, kam v máji 1941 nedorazilo ani zrnko obilia a miestne obyvateľstvo, predovšetkým deti doslova hladovali. V obci Jánova Lehota mlynár, ktorý obec zásoboval odmietol múku distribuovať, s odôvodnením, že „nemá plomby na mechy“. V apríli dorazilo do obce len 5 275kg múky, v máji žiadna. Obyvatelia sa živili ako priemyselní robotníci, nemali preto vlastné zásoby, potraviny nakupovali vždy len v malom množstve a na kratšiu dobu, žili v podstate zo dňa na deň. V obci chýbalo aj mlieko a masť. Aj tu okresný náčelník požadoval nápravu a zavedenie lístkového systému, so spravodlivou distribúciou a spravodlivým rozdelením zásob.¹⁶⁹

Okresní náčelníci urgovali dodávky múky do svojich okresov a kritizovali organizácie zodpovedné za zlú distribúciu – najmä OSS, ÚHR a jednotlivé mlyny. Niektorí aktívne požadovali riadne prídely pre okres a neustále písali, telefonovali a telegrafovali ÚŠB, ministerstvu hospodárstva, OSS aj jednotlivým mlynom.

¹⁶⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 3. Telegram okresného úradu v Dobšinej z 26. júna 1941 kvôli akútnemu nedostatku múky.

¹⁶⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 755 – 10. Správa okresného náčelníka v Kežmarku zo 14. júna 1941 o nedostatku múky v okrese.

¹⁶⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 9. Správa okresného úradu v Brezne z 18. júna 1941 o nedostatku múky v okrese.

¹⁶⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 2. Situačná správa za mesiac máj 1941 okresného úradu v Kremnici.

Pokúšali sa realizovať rôzne núdzové opatrenia, aby aspoň núdzovo zabezpečili zásobovanie. Okresný náčelník v Kremnici neustále urgoval aspoň minimálne prídely obilia a múky a zároveň požadoval dodanie 2 vagónov strukovín (hrachu, fazule, šošovice), lebo „*bieda v okrese následkom nedostatku múky je neznesiteľná*“. Obával sa, že dôjde v dôsledku hladu k porušeniu verejného poriadku.¹⁷⁰ Obavy z nepokojov boli reálne aj v iných okresoch Slovenska. Okresný náčelník v Hnúšti hlásil v máji 1941 prezídiu ministerstva hospodárstva „*úplný nedostatok chlebovej múky*“. Pekári prestali piecť chlieb a obchodníci nemali žiadne zásoby múky. Medzi obyvateľstvom sa širil nepokoj, ktorý sa „*zo dňa na deň zväčšuje, robotníctvo počína prejavovať nespokojnosť aj hlasite, takže môže dôjsť v niektorých dňoch k otvoreným nepokojom*“. Okresný náčelník preto požadoval urýchlenú dodávku troch vagónov múky – jeden do Tisovca, jeden do Hnúšte a jeden do Kôkavy nad Rimavicou.¹⁷¹ Situácia sa ale nezlepšila, preto pokračoval v urgovaní dodávok múky do okresu Hnúšťa. Požadoval urýchlenie dodávok obilia: „*tieto moje požiadavky sú plne viazané na zachovanie kľudu a poriadku v okrese a v prípade, žeby neboli splnené nemôžem za poriadok vôbec ručiť*“. V správe zdôraznil, že je potrebné „*ihneď*“ dodať tri vagóny múky, v mestách sa už niekoľko dní nepiekol vôbec chlieb (v Kokave nad Rimavicou a Tisovci) a medzi robotníctvom sa už prejavovala nespokojnosť, hrozili zastavením práce, keďže hladní pracovať nemôžu.¹⁷² Obavy z otvorených prejavov nespokojnosti mal aj okresný náčelník v Kremnici. V obci Sklené boli obchodníci aj predajne bez akýchkoľvek zásob múky, preto navrhoval, aby sa z úradnej moci realizoval aspoň núdzový prídely, lebo inak sa dá očakávať nespokojnosť obyvateľstva.¹⁷³ Nespokojnosť vládla aj v samotnom sídle okresu, v Kremnici. Pred pekárňami sa zhlukoval dav a dožadoval sa chleba, situáciu museli riešiť strážnici mestskej polí-

¹⁷⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 2. Správa okresného náčelníka v Kremnici zo 4. augusta 1941 o nedostatku múky v okrese a závadách v distribúcii.

¹⁷¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 754 – 7. Správa okresného náčelníka v Hnúšti z 3. mája 1941 o nedostatok v zásobovaní chlebom a múkou.

¹⁷² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 754 – 7. Správa okresného náčelníka v Hnúšti z 13. mája 1941 o problémoch s dodávkami múky do okresu.

¹⁷³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 2. Správa okresného náčelníka v Kremnici z 3. júna 1941 o absolútnom nedostatku múky a chleba v obci Sklené.

cie v Kremnici a musela zakročiť aj žandárska hliadka.¹⁷⁴ Napätá situácia vládla aj v okrese Gelnica. V júni 1942 už bola situácia katastrofálna, okresný náčelník písal o „*najväčších mysliteľných nedostatkoch v zásobovaní obyvateľstva*“. V okrese chýbali zemiaky, dodávky múky boli oneskorené, múka bola čierna a zle vymletá a kazil sa chlieb z nej pečený: „*Všeobecne sa obyvateľstvo v celom okrese sťažuje na hlad a je nespokojné hlavne aj preto, že v iných okresoch taká bieda nie je. Denné hromadné, až do 100 - 200 osôb, návštevy chudobnejších žien s deťmi na okresnom úrade a na notárskych úradoch znázorňuje situáciu ťažkého položenia chudobných rodín a lepšie platených robotníkov, penzistov, vdov.*“¹⁷⁵ Na mnohých miestach dochádzalo ku krádežiam. V Sabinove okresný náčelník šetril v lete 1942 prípady krádeží jedla od detí, ktoré ho niesli svojim rodičom na pole a poľné krádeže. Príčinou boli problémy so zásobovaním najmä poľnohospodárskeho robotníctva. Už tretí mesiac boli v okrese znížené prídely múky o 1/3, lebo NÚZ uvoľnil nedostatok múky pre potreby okresu. Okresný náčelník požadoval navýšenie prídely na 7 kg múky pre bežných ľudí, 10 kg pre ťažko pracujúcich a 12 kg pre veľmi ťažko pracujúcich aspoň z novej úrody.¹⁷⁶ Zložitá situácia v okresoch vyplývala aj z faktu, že reálne prídely múky boli oveľa nižšie ako vyhláškou stanovené v tlači prezentované. V auguste 1941 bolo do okresu Spišská Nová Ves dodaných namiesto 38 vagónov múky potrebných pre okres, len 16 vagónov, ale ani tie „*neboli presne a načas dodané*“. ¹⁷⁷ Ani v roku 1942 ešte neboli prídely kompletné. Napríklad v okrese Spišská Nová Ves bol znížený prídely múky na apríl o 75 g na konci mesiaca, čo vyvolalo veľkú nespokojnosť obyvateľstva. Obyvateľstvo okresu nedostávalo celé mesačné prídely. Okresný náčelník sa obával, že ak sa situácia

¹⁷⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 2. Správa okresného náčelníka v Kremnici z 27. mája 1941 Župnému úradu v Banskej Bystrici, ÚŠB a ministerstvu hospodárstva o napätej situácii v Kremnici kvôli nedostatku chleba a múky.

¹⁷⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 752 – 3. Situačná správa za mesiac máj 1942 okresného úradu v Gelnici.

¹⁷⁶ SNA, f. Úrad predsedníctva vlády 1938 – 1945, šk. 87, č. 216 – 250 – 31. Správa okresného úradu v Sabinove z 27. júla 1942 Najvyššiemu úradu pre zásobovanie o katastrofálnej situácii v zásobovaní múkou v okrese Sabinov.

¹⁷⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 -762 – 3. Situačná správa za mesiac august 1941 okresného úradu v Spišskej Novej Vsi.

bude opakovať, môže dôjsť k vážnym incidentom. Skutočné prídely boli zmenšené, v tlači ale naďalej správy o nezmenšených prídely. Zásobovacia situácia sa zhoršovala od marca kvôli nižším prídely múky a kvôli zlej kvalite múky, z ktorej sa nedal piecť chlieb. V okrese chýbali zemiaky, strukoviny a krmivá. Nespokojnosť sa prejavila vypuknutím štrajku v Koterbachoch.¹⁷⁸ Aj v okrese Myjava bol skutočný prídely múky znížený o 1/3, teda reálne prídely tvorili len 2/3 vyhláškou deklarovaných prídely. Okresní náčelníci boli nespokojní kvôli týmto rozporom medzi vyhláškou a správami v tlači a reálnym stavom, lebo obyvateľstvo tento rozdiel neakceptovalo.¹⁷⁹ V okrese Námestovo chýbalo v máji 1942 celkovo 30 271 kg múky, reálna potreba okresu bola 113 271 kg múky: „*Obyvateľstvo sa bude domáhať svojho riadneho prídely múky. Bude preto okresný úrad a notárske úrady v chýlostivej situácii. Takýto spôsob podrýva autoritu nižších úradov a podlamuje vieru v serióznosť štátnej správy*“. Ani v nasledujúcom mesiaci nedostali obyvatelia okresu celé prídely múky. Ľahko pracujúci dostali v máji namiesto 4 kg len 3 kg a v júni 3,25 kg. V júli bolo reálne prídely múky o 25% nižšie. Konzument, ktorý má nárok na 4 kg dostal len 3 kg múky.¹⁸⁰

Veľkým problémom v distribúcii múky okrem krátenia reálnych prídely bola aj zlá kvalita prídely múky. Od leta 1941 pribúdali sťažnosti obyvateľstva na nekonzumovateľnú múku. Prezídium policajného riaditeľstva v Prešove informovalo ministerstvo vnútra, že chlieb, ktorý bol v obehu nebol lahodný a bol ťažko stráviteľný, najmä pre ľudí chorých na žalúdok a črevá. Navrhovali, aby sa pekári naučili piecť, miesiť a pripravovať cesto na jednotný (tzv. národný) chlieb z menej kvalitnej múky, napríklad primiešaním ovsenej múky, sódy atď. Údajne nemeckí vojaci vedeli aj z takejto menej kvalitnej múky upiecť lahodný a stráviteľný chlieb.¹⁸¹ Sťažnosti na zlú kvalitu múky prichádzali aj zo

¹⁷⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 762 – 4. Situačné správy za mesiace marec a apríl 1942 okresného úradu v Spišskej Novej Vsi.

¹⁷⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 765 – 3. Situačná správa za mesiac jún 1942 okresného úradu v Myjave.

¹⁸⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 765 – 8. Situačné správy za mesiace máj, jún a júl 1942 okresného úradu v Námestove.

¹⁸¹ SNA, f. MV, šk. 2027. Správa prezídia policajného riaditeľstva v Prešove zo dňa 10. júla 1941 o jednotnom chlebe a spôsobe jeho prípravy.

západného Slovenska. Vo Svätom Jure došlo k nepokojom kvôli nedostatku múky, problémy boli aj kvôli chlebovej múke, ktorá mala zlú kvalitu a chlieb z nej upečený bol nepoživateľný.¹⁸² Aj v roku 1942 bola dodávaná múka nekvalitná, horká, nechutná. Na viacerých miestach bol chlieb z tejto múky nekonzumovateľný.¹⁸³ Údajne dodávaná horká a nekvalitná múka bola krmná.¹⁸⁴ V okrese Spišská Nová Ves sa tiež množili sťažnosti na múku z mlyna v Markušovciach. Zlá a nekvalitná múka bola nepoživateľná, pri varení sa kazila. Ľudia nosili ukážky zlého a nepoživateľného chleba na okresný úrad.¹⁸⁵ Aj v okrese Banská Bystrica sa obyvateľstvo sťažovalo na zlú kvalitu múky. Okresný úrad zaslal vzorky chleba z tejto múky Najvyššiemu úradu pre zásobovanie. Múka bola čierna a „nahorklá“, pre deti a chorľavých nezdravá. Denne sa sťažovali ženy na okresnom úrade a prinášali aj chlieb napečený z tejto múky.¹⁸⁶ V okrese Martin bola múka horká, lepkavá a nedal sa z nej upiecť chlieb, preto ľudia požadovali náhradu za túto zlú múku.¹⁸⁷ V Handlovej sa ženy tiež sťažovali na zlú kvalitu múky z miestneho mlyna. Chlieb z tejto múky bol nepoživateľný a nakoniec ho skrímil dobytok.¹⁸⁸

Ľudia si snažili nájsť spôsob ako si pre svoje vlastné zásobovanie zabezpečiť múku alebo obilie. Mnohí obyvatelia najmä horských oblastí sa snažili predzásobiť múkou na zimu a skupovali obilie: „Príčinou tohto zjavy je to, že obyvateľstvo stratilo dôveru v zásobovanie, keď v mesiaci júni nedostali sľúbený prídely múky.“ Ľudia sa správali opatrne, ale očakávali veľké zisky z predaja na

¹⁸² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 750 -9. Situačná správa za mesiac jún 1941 okresného úradu v Bratislave.

¹⁸³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 750 – 10. Situačné správy za mesiac júl a august 1942 okresného úradu v Bratislave.

¹⁸⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 9 – rok 1941. Situačná správa za mesiac august 1941 okresného úradu v Brezne.

¹⁸⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 762 – 4. Situačná správa za mesiac jún 1942 okresného úradu v Spišskej Novej Vsi.

¹⁸⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 4. Sťažnosť okresného úradu v Banskej Bystrici zo 7. septembra 1942 na Najvyšší úrad pre zásobovanie kvôli zlej kvalite múky – aj vzorky chleba.

¹⁸⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 10. Situačná správa za mesiac máj 1942 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

¹⁸⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 761 – 3. Situačná správa za mesiac máj 1942 okresného úradu v Prievidzi.

čierno. Práve u nich obyvatelia z chudobných oblastí skupovali obilie na čierno a preplácali ho.¹⁸⁹

Zásobovacia situácia sa na prelome rokov 1941 a 1942 prehĺbila. K problémom so zásobovaním múkou sa na jar 1942 pridal aj nedostatok zemiakov. Zásoby zemiakov obyvateľstvu na viacerých miestach v dôsledku tuhej zimy pomrzli.¹⁹⁰ V niektorých okresoch sa nakumuloval nedostatok strukovín, bravčového mäsa, múky, a zemiakov, ktoré v dôsledku zimy a mrazov ľudom pomrzli.¹⁹¹ Chýbali zemiaky na konzumáciu aj na sadenie. Mnoho zemiakov sa predalo tajne, lebo roľníci nechceli predávať zemiaky za úradné ceny. Pre nedostatok múky rapidne stúpla spotreba zemiakov, „keď niet ani zemiakov nemožno očakávať výkon v práci ani spokojnosť“.¹⁹² Zemiaky boli základnou potravinou, najmä severné okresy boli úplne odkázané na dovoz zemiakov z iných okresov: „Je dôležitým záujmom štátu, aby boli čo najdokonalejšie odstránené veľké rozdiely v zásobovaní obyvateľstva, zapríčinené prírodnými podmienkami jednotlivých krajov nášho štátu.“¹⁹³ Okresný náčelník z Martina navrhoval, aby sa nemuseli zemiaky povinne vykupovať, lebo ľudia nemali čo iné na jedenie, lebo prídely múky boli malé a bol nedostatok mäsa. Nedostatkom zemiakov by nastal hlad. Zároveň stúpala cena zemiakov, na čierno sa predávalo 100 kg zemiakov za 140 – 200 Ks.¹⁹⁴ V apríli 1942 sa pomery v zásobovaní nezlepšili. Naďalej boli prídely múky nízke (5 kg bolo málo), chýbali zemiaky. Podľa správy notárskeho úra-

¹⁸⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 3. Situačná správa za mesiac september 1941 okresného úradu v Banskej Bystrici.

¹⁹⁰ Napríklad v okrese Čadca (SNA, f. 209 ÚŠB, 209 -750 – 4. Situačná správa za mesiac marec 1942 okresného úradu v Čadci.), Humenné (SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 754 – 3. Situačná správa za mesiac február 1942 okresného úradu v Humennom.), Kremnica (SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 3. Situačná správa za mesiac marec 1942 okresného úradu v Kremnici.), Medzilaborce (SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 764 – 3. Situačná správa za mesiac január 1942 okresného úradu v Medzilaborciach.), Púchov (SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 768 – 4. Situačná správa za mesiac január 1942 okresného úradu v Púchove.) atď.

¹⁹¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 757 – 3. Situačná správa za mesiac január 1942 okresného úradu Kysuckého Nového Mesta.

¹⁹² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 762 – 4. Situačná správa za mesiac apríl 1942 okresného úradu v Spišskej Novej Vsi.

¹⁹³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 4 správy okresu Dobšiná za rok 1942 – marec

¹⁹⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 10. Situačná správa za mesiac marec 1942 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

du v Rejdovej mnohí robotníci vyhlásili, že musia zastaviť prácu, lebo o hlade nemôžu pracovať 10 až 12 hodín denne.“¹⁹⁵

Od roku 1943 bol zavedené odberné lístky na zemiaky. Odberné lístky boli distribuované od 8. do 23. marca 1943 a v obchode ich bolo potrebné odovzdať do 27. marca, platnosť lístku bola od 1. apríla do 31. júla 1943. Na základe odberných lístkov bolo možné odobrať 50 kg zemiakov.¹⁹⁶ Ďalšie odberné lístky boli distribuované v druhej polovici augusta 1943 na obdobie od 1. septembra 1943 do 31. marca 1944. Prídely zemiakov na odberné lístky bol zdvojnásobený na 100 kg.¹⁹⁷ Aj naďalej ale obyvateľstvo prejavovalo nespokojnosť s nedostatočným zásobovaním zemiakmi: „zemiaky sú každodenným chlebíkom obyvateľov a nemožno ich ničím nahradiť“.¹⁹⁸

Trvalým problémom bol výkup poľnohospodárskych komodít, najmä obilia. Pestovatelia neboli ochotní odpredávať svoje komodity, najmä obilie za úradne stanovené výkupné ceny. Preto okresní náčelníci hlásili, že nebude možné vykúpiť stanovené kontingenty. Výkupné ceny obilia boli nízke a „pre roľníka nepostačujú prosby a zbytočné je odvolávať sa na ich národný cit, predávajú obilie tajne. Politické zmýšľanie obyvateľstva, jeho postoj k politickým udalostiam veľmi často závisí na jeho osobnom subjektívnom blahu.“ Roľníci údajne nechápali záujem verejný, ale slepo sledovali vlastné záujmy. Preto neustále požadovali ostrejšie zásahy na zabezpečenie zásobovania.¹⁹⁹

Počas vrcholiacej krízy so zásobovaním obilím a múkou sa nespokojnosť obyvateľstva obrátila proti Nemecku a aj proti nemeckým deťom, ktoré pobývali na Slovensku. Ľudia stáli v radoch pred pekárňami, sťažovali sa a frflali, „že pre Nemcov mu-

¹⁹⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 4. Situačná správa za mesiac apríl 1942 okresného úradu v Dobšinej.

¹⁹⁶ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 90/1943 Úr. n. zo dňa 11. februára 1943 o úprave výkupu a zemiakov na jar 1943 a o dávkach konzumentov.

¹⁹⁷ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 359/1943 Úr. n. zo dňa 6. augusta 1943 o úprave, výkupu, predaja a cien zemiakov z úrody 1943.

¹⁹⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 12. Situačná správa za mesiac apríl 1944 okresného úradu v Brezne.

¹⁹⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 761 – 2. Situačné správy za mesiac september 1941 okresného úradu v Prievidzi.

sia hladovať a že nás vyjedia došlé nemecké deti a podobne“.²⁰⁰ Veľkú nespokojnosť v radoch robotníkov v Podbrezovej vyvolal tábor nemeckých detí v podbrezovskej robotníckej kolónii, ktoré dostávali chlieb 5 krát denne. Tento stav ťažko znášali najmä ženy, ktoré nemohli svojim deťom dať žiaden chlieb a nemecké deti údajne chlieb vyhadzovali. Okresný náčelník v Brezne ale incident nevyšetрил, aby sa neurobil zbytočný rozruch.²⁰¹ V Ždiari sa obyvateľstvo sťažovalo, že aj keď múka bola, musel ju obchodník dodať pre stravovanie nemeckých detí. Preto okresný náčelník v Kežmarku požadoval zvýšený prídely múky pre okres, aby bolo možné zásobovať aj nemecké deti.²⁰² V auguste 1941 vrcholili aj problémy so zásobovaním Popradu. Nespokojní robotníci poukazovali na to, že nemeckým deťom bolo prideľovaných 10 kg múky na mesiac a nemecké deti chlebom plytvali, vyhadzovali ho z okien. Niekoľko žien sa rozčuľovalo kvôli nedostatku múky na okresnom úrade a doniesli aj svoje deti. Žiadali prídely múky.²⁰³ Sťažnosti na prednostné zásobenie nemeckých detí prichádzali aj z iných regiónov. Robotníci v Martine sa sťažovali na to, že ich deti umierali od hladu pre nedostatok kúska suchého chleba a nemecké deti, si na štrand (kúpalisko) k rieke Turiec donášali maslom omastený chlieb.²⁰⁴ V sliačskych kúpeľoch bolo potrebné stravovať 520 nemeckých detí, pre ktoré boli prídely zaistené, ale ani tieto prídely nepostačovali a prichádzali neskoro a „na úkor miestnych konzumentov, najmä robotníctva. Z prípadu na prípad dodal som už niekoľko vriec múky pre tieto diety cestou riaditeľa štátnych kúpeľov“.²⁰⁵ Najdramatickejšia situácia bola v Martine, kde ženy protestovali pred hotelom Slovan, kde boli ubytované

²⁰⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 2. Situačná správa za mesiac august 1941 okresného úradu v Kremnici.

²⁰¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 9. Situačná správa za mesiac augusta 1941 okresného úradu v Brezne.

²⁰² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 755 – 10. Správa okresného náčelníka v Kežmarku z 30. mája 1941 ministerstvu hospodárstva o nedostatkoch v zásobovaní múkou.

²⁰³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 760 – 2. Správa okresného úradu v Poprade zo dňa 14. augusta 1941 ÚŠB vo veci zásobovania okresu múkou – problémy s distribúciou.

²⁰⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 9. Správa okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine zo dňa 11. júla 1941 ÚŠB o požiadavke na zvýšenie prídely múky.

²⁰⁵ SNA, f. MV, šk. 2027. Verejné zásobovanie. Správa ministerstva vnútra o nedostatku múky v meste Zvolen a okolí, dňa 10. mája 1941.

nemecké deti a dožadovali sa jedla.²⁰⁶ Aj v nasledujúcom mesiaci sa objavili protesty žien kvôli nedostatku chleba. Dožadovali sa prídeltov múky a dokonca sa domáhali aj večere pre nemecké deti v hoteli Slovan.²⁰⁷ Zásobovacia kríza obilninami a múkou sa v lete 1941 doplnila aj krízou v zásobovaní mäsom.

Zásobovanie tukmi a mäsom

Počas celého obdobia trvania slovenského štátu pretrvávali problémy v zásobovaní mäsom a tukom. Chov hospodárskych zvierat s výnimkou ošípaných neustále klesal, najmä v dôsledku trvalého a akútneho nedostatku krmív. Najväčší nedostatok pociťovalo obyvateľstvo práve v zásobovaní tukmi, najmä bravčovou masťou. Masť bola nedostatkovým tovarom a nevyskytovala sa ani na čiernom trhu a jej cena neustále rástla.²⁰⁸ Vláda sa snažila zabezpečiť mäso a tuky importom zo zahraničia, najmä z Juhoslávie a Maďarska. Nedostatok masti mal byť kompenzovaný aj dovozom a distribúciou umelých tukov (Ceres od firmy Schicht).²⁰⁹ V marci 1940 sa podarilo vláde zrealizovať veľký nákup mäsa, slaniny a masti z Juhoslávie a Maďarska.²¹⁰ Akútny nedostatok masti sa ale jednorazovým dovozom nepodarilo vyriešiť. Navyše po nacistickej okupácii Juhoslávie v apríli 1941 klesol import mäsa a ošípaných z tejto oblasti na minimum a obmedzil sa len na dovoz z Nezávislého chorvátskeho štátu. V lete

²⁰⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 9. Žiadosť okresného náčelníka v Turčianskom Sv. Martine z 12. augusta 1941 o uvoľnenie zásob ryže a krúp.

²⁰⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 9. Správa obecnej rady veľkej obce Turčianskeho Sv. Martina zo dňa 15. augusta 1941 ministerstvu vnútra, ministerstvu hospodárstva a hlavnému veliteľovi HG o nedostatku chleba.

²⁰⁸ Vývoj cenovej hladiny jednotlivých potravín bližšie SNA, f. MV, šk. 1277. Vyhlášky okresných úradov o cenách potravín. SNA, f. MV, šk. 1277. Výkazy cien predmetov potreby strednej akosti za konkrétny mesiac. SNA, f. MV, 1279. Štátny úrad štatistický – index maloobchodných cien a priemerné maloobchodné ceny za mesiac február 1940.

²⁰⁹ SNA, f. MH, šk. 198. Distribúcia mimoriadneho prídeltu asi 100 tisíc kg margarínu. Bratislavská úč.spol. pre vyrábanie rastlinných olejov, Bratislava – hlavné zastúpenie firmy Juraj Schicht úč.spol., Aussig (Sudety) dňa 15. apríla 1940.

²¹⁰ Dovezených bolo celkovo 344 ks jatočných ošípaných z Juhoslávie, 1 vagón slaniny z Juhoslávie a 10 vagónov bravčovej masti z Maďarska, z ktorých ale 2 vagóny zabavila pre svoje potreby armáda. SNA, f. MH, šk. 189. Nákup mäsa a masti ministerstvom hospodárstva.

1941 sa zásobovanie mäsom úplne zrútilo. Štát preto musel urýchlene hľadať najmä vnútorné zdroje pre zabezpečenie aspoň minimálneho zásobovania obyvateľstva.

Absolútny nedostatok mäsa a tukov (najmä masti) mali čiastočne zmierniť rôzne reštriktívne opatrenia v reštauračných a pohostinských zariadeniach. V máji 1941 zakázala vláda v reštauráciách a iných verejných stravovacích zariadeniach podávať vyprážené jedlá, ktoré sa pripravovali na tuku (rezeň na akýkoľvek spôsob, mleté - sekané vyprážené mäso, vyprázanú hydinu, cigánsku pečienku, vyprázané ryby, vyprázanú zeleninu všetkého druhu, vyprázaný chlieb (hrianky), vyprázané zemiaky na každý spôsob, šišky, dolky, fánky a palacinky). Zároveň bolo obmedzené podávanie mäsa – ako menu sa denne mohli pripravovať len tri mäsité jedlá (z nich jedno muselo byť z bieleho mäsa) s výnimkou hydiny a rýb, a la carte ešte ďalšie tri jedlá z mäsa. V stredu a v piatok sa nesmeli podávať bravčové mäso.²¹¹ Táto vyhláška bola upravená a v septembri 1941, keď ministerstvo hospodárstva vydalo nariadenie č. 398/1941, ktorým sa obmedzilo podávanie akýchkoľvek mäsových jedál v hostincoch a reštauráciách v pondelok v stredu a v piatok s výnimkou hydiny, rýb a vnútorností.²¹² V júni 1942 došlo k ďalšiemu obmedzeniu sortimentu podávaných jedál v reštauračných a pohostinských zariadeniach. V pondelok, v stredu a v piatok sa nesmeli podávať mäsité jedlá a jedlá s mäsovými a údenárskymi výrobkami s výnimkou rýb a vnútorností. V podnikoch sa a la carte nesmeli podávať žiadne jedlá z mäsa a vnútorností, s výnimkou rýb a údenárskych výrobkov, múčne jedlá a pečené múčne jedlá s vyšším podielom múky ako 15%. V rámci menu sa mohli podávať len dve mäsité a dve múčne jedlá.²¹³ Vyhláškou bolo zakázané použitie potravín na usporiadanie

²¹¹ Vyhláška ministerstva hospodárstva č. 179/1941 Úr. n. zo dňa 5. mája 1941 o obmedzeniach pripravovania a podávania niektorých jedál a o zákaze podávania bravčového mäsa v niektoré dni.

²¹² Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 398/1941 Úr. n. zo dňa 15. júla 1941 o obmedzeniach pripravovania a podávania niektorých jedál a o zákaze podávania mäsitých jedál v niektoré dni.

²¹³ Vyhláška Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 294/1942 Úr. n. zo dňa 25. júna 1942 o úprave podávania a pripravovania jedál v živnostiach hostinských, výčapníckych a vývarovniach a cenách menu.

akýchkoľvek osláv, hostín a banketov v reštauračných a hostinských miestnostiach alebo vo verejných priestoroch.²¹⁴

Štát sa zároveň usiloval maximalizovať vnútorné zdroje na zabezpečenie dostatku mäsa a tukov. Bol vydaný zákaz zabíjať ošípané pod 110 kg, aby sa zabitím vykrnenej ošípanej zabezpečilo mäso aj tuk. Zákaz bolo možné obísť len v prípade núdzového zabitia po posúdení starostom, alebo vládnym komisárom obce.²¹⁵ Núdzovým bolo aj také zabitie ošípanej, ktoré bolo spôsobené absolútnym nedostatkom krmív na výkrm, keď chovateľ nebol schopný zviera uživiť a ďalej chovať a vykrmiť na predpísanú váhu.²¹⁶ Rovnako bol vydaný zákaz zabíjať mladý hovädzí dobytok (býčkov a jalovice) do dvoch rokov po odstavení.²¹⁷ Následne došlo k obmedzeniu výseku a predaja mäsa – v stredu a v piatok bol zakázaný výsek, predaj a kúpa mäsa hovädzieho, bravčového, teľat, oviec, jahniat, kôz a kozliat v živnostiach mäsiarskych okrem mäsových výrobkov a vnútornosti.²¹⁸

S cieľom zabezpečiť dostatok ošípaných z domácich zdrojov došlo k regulácii obchodu a zabíjania ošípaných. Zabíjanie ošípaných mohlo prebehnúť len na základe zakáľacieho listu, v prípade núdzového zabitia bolo potrebné dodatočne zakáľací list doložiť. Trhy s dobytkom v Bratislave, Nitre, Poprade, Prešove, Ružomberku, Spišskej Novej Vsi, Trnave, Trenčíne, vo Zvolene a v Žiline boli vyhlásené za regulované (s presne vymedzenou dodávkovou oblasťou), na ktorých mohol nakupovať ošípané len štátna monopolná organizácia Slovenský poľnohospodársky zväz pre speňažovanie zvierat a živočíšnych výrobkov – Slovpol, ktorý

²¹⁴ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 442/1942 Úr. n. zo dňa 7. októbra 1942 o zákaze použitia potravín pre spoločenské hostiny a bankety.

²¹⁵ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 254/1941 Úr. n. zo dňa 3. júla 1941 o zákaze zabíjať bravčový dobytok vo váhe nižšie 110 kg.

²¹⁶ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 528/1942 zo dňa 26. novembra 1942 ktorou sa dopĺňa vyhláška č. 367/1942 Úr. n. o úprave súkromných zakáľáčiek a o povinnom odovzdávaní slaniny.

²¹⁷ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 256/1941 Úr. n. zo dňa 3. júla 1941 o zákaze zabíjať junčovinu mladšiu ako dva roky.

²¹⁸ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 286/1941 Úr. n. zo dňa 16. júla 1941 o zákaze výseku, predaja a kúpy mäsa v živnostiach mäsiarskych v stredu a v piatok.

ako jediný mohol vydávať zakáľacie listy pre mäsiarov. Regulované trhy mali vymedzené svoje odberné miesta pre zásobovanie mäsom.²¹⁹ Aj v prípade tejto vyhlášky došlo k úprave v prospech ovládnutia celého obchodu s ošípanými štátnym monopolom. Ošípané mohol nakupovať len Slovpol a ním poverení vykupovači dobytká s výnimkou plemenných ošípaných a ošípaných s nižšou váhou ako 60 kg živej váhy. V prípade absolútného nedostatku krmív, chovatelia museli svoju ošípanú, ktorú nemohli vykrmiť, ponúknuť na predaj Slovpolu. Mäsiari a údenári mohli nakupovať ošípané len od Slovpolu. Aj predaj a kúpu ošípaných na vykrmenie s váhou od 60 do 110 kg odobroval Slovpol, ktorý získal kontrolu nad celým obchodom s bravčovým dobytkom.²²⁰ Došlo k stanoveniu najvyšších cien ošípaných, bravčového mäsa, slaniny a masti. Vykupovači Slovpolu mohli napríklad poskytnúť prémie za ošípané vykrmené nad 150 kg.²²¹

Kvôli pretrvávajúcim problémom so zásobovaním mäsom v septembri 1941 vláda zaviedla reguláciu predaja mäsa a mäsových výrobkov. V mestách s viac ako päť tisíc obyvateľmi sa hovädzie, bravčové a teľacie mäso a údenárske výrobky (s výnimkou salám, párkov, klobás a jaterníc) mohlo predávať len na odberné legitimácie a odberné knižky. Obyvatelia sa na odber mäsa museli prihlásiť u konkrétneho mäsiara (alebo údenára). Touto vyhláškou č. 397/1941 Úr. n. zo dňa 15. septembra 1941 o úprave odberu mäsa boli stanovené aj týždenné prídely mäsa na jednu osobu vo veľkosti 400 g.²²² Tieto prídely ale mohli byť reálne predané zákazníkovi, len ak mäsiar nejaký dobytok od Slovpolu aj nakúpil. Prídely mäsa boli upravené, pre ťažko a veľmi ťažko pracujúcich bola zvýšená týždenný dávka na 600 g na legitimáciu

²¹⁹ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 320/1941 Úr. n. zo dňa 22. júla 1941 o úprave obchodu s bravčovým dobytkom a o úprave zabíjania bravčového dobytká.

²²⁰ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 472/1941 Úr. n. zo dňa 16. októbra 1941 o úprave obchodu s ošípanými.

²²¹ Vyhláška Cenového úradu č. 331/41 Úr. n. zo dňa 5. augusta 1941 o najvyšších cenách ošípaných, bravčového mäsa, slaniny a masti.

²²² Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 397/1941 Úr. n. zo dňa 15. septembra 1941 o úprave odberu mäsa.

a odbernú knižku.²²³ Aj tehotné ženy (od štvrtého mesiaca tehotenstva) a dojčiace matky do siedmeho mesiaca po pôrode mali nárok na 600 g prídela mäsa.²²⁴ V júli 1942 bol prídellový systém na mäso zavedený aj v obciach s menej než päť tisíc obyvateľmi. Mäsiari a údenári si museli viesť presnú evidenciu odberateľov. Na každého odberateľa bol určený prídela 400 g mäsa, pre ťažko a veľmi ťažko pracujúcich 600 g mäsa na týždeň maximálne.²²⁵ Od februára 1943 bolo mäso prídellované len na odberné knižky, pričom obyvatelia miest s viac ako päť tisíc obyvateľmi sa museli na odber mäsa prihlásiť, v menších obciach nie. Dávky záviseli od veľkosti mesta alebo obce. V sídlach s viac ako päť tisíc obyvateľmi dostávali každý týždeň obyvatelia 400 g mäsa týždenne (ak bolo k dispozícii), ťažko a veľmi ťažko pracujúci, tehotné ženy od 4. mesiaca tehotenstva a dojčiace ženy do 7 mesiaca po pôrode 600 g mäsa. V menších obciach (s menej ako päť tisíc obyvateľmi) dostávali obyvatelia maximálne taký prídela ako vo väčších mestách.²²⁶

Stanovenie maximálnych výkupných cien na ošípané aj hovädzí dobytok nemotivovali chovateľov, aby svoj dobytok predávali Slovpolu. Vzhľadom na problémy v medzinárodnom obchode nebolo možné počítať s rozšírením dovozu zo zahraničia. Jediným zdrojom mäsa a masti bol domáci chov ošípaných a hovädzieho dobytku. Rozšírenie domáceho chovu ošípaných mala zabezpečiť vyhláška o povinnom chove, výkrme a predaji ošípaných. Ústredňa pre hospodárstvo živočíšne nariadilo roľníkom („*užívateľom oráčiny s rozmerom minimálne 1 ha*“) povinný chov a výkrm ošípaných pre krytie potreby masti vlastnej domácnosti a svojich zamestnancov, pri vyšších výmeroch (presne kategorizovaných) aj

²²³ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 496/1941 Úr. n. zo dňa 30. októbra 1941 ktorou sa určuje týždenná dávka mäsa pre ťažko a veľmi ťažko pracujúcich.

²²⁴ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 100/1942 Úr. n. zo dňa 26. februára 1941 o zvýšení dávky mäsa pre tehotné ženy a dojčiace matky.

²²⁵ Vyhláška Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 335/1942 zo dňa 16. júla 1942 Úr. n. o úprave vydávania zabíjacieho listov na hovädzí dobytok a o úprave odberu mäsa v niektorých obciach.

²²⁶ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 30/1943 Úr. n. zo dňa 26. januára 1943 o úprave odberu mäsa.

zabezpečiť chov a výkrm ošípaných (s minimálnou váhou 110 kg) pre výkup Slovpolom.²²⁷ Pre lepšiu kontrolu trhu s hovädzím dobytkom bolo prijaté vládne nariadenie o zavedení evidenčných listov a evidenčných knižiek na hovädzí dobytok s presnými údajmi o konkrétnych kusoch dobytku v rámci jednotlivých hospodárstiev.²²⁸ Regulovaný bol aj obchod s hovädzím dobytkom. Výkupom aj predajom hovädzieho dobytku mäsiarom – údenárom bol poverený výlučne Slovpol. Hovädzí dobytok mohol byť zabitý len na základe zabíjacieho listu, ktorý ale mohol získať len mäsiar – údenár. Zabíjací list na zabitie teľaťa mohol byť vydaný notárskym úradom len v tom prípade, ak boli zároveň vydané dva zabíjacie listy na hovädzí dobytok, aby sa predišlo vybíjaniu teliat a zabezpečil sa chov hovädzieho dobytku. V prípade ochorenia alebo poranenia mohlo dôjsť k núdzovému zabitiu, bez vystavenia zabíjacieho listu. Notársky úrad mohol rozhodnúť po prehliadnutí mäsa veterinárom, ak bolo požívateľné, či si ho môže majiteľ ponechať, alebo pripadne dať na spracovanie mäsiarovi – údenárovi. Aj výkup hovädzieho dobytku neprebíhal podľa vyhlášky, mohol okresný úrad poveriť obce povinným odpredajom hovädzieho dobytku pre potreby verejného zásobovania.²²⁹ Následne Najvyšší úrad pre zásobovanie stanovil koľko kusov hovädzieho dobytku sa musí v okrese vykúpiť každý týždeň pre potreby verejného zásobovania. Okresný úrad na základe toho stanovil, koľko kusov dobytku budú musieť chovatelia v jednotlivých obciach predať. Chovatelia boli povinní na základe

²²⁷ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 542/1941 Úr. n. zo dňa 27. novembra 1941 o povinnom chove, výkrme a predaji ošípaných.

²²⁸ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 75/1943 Úr. n. zo dňa 5. február 1943 o zavedení evidenčných listov a evidenčných knižiek na hovädzí dobytok.

²²⁹ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 57/1943 Úr. n. zo dňa 26. januára 1943 o úprave obchodu s hovädzím dobytkom a jeho zabíjania.

stanoveného výmeru ponúknuť dobytok na predaj.²³⁰

Veľký dopyt medzi obyvateľstvom, najmä medzi lesnými robotníkmi, baníkmi a sezónnymi robotníkmi, bol o slaninu. Aj v prípade zásobovania slaninou sa režim rozhodol naplno „využiť“ domáce zdroje a možnosti slovenského roľníctva. Trvalý nedostatok slaniny malo vyriešiť povinné odovzdávanie slaniny z domácich zabijačiek. Každý chovateľ bol povinný odovzdať zo zabitej ošípanej 5 kg chrbtovej slaniny pre potreby verejného zásobovania. Ak chovateľovi bolo vydaných viac zakáľacích listov (teda zabíjal viac ošípaných), z každej ďalšej zabitej ošípanej musel odovzdať 10 kg chrbtovej slaniny. Zber slaniny realizoval Slovpol, ktorý poveril jednotlivých zberačov slaniny výkupom v jednotlivých obciach.²³¹ Ani povinné odovzdávania slaniny ale problémy s nedostatkom tukov nevyriešili. Problémy v zásobovaní mäsom a tukmi sa nepodarilo vyriešiť. V septembri 1943 bola vydaná ďalšia vyhláška o obchode s ošípanými, podľa ktorej bol zavedený regulovaný predaj tukov. Roľníci – chovatelia, ktorí si sami vykrmili a na základe zakáľacieho listu (počet zakáľacích listov bol odvodený od počtu členov domácnosti – na 2 členov pripadal 1 zakáľací list) aj zabili ošípané, boli spolu s členmi svojej domácnosti definovaní ako samozásobitelia s masťou a tukmi. Týmto roľníkom bol zakázaný nákup iných tukov (bravčovej masti, slaniny, loja, olejov, umelých tukov a masla). Odber tukov bol evidovaný v odbernej knižke. Touto vyhláškou došlo k zníženiu povinnej dávky odovzdávanej slaniny – ak ju chovateľ vykrmil sám bol povinný odovzdať 3 kg slaniny, ak si ju dal vykrmiť alebo ju získal iným spôsobom, bol povinný odovzdať 5 kg slaniny. Došlo k zmene v nakladaní s odovzdanou slaninou – tretina odovzdanej slaniny bola ponechaná pre spotrebu v príslušnom okrese, pričom jej rozdelenie

²³⁰ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 483/1943 Úr. n. zo dňa 25. novembra 1943 o úprave predaja jatočného hovädzieho dobytká, teliat, ich zabíjanie, o zákaze zabíjania junčoviny a o úprave kúpy úžitkového hovädzieho dobytká mäsiarmi (údenármi). Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 442/1943 Úr. n. zo dňa 29. novembra 1944 o úprave predaja jatočného hovädzieho dobytká, teliat, ich zabíjanie, o zákaze zabíjania junčoviny a o úprave kúpy úžitkového hovädzieho dobytká mäsiarmi (údenármi).

²³¹ Za 1 kg slaniny dostali chovatelia 20 Ks. Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 367/1942 Úr. n. zo dňa 5. augusta 1942 o úprave súkromných zakáľáčiek a o povinnom odovzdávaní slaniny.

bolo v kompetencii okresného úradu. Vyhláška sa snažila čeliť rozbužnenému čiernemu obchodu. Bol vydaný zákaz predávať a kupovať mäso z domácich zakáľáčiek. Bolo zakázané zabíjať ošípané s menej ako 89 kg živej váhy. Vyhláška zároveň stanovila povinný výkrm ošípaných pre vlastné zásobovanie masťou, ale aj pre potreby verejného zásobovania a preto aj povinný odpredaj ošípaných. Dvaja členovia domácnosti pri zabití jednej ošípanej boli podľa tejto vyhlášky zásobení masťou na jeden rok.²³² V chudobnejších oblastiach Slovenska boli obyvatelia zvyknutí používať lacnejšiu alternatívu tuku – hovädzí loj. Loj ale na základ vyhlášky č. 99/1940 Sl. z. o povinnom odovzdávaní zvieracieho loja museli mäsiari a chovatelia povinne odovzdávať štátu. Z tejto povinnosti boli vyňaté obvody okresov Čadca, Kysucké Nové Mesto, Dolný Kubín, Trstená, Spišská Stará Ves, Gelnica a Dobšiná, v ktorých loj potom mohol slúžiť ako lacnejší zdroj tuku.²³³

Z pohľadu dnešného konzumenta mäsových výrobkov je zaujímavé, ako štát reguloval sortiment mäsových a údenárskych výrobkov. Mäsiari a údenári mohli predávať a vyrábať len lacnejšie a menej kvalitné druhy údenárskych výrobkov ako parízer, safaládka, párky, debrecínky, zabijačkové produkty - tlačienky, jaternice, krvavničky a pripravovať len solenú slaninu. V prípade parízerov, párkov, safaládok a debrecínok bol vyhláškou stanovený podiel mäsa vo výrobku (vrátane slaniny) na 15%. Výroba šunky, klobás a salám musela byť schválená Ústredňou pre hospodárstvo živočíšne (ÚHŽ).²³⁴ Sortiment vyrábaných a predávaných údenárskych výrobkov bol rozšírený o turistickú salámu s 15% obsahom bravčového mäsa vrátane slaniny a „obyčajnú klobásu“ s 10% podielom mäsa vrátane slaniny.²³⁵ Mäsové a úde-

²³² Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 387/1943 Úr. n. zo dňa 2. septembra 1943 o úprave obchodu ošípanými, ich cien a zabíjania.

²³³ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 257/1941 Úr. n. zo dňa 3. júla 1941 ktorou sa mení a dopĺňa vyhláška č. 99/1940 Sl. z. o povinnom odovzdávaní zvieracieho loja.

²³⁴ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 97/1942 Úr. n. zo dňa 26. februára 1942 ktorou sa upravuje príprava, výroba a predaj mäsiarskych a údenárskych výrobkov.

²³⁵ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne (Ú.H.Ž.) č. 112/1942 Úr. n. zo dňa 5. marec 1942 ktorou sa povoľuje výroba a predaj niektorých mäsiarskych a údenárskych výrobkov.

nárske výrobky s 15 alebo 10% podielom mäsa sú v podstate len nekvalitnou a veľmi lacnou náhradou za kvalitné mäsové výrobky s vysokým podielom mäsa a slaniny.

Vo všetkých regiónoch Slovenska bol akútny nedostatok mäsa a všetkých druhov tukov. Najmä chudobnejšie obyvateľstvo bolo tukmi a mäsom zle zásobené, pretože nemali možnosť kúpiť si masť, slaninu ani loj.²³⁶ Nedostatok masťi a slaniny spôsoboval problémy najmä v oblastiach s robotníckym obyvateľstvom, lesníckymi robotníkmi a baníkmi, ktorí konzumovali počas práce mimo domov najmä chlieb a slaninu, napríklad v okrese Bardejov sa okresný náčelník dovoľával dodávok slaniny a masťi pre „lesných robotníkov, ktorí takmer celý týždeň žijú len na slanine a mimo toho skláreň v Kružlovskej Huti i továreň na spracovanie dreva a píly zamestnávajú mnoho robotníkov, ktorí taktiež žijú väčšinou na slanine“.²³⁷ Ťažkosti v zásobovaní bravčovou masťou v auguste 1939 hlásil ministerstvu hospodárstva aj Zväz banských a hutníckych závodov. Nedostatočné zásobovanie banských závodov bravčovou masťou a slaninou viedlo k sťažnostiam baníkov a ostatných robotníkov, preto „*nemožno od nich požadovať ťažkú prácu, keď nie je postarané o tak nezbytnú potravinu ako je masť*“.²³⁸ Nedostatok masťi vyvolával v mnohých oblastiach aj napätie a nespokojnosť obyvateľstva. V októbri 1940 sa dodávok ošípaných zo zahraničia dožadoval aj vládny komisár mesta Trnava kvôli nedostatku masťi. V meste s priemyselným robotníctvom (cukrovar, mlyny, veľké Coburgove podniky, štátne železnice) vládla „*nekludná nálada*“.²³⁹ Na distribúciu masťi dohliadali v jednotlivých oblastiach Slovenska okresné úrady. Okresný úrad v Sabinove hlásil 28. novembra 1940 úspešný priebeh distribúcie masťi, drobným predajom masťi boli poverení len maloobchodníci „*áriji*“. Na pridely masťi ale nemali vôbec nárok

²³⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 9. Situačná správa za september 1941 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

²³⁷ SNA, f. MH, šk. 198. Správa okresného úradu v Bardejove zo 6. decembra 1940 o nedostatku masťi a slaniny.

²³⁸ SNA, f. MH, šk. 432, III – 1597/1/39. Správa Sväzu banských a hutníckych závodov Bratislava o ťažkostiach v zásobovaní bravčovou masťou v auguste 1939 (14. a 16. augusta 1939).

²³⁹ SNA, f. MH, šk. 198. Požiadavka vládneho komisára mesta Trnava z 24. októbra 1940 na pridelenie „*cudzozemských ošípaných*“.

Židia a aj v prípade rómskeho obyvateľstva došlo ku kráteniu prídelov: „*Z odberu boli vylúčení židia a cigánom bol povolený nákup 0,25 kg masťi ak rodina má aspoň 2 malé deti.*“ Na rodinného člena pripadlo (podľa rozdeľovníkov na cukor 0,25 kg masťi). Prídel len čiastočne riešil nedostatok masťi v okrese Sabinov.²⁴⁰

Už v situačných správach z roku 1940 sa pravidelne objavovali správy o nedostatkoch v zásobovaní tukmi, slaninou a masťou.²⁴¹ Nedostatkem tukov a slaniny trpelo najmä robotnícke obyvateľstvo. Okresný náčelník okresu Brezno požadoval pre svoj región - „*chudobný, priemyselný a nepoľnohospodársky*“ dodávky živých ošípaných, aby ich miestny mäsiari sami spracovali a ceny slaniny a masťi tak boli nižšie než ceny dovážaných tukov a slaniny zo zahraničia. Argumentoval zvýšenými nárokmi okresu na dodávky slaniny pre robotnícke obyvateľstvo, pričom ich počet narastal v dôsledku rekonštrukcie cestnej siete v okrese „*v záujem zabezpečenia pokoja a práce schopnosti tunajšieho robotníctva*“. Podľa jeho názoru, „*slaninu potrebuje naše robotníctvo, ktoré väčšinou pracuje v lesoch a nedochádza každodenne domov, nevyhnutne ku svojmu zásobeniu*“.²⁴² Situácia sa každoročne na istý čas zmiernila v decembri a januári, keď sa obyvatelia snažili zabezpečiť mäso, slaninu a masť domácimi zabíjačkami. Masť získaná zo zabíjačiek sa ale po dvoch až troch mesiacoch minula.²⁴³ A problémy s nedostatkom masťi pretrvávali. V mnohých okresoch viedli k nespokojnosti a reptaniu miestneho, najmä ťažko pracujúceho

²⁴⁰ SNA, f. MH, šk. 198. Správa okresného úradu v Sabinove z 28. novembra 1940 o distribúcii masťi v okrese.

²⁴¹ Napríklad v mesiacoch október, november a december 1940 bol v okrese Banská Bystrica nedostatok masťi a slaniny. SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 2. Situačné správy za mesiac október, november, december 1940 okresného úradu v Banskej Bystrici. Masť chýbala v jesenných mesiacoch roku 1940 aj v okrese Dobšiná, v máji sa prejavovali problémy najmä medzi robotníckym obyvateľstvom v Slavošovskej doline. SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 2. Situačné správy za mesiac máj, september, október, november 1940 okresného úradu v Dobšinej.

²⁴² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 8. Situačné správy za mesiac august a september 1940 okresného úradu v Brezne.

²⁴³ Už v januári a februári zaznamenal okresný náčelník, že chovateľom ošípaných sa minula masť zo zabíjačiek. SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 4. Situačné správy za január a február 1942 okresného úradu v Dobšinej.

obyvateľstva, napríklad kvôli katastrofálnemu nedostatku masti v robotníckych rodinách vo Vrútkach.²⁴⁴

Nedostatok mäsa sa začal vo veľkom prejavovať v lete 1941. Niekde dlhodobý nedostatok mäsa, najmä bravčového, masti, slaniny, ale aj mlieka a masla viedol k nespokojnosti obyvateľstva: „Nespokojnosť obyvateľstva pre tento nedostatok je značná a k udržovaniu poriadku pred mäsiarskymi obchodmi opätovne musela byť použitá aj polícia.“²⁴⁵ Okresný úrad v Dobšinej referoval v auguste 1941 o obrovskej nespokojnosti obyvateľstva v dôsledku zlého zásobovania masťou, mäsom a mäsovými výrobkami.²⁴⁶ Zásobovacia situácia v tomto okrese bola napätá. Od polovice júla 1941 robotníctvo nedostalo žiadne prídely masti a „trpí podvýživou“, v dôsledku toho šíri sa nespokojnosť a „badať určité nábehy ku stávkam“. Okresný náčelník kritizoval reguláciu trhu s ošípanými, „kým bol trh s ošípanými voľný mohli mäsiari chodiť do Prešova a Spišskej Novej Vsi – teraz to nie je možné“. Keďže obchod s ošípanými podliehal viazanému hospodárstvu a nákup ošípaných nebol možný v iných okresoch, situácia so zásobovaním masťou a bravčovým mäsom v okrese bola kritická, nakoľko okres Dobšiná nebol sebestačný.²⁴⁷ Okresný náčelník si dovoľil v situačnej správe aj kritiku na nespravodlivé a nerovnomerné zásobovanie Slovenska. Údajne sa sám presvedčil, že v iných okresoch je stav v zásobovaní lepší a dovoľil si kritizovať organizácie zabezpečujúce zásobovanie a riadenie hospodárstva v krajine (Slovpol a Ústredňu pre hospodárstvo rastlinné). Do okresu sa nedostali ani dostatočné prídely krmív pre ošípané – aby sa robotníci mohli samozásobiť mäsom a masťou, ale kvôli nedostatku krmív museli ošípané zabiť ešte pred dosiahnutím predpisanej váhy 110 kg.²⁴⁸ Veľkým problémom vo všetkých okresoch bol ne-

²⁴⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 10. Situačná správa za mesiac september 1942 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

²⁴⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 7. Situačná správa za august 1941 okresného úradu v Malackách.

²⁴⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 3. Situačná správa za august 1941 okresného úradu v Dobšinej.

²⁴⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 3. Správa o hospodárskej situácii za mesiac september 1941 okresného úradu v Dobšinej.

²⁴⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 3. Správa o hospodárskej situácii za mesiac september 1941 okresného úradu v Dobšinej.

dostatok krmív pre ošípané, hovädzí dobytok aj hydinu. Krmivá chýbali vo všetkých oblastiach Slovenska od roku 1941, preto nebolo možné dostatočne vykrmiť dobytok, najmä ošípané na predpísanú váhu 110 kg. Nedostatkom krmív a slamy trpel aj hovädzí dobytok, v prípade kráv výrazne klesala dojivosť.²⁴⁹ Absurdným príkladom nekonceptnej zásobovacej politiky slovenského štátu je dovoz 400 kusov ošípaných z Maďarska na výkrm do okresu Revúca pre potreby miestneho robotníctva. Do okresu ale neboli pridelené aj krmivá na ich výkrm. Okresný náčelník to zhodnotil veľmi vecne: „jestli by tieto ošípané boli kŕmené z prostriedkov tunajšieho okresu, budú pri zabíjaní chudsie ako sú dnes“.²⁵⁰ Kvôli nedostatku krmív klesal aj záujem o chov mladých prasiat. Aj na čiernom trhu klesala ich cena (napríklad v okrese Trstená sa v októbri 1941 predávali mladé prasatá za 20 Ks, na jar po 150 Ks) kvôli problému s nedostatkom krmív, výkrm ošípaných sa nevyplácal.²⁵¹

Sťažnosti na výkup dobytky Slovpolom sa vyskytujú takmer vo všetkých situačných správach o hospodárskej situácii v jednotlivých okresoch Slovenska.²⁵² Kritizované boli výkupné praktiky Slovpolu, keď vykupovači robili rôzne machinácie, znižovali hodnotu vykupovaného dobytky a podobne.²⁵³ Samozrejme roľníci sa bránili odpredávať svoj dobytok za štátom predpísané ceny, ktoré boli vzhľadom na náklady chovu veľmi nízke. Preto boli niekde obviňovaní zo sabotáže. Okresný náčelník v Trstenej navrhol prikročiť k rekvírovaniu dobytky, „roľníci za ustálené ceny svoj dobytok odpredávať nechcú a jednoducho robia sabotáž“.²⁵⁴ Kvôli problémom s výkupom dobytky za štátom ustálené ceny sa problémy so zásobovaním mäsom naďalej prehľbovali. Mäsiari

²⁴⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 764 – 3. Situačná správa za mesiac november 1942 okresného úradu v Medzilaborciach.

²⁵⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 768 – 11. Situačná správa za mesiac máj 1943 okresného úradu v Revúcej.

²⁵¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 772 – 7. Situačná správa za mesiac október 1941 okresného úradu v Trstenej.

²⁵² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 768 – 11. Situačná správa za mesiac január 1943 okresného úradu v Revúcej.

²⁵³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 772 – 7. Situačná správa za mesiac október 1941 okresného úradu v Trstenej.

²⁵⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 772 – 7. Situačná správa za mesiac september 1941 okresného úradu v Trstenej.

v podstate nemali dostatok dobytku na porážanie.²⁵⁵ V júli 1942 do okresu Martin neboli pridelené žiadne ošípané. Okres bol nedostatočne zásobovaný mäsom, nakoľko niektoré domácnosti boli 2 týždne bez akéhokoľvek mäsa.²⁵⁶ Problémy s výkupom hovädzieho dobytku aj ošípaných pretrvávali až do skončenia existencie slovenského štátu. Aj v okrese Brezno okresný náčelník neustále zdôrazňoval problémy s výkupom hovädzieho dobytku. Obyvatelia neboli schopní plniť predpísané kvóty. Požadoval preto dodávky mäsa z iných, poľnohospodársky sebestačných regiónov.²⁵⁷

Ako som už spomínala, problémy so zásobovaním mäsom boli dlhodobé a v podstate sa ich nepodarilo nijakým spôsobom vyriešiť. Dobrým príkladom je okres Martin, kde sa veľké problémy so zásobovaním mäsom prejavovali neustále. Od apríla do októbra 1942 do okresu Slovpol nepridelil žiadne ošípané.²⁵⁸ V december okrem nedostatku masti opätovne okresný náčelník zdôraznil nedostatok mäsa najmä v Martine a vo Vrútkach. Slovpol nepridelil pred novým rokom ani hovädzí dobytok – chýbalo preto aj hovädzie mäso.²⁵⁹ Vo februári 1943 sa opätovne v okrese prejavil nedostatok mäsa a začiatkom marca dokonca prebehla rekvirácia hovädzieho dobytku.²⁶⁰ Mäso a masť ale neustále chýbali, zle zásobené boli aj miestne trhy v okrese.²⁶¹ Aj v okrese Medzilaborce neustále viazli prísuny mäsa. Deklarované prídely mäsa a tukov neboli do okresu dodané, neustále chýbalo mäso, slanina, masť a tuky, napriek prosbám robotníkov, žien aj deti o pravidelné prídely.²⁶² Nespokojní a pobúrení kvôli nedostatočným

²⁵⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 9. Situačná správa za mesiac september 1941 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

²⁵⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 10. Situačná správa za mesiac júl 1942 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

²⁵⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 12. Situačná správa za mesiac jún 1944 okresného úradu v Brezne.

²⁵⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 10. Situačná správa za mesiac október 1942 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

²⁵⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 10. Situačná správa za mesiac december 1942 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

²⁶⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 207 – 773 – 11. Situačná správa za mesiac marec 1943 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

²⁶¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 207 – 773 – 11. Situačná správa za mesiac máj 1943 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

²⁶² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 764 – 3. Situačná správa za mesiac august 1942 okresného úradu v Medzilaborciach.

prídelom mäsa a tukov boli najmä banskí robotníci v Handlovej. Ako informoval veliteľ žandárskej stanice v Handlovej 13. augusta 1941 okresný úrad v Prievidzi, banské robotníctvo v handlovských uholných baniach bolo nespokojné a pobúrené rovnako ako ich rodiny, v dôsledku toho, že nebolo dostatočne zásobené masťou, bravčovým mäsom a múkou. Porucha v distribúcii mäsa bola spôsobená Slovpolom, od ktorého miestny mäsiari nedostali dobytok. Kvôli zásobovaniu mäsom a masťou intervenovali rôzne okresné aj miestne authority aj samotní mäsiari u Slovpolu v Nitre. Dosiali prídely 10 ošípaných, čo bolo nepatrné množstvo pre banských aj chemických robotníkov v Handlovej. V dôsledku nedostatočného zásobovania bol podľa žandárskej stanice ohrozený verejný poriadok a bezpečnosť. Uholné bane boli totiž ako podnik dôležitý pre obranu štátu a ťažba sa zmenšovala v dôsledku nedostatočného zásobovania. Banské robotníctvo aj s rodinami bolo pobúrené nedostatkom najmä masti, ktorá bola potrebná pre ich ťažkú prácu. Dokonca vyslovili obavy zo štrajku.²⁶³ Preto požadovali mimoriadne opatrenia, aby miestni mäsiari mohli v prípade, že nedostanú ošípané od Slovpolu nakúpiť ošípané sami.

Sťažnosti prichádzali z okresov na povinnosť odovzdávať z každej zabitej ošípanej slaninu pre potreby verejného zásobovania. Mnohí chovatelia nedokázali kvôli nedostatku krmív vykrmiť ošípané na váhu 110 kg a keď odovzdali 5 kg slaniny nič im pre vlastnú spotrebu neostalo.²⁶⁴ Viacerí okresní náčelníci kritizovali povinnosť odovzdávať 5 kg chrstovej slaniny aj kvôli absolútnemu nedostatku umelých tukov.²⁶⁵ Obyvateľstvo okresu Prievidza bolo nespokojné s povinným odovzdávaním slaniny. Údajne vyhlasovali, že nebudú slaninu odovzdávať. Kritické názory pribúdali. Podľa okresného náčelníka bolo potrebné túto povinnosť upraviť a odstupňovať dávku povinne odovzdanej slaniny od váhy zabitého zvierťa a podľa počtu členov rodiny. Keďže v okrese reálne

²⁶³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 761 – 2. Správa žandárskej stanice Handlová zo dňa 13. augusta 1941 vo veci zásobovania banského robotníctva v handlovskej kolónii potravnými článkami.

²⁶⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 10. Situačná správa za mesiac október 1942 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

²⁶⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 764 – 3. Situačná správa za mesiac november 1942 okresného úradu v Medzilaborciach.

chýbala masť a umelé tuky, nechota odovzdávať 5 kg slaniny zo zabitej ošípanej bola pochopiteľná.²⁶⁶ Ľudia boli nespokojní, že museli odovzdávať 5 kg slaniny, ktorá nezostávala v okrese, ale „bola odvezená neznámo kam“.²⁶⁷ Povinnosť odovzdávať 5 kg slaniny viedla podľa niektorých okresných náčelníkov k čiernym zakáľáčkam, aby sa slanina nemusela odovzdať.²⁶⁸ Objavovali sa preto návrhy, aby sa z odovzdanej slaniny aspoň čiastočne kryli nedostatky v zásobovaní tukmi u miestneho obyvateľstva. Odovzdanej slaniny ale nebolo veľa. Od 1. januára 1943 bolo okresným úradom umožnené rozdeliť 10% z odvedenej slaniny pre potreby zásobovania okresu, najmä rodín, ktoré boli na tieto zásoby najviac odkázané. V okrese Martin sa v januári zo zabíjačiek získalo 15 kg slaniny v Martine a 13 kg vo Vrútkach, čo bolo nedostatočné množstvo pre zásobovanie 540 a 400 najviac na pridely slaniny odkázaných rodín.²⁶⁹ Podobný stav nastal aj v okrese Levoča. Notárske úrady mohli rozdeliť oprávneným konzumentom len veľmi málo odovzdanej slaniny. Slaniny bolo málo a oprávnených konzumentov veľa, v januári na jedného oprávneného konzumenta pripadlo 7 g slaniny. Dôsledkom bola všeobecná nespokojnosť a útoky na notárov.²⁷⁰ Ľudia reptali, že sa s odovzdanou slaninou kupčí a málo zostáva pre tých, ktorí nechovali ošípané a nemohli sa zásobiť sami. Najmä chudobnejšie vrstvy sa sťažovali na tieto povinné odvody, lebo sami z nich nič nemali, masť museli nakupovať na čierne za vysoké ceny. Objavili sa preto návrhy, aby sa navýšilo množstvo slaniny, ktorá by zostala pre

²⁶⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 761 – 3. Situačná správa za mesiac október 1942 okresného úradu v Prievidzi.

²⁶⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 8. Situačná správa za mesiac november 1942 okresného úradu v Malackách.

²⁶⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 776 – 8. Situačná správa za mesiac november 1942 okresného úradu vo Zvolene. SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 3. Situačná správa za mesiac október 1942 okresného úradu v Malackách. SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 764 – 3. Situačná správa za mesiac august 1942 okresného úradu v Medziborciach.

²⁶⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 11. Situačná správa za mesiac január 1943 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

²⁷⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 755 – 5. Situačná správa o hospodárskej situácii za mesiac 1943 okresného úradu v Levoči.

miestne obyvateľstvo, ktoré sa nedokázalo samo zásobiť slaninou a masťou.²⁷¹

Ani nedostatky v zásobovaní tukmi sa nepodarilo štátu vyriešiť. Vo všetkých okresoch chýbali umelé tuky, bravčová masť aj slanina. Ako skonštatoval okresný náčelník v Prievidzi v decembri 1942 v okrese bol nedostatok masti a umelých tukov, bravčová masť nebola vôbec, ľudia boli nútení nakupovať na čierne masť aj slaninu za predražené ceny, neprimerané pre chudobné obyvateľstvo. Preto obyvatelia okresu reptali aj na povinné odovzdávanie slaniny.²⁷² Kvôli nedostatku slaniny a masti boli obyvatelia Prievidze ochotní zaplatiť aj premrštené ceny, len aby si mohli kúpiť maslo na čierne, ako náhradu za chýbajúcu masť. Nedostatok masti v meste bol už v auguste 1942 katastrofálny, od mája do mesta nedošli žiadne zásoby masti ani slaniny. Zásoby zo zimy už boli dávno minuté. Neroľnicke rodiny boli úplne bez masti.²⁷³ Aj okres Dobšiná bol rok (od septembra 1942) bez prídely masti a slaniny.²⁷⁴

V okrese Lovinobaňa hlásil okresný náčelník v októbri a novembri 1942 akútny nedostatok masti najmä u chudobného obyvateľstva a požadoval uvoľnenie zásob loja ako náhrady za masť.²⁷⁵ V decembri sa vďaka domácim zabíjačkám aspoň čiastočne situácia zlepšila. Ale u chudobného obyvateľstva pretrvávali problémy so zásobovaním tukmi, loj už nesmeli dostávať. Od 1. januára 1943 im malo byť rozdeľovaných 10% z odvedenej slaniny. Okresný náčelník ale požadoval, aby im naďalej bolo povolené nakupovanie loja ako náhrady za masť.²⁷⁶

Ministerstvo hospodárstva malo aj k dispozícii alternatívu k umelým tukom a bravčovej masti - jedlé oleje „ktoré sa obsa-

²⁷¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 9. Situačná správa za okres január 1943 okresného úradu v Malackách.

²⁷² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 761 – 3. Situačná správa za mesiac december 1942 okresného úradu v Prievidzi.

²⁷³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 761 – 3. Situačná správa za mesiac august 1942 okresného úradu v Prievidzi.

²⁷⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 5. Situačná správa za mesiac september 1943 okresného úradu v Dobšinej.

²⁷⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 3. Situačné správy za mesiac október a november 1942 okresného úradu v Lovinobani.

²⁷⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 3. Situačné správy za mesiac december 1942 okresného úradu v Lovinobani.

*hom tuku vyrovnajú, ba predšia umelé masti, ale ktorých použitie v domácnostiach nie je u nás obvyklým, obyvateľstvo nemá o ne záujem. Zdá sa, že aj na tomto poli a pomocou týchto olejov by sa dalo zásobovanie zlepšiť, keby sa urobila potrebná propaganda, alebo by sa obyvateľstvo donútilo k používaniu týchto jedlých olejov.*²⁷⁷

Zásobovanie mliekom, mliečnymi výrobkami a vajcami

K regulovaniu výroby a obchodu s mliekom a mliečnymi výrobkami prišlo vládou ešte v roku 1939, aby sa zabezpečilo nariadením povinnej dodávky mlieka pre konzumné strediská, hladké zásobovanie mestského obyvateľstva mliekom. Nariadenie malo zabezpečiť dostatok čerstvého mlieka v konzumných strediskách z najbližšieho okolia, aby dopravné náklady boli čo najmenšie.²⁷⁸ V októbri 1939 bola vyhláškou stanovená dodávková oblasť mlieka pre Bratislavu – presne určené obce z okresu Bratislava, Malacky, Modra, Senica, Skalica a Trnava, v ktorých chovatelia kráv boli povinní okrem zásobovania svojich domácností a obyvateľov obce dodávať všetko mlieko do Bratislavy do mliekarní určených Mliekárskym syndikátom za ceny stanovené ministerstvom hospodárstva.²⁷⁹ Táto dodávková oblasť bola v januári 1940 ešte rozšírená o ďalšie obce v okrese Trnava, Malacky, Modra a Holič.²⁸⁰ V júli boli vládnym nariadením stanovené dodávkové oblasti mlieka pre jednotlivé mliekarenské družstvá (mliekarne, syrárne a masliarne).²⁸¹

V septembri 1941 bol vydaný zákaz výroby plnotučných syrov tvrdých (s viac ako 30% tuku v sušine), mäkkých (s viac ako 25%

²⁷⁷ SNA, f. Úrad predsedníctva vlády Slovenskej republiky, šk. 86, č. 216 – 220 – 2. Situačné správy Prezídia ministerstva hospodárstva predsedníctvu vlády, december 1940.

²⁷⁸ SNA, f. MH, šk. 201. Vládné nariadenie č. 153/39 Sl. z. o regulovaní výroby a obchodu s mliekom a mliečnymi výrobkami.

²⁷⁹ Vyhláška ministerstva hospodárstva č. 268/1939 Úr. n. zo dňa 18. októbra 1939, čís. VIII/d-654/67/1939 o stanovení dodávkového oblasti mlieka pre mesto Bratislavu.

²⁸⁰ Vyhláška ministerstva hospodárstva č. 23/1940 Úr. n. zo dňa 30. januára 1940, čís. VIII/d-654/120/39 o doplnení dodávkového oblasti mlieka pre mesto Bratislavu.

²⁸¹ Vyhláška ministerstva hospodárstva č. 141/1940 Úr. n. zo dňa 6. júla 1940, čís. VIII/d-654/230/40 o dodávkových oblastiach mlieka.

tuku v sušine) a tavených/topených (s viac ako 30% tuku v sušine) s výnimkou ementálu (najviac so 45% tuku v sušine) a syru Imperiál (najviac so 40% tuku v sušine). Tuk nevyužitý pri výrobe syrov sa mal použiť na zvýšenú produkciu masla.²⁸² Aj v prípade mlieka a mliečnych výrobkov preniesol štát povinnosť verejného zásobovania na producentov. Držitelia poľnohospodárskej pôdy s výmerou minimálne 3 ha boli povinní od každej kravy a na každý hektár uvedenej poľnohospodárskej pôdy odovzdať určité množstvo mlieka a mliečnych výrobkov za úradne (Cenovým úradom) stanovené ceny. Povinné dodávky mlieka a mliečnych výrobkov určoval pre jednotlivé obce Mliekársky syndikát, ktorý zároveň vytvoril zberne mlieka a mliečnych výrobkov.²⁸³ Táto povinnosť bola sprísnená začiatkom roka 1942, keď užívatelia poľnohospodárskej pôdy a majitelia (držitelia) kráv boli povinní predať všetko mlieko a mliečne výrobky okrem vlastnej a miestnej spotreby „*avšak najmenej také množstvo, aké im určí Mliekársky syndikát v Bratislave na kravu alebo ha poľnohospodárskej pôdy bez ohľadu na vlastnú a miestnu spotrebu v obci výroby*“.²⁸⁴

V máji 1942 boli vyhláškou stanovené ceny mlieka a mliečnych výrobkov – pre výrobcov mlieka bola stanovená pevná výkupná cena (pre mliekarne, masliarne a syrárne) 2 Ks za 1 l mlieka plnotučného (s obsahom tuku 3,6%). V Bratislave boli ceny mlieka, mliečnych výrobkov a masla vyššie ako v ostatných slovenských mestách a obciach (za 1 kg tzv. tabuľového masla zo smotany zaplatil obyvateľ Bratislavy 35 Ks, v iných obciach Slovenska 34 Ks, cena sedliackeho masla bola jednotná 26 Ks za 1 kg).²⁸⁵ V októbri 1942 boli ceny opätovne upravené, v prípade masla došlo k zvýšeniu ceny (tabuľové maslo za 1 kg 42 Ks, za sedliacke maslo 32 Ks za 1 kg pre všetkých spotrebiteľov). Cena mliekarensky

²⁸² Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne č. 440/1941 Úr. n. zo dňa 30. septembra 1941 o zákaze výroby plnotučných syrov.

²⁸³ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne č. 521/1941 Úr. n. zo dňa 13. novembra 1941 o povinnom dodávaní mlieka a mliečnych výrobkov, držiteľmi kráv a poľnohospodárskej pôdy.

²⁸⁴ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne č. 18/1942 Úr. n. zo dňa 3. januára 1942 o povinnom predaji mlieka a výrobkov z neho užívatelmi poľnohospodárskej pôdy a držiteľmi kráv.

²⁸⁵ Vyhláška Cenového úradu č. 248/1942 Úr. n. zo dňa 22. mája 1942 o cenách mlieka a mliečnych výrobkov.

ošetreného mlieka v Bratislave (s obsahom tuku 3%) bola stanovená na 2,10 Ks, v iných slovenských mestách a obciach na 2 Ks za liter.²⁸⁶ V januári roku 1943 sa výkupná cena mlieka (dodávaného výrobcami do mliekarní, syrární a masliarní) zvýšila na 2,50 Ks za liter plnotučného a neupraveného mlieka. Pre spotrebiteľov bola stanovená cena mlieka v Bratislave na 3,20 Ks za liter plnotučného odstredeného mlieka a mimo hlavného mesta na 3 Ks. Cena 1 kg najkvalitnejšieho masla bola na úrovni 42 Ks za 1 kg.²⁸⁷ V máji 1944 bola stanovená výkupná cena mlieka plnotučného na 2,50 Ks pre výrobcov na mlieko dodané do mliekarní, syrární a masliarní a na 3 Ks za plnotučné mlieko dodané obchodníkovi s vyhlásenou povinnou dodávkou mlieka. Cena plnotučného mlieka, mliekarensky ošetreného, bola v Bratislave stanovená na 3,20 Ks, v ostatných oblastiach Slovenska na 3 Ks za liter. Cena najkvalitnejšieho masla pre spotrebiteľa zostala zachovaná na 42 Ks za kilogram.²⁸⁸ Podľa vyhlášky z júna 1942 bolo zakázané predávať a kupovať kyslú smotanu.²⁸⁹ V novembri 1942 bola vydaná nová vyhláška o povinnom dodávaní všetkého dorobeného mlieka alebo mliečnych výrobkov chovateľmi kráv. Najvyšší úrad pre zásobovanie zadelil producentov mlieka do jednotlivých dodávkových oblastí a zároveň stanovil, či majú dodávať mlieko alebo výrobky z mlieka. Povinnej dodávke nepodliehalo len mlieko a výrobky na vlastnú spotrebu a spotrebu domácnosti.²⁹⁰ Chovatelia, ktorým bolo nariadené dodávanie mlieka, si mohli pre vlastnú spotrebu vyrobiť len maslo, ale žiadne iné výrobky z plnotučného mlieka alebo zo smotany. Maslo, ktoré si vyrobili pre svoju spotrebu nemohli ďalej predávať, ale nemohli ani odo-

²⁸⁶ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 438/1942 Úr. n. zo dňa 1. októbra 1942 o cenách a uvádzaní mlieka a mliečnych výrobkov do obehu.

²⁸⁷ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 63/1943 Úr. n. zo dňa 26. januára 1943 o cenách a uvádzaní mlieka a mliečnych výrobkov do obehu.

²⁸⁸ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 234/1944 Úr. n. zo dňa 26. mája 1944 o cenách a uvádzaní mlieka a mliečnych výrobkov do obehu.

²⁸⁹ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 296/1942 Úr. n. zo dňa 24. júna 1942 o zákaze predávať a kupovať sladkú a kyslú smotanu.

²⁹⁰ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 504/1942 Úr. n. zo dňa 12. novembra 1942 o povinnej dodávke kravského mlieka a výrobkov z neho.

berať priemyselne vyrábané maslo. Museli si vystačiť s vlastnou produkciou. V januári 1943 sa ale pravidlá povinného odovzdávania (výkupu mlieka) sprísnil, Najvyšší úrad pre zásobovanie nariaďoval jednotlivým chovateľom koľko mlieka musia odovzdať pre potreby verejného zásobovania, bez ohľadu na spotrebu ich vlastného hospodárstva.²⁹¹ V novembri 1942 bol zavedený prídellový systém na mlieko v Bratislave – nakupovať mlieko mohli len tí, ktorí boli na odber mlieka prihlásení. Prídely boli stanovené na kalendárny deň – pre deti do 1 roku 0,7 l; pre deti od 1 do 14 rokov 0,5 l; pre chorých, pre tehotné ženy od 5. mesiaca tehotenstva a dojčiacie matky do piateho mesiaca po pôrode (po predložení príslušných potvrdení) 0,5 l a pre ostatných 0,1 l mlieka na deň. Deti, chorí, tehotné a dojčiacie ženy mali nárok na mlieko sladké, ostatným mohlo byť kvôli nedostatku mlieka dodávané aj mlieko kyslé. Zároveň bolo zakázané v hostinských a výčapných podnikoch podávať kyslé alebo sladké mlieko.²⁹² Touto vyhláškou boli stanovené aj prídely masla – deti do 14 rokov, chorí, tehotné ženy od začiatku 5. mesiaca tehotenstva a dojčiacie matky do konca 5. mesiaca po pôrode mali nárok na 125 g masla týždenne. Do Bratislavy nebolo možné akýmkoľvek spôsobom dopravovať maslo. Pravdepodobne ako opatrenie proti čiernemu trhu. Toto nariadenie bolo v júli 1944 zrušené.²⁹³ Už v januári 1943 došlo k zníženiu prídlov mlieka pre kategóriu chorých na 0,2 l na deň a zároveň im mohlo byť dodávané mlieko kyslé. V prípade masla sa pre kategóriu chorých znížil prídely masla – mali nárok na 125 g na dva týždne.²⁹⁴ Ak si ich ochorenie vyžadovalo vyššie prídely masla, museli o ne žiadať. V dôsledku vojnových udalostí došlo k evakuácii časti obyvateľstva Bratislavy, preto bola vydaná nová vyhláška o prihlasovaní sa na odber mlieka (v dňoch 26. – 28. ap-

²⁹¹ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 61/1943 Úr. n. zo dňa 30. januára 1943 ktorou sa mení a dopĺňa vyhláška č. 504/1942 Úr. n. povinnej dodávke kravského mlieka a výrobkov z neho.

²⁹² Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 516/1942 Úr. n. zo dňa 19. novembra 1942 o úprave odberu mlieka a masla na území Bratislavy.

²⁹³ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 291/1944 Úr. n. zo dňa 20. júla 1944 o zrušení zákazu dopravy masla na územie mesta Bratislavy.

²⁹⁴ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 34/1943 Úr. n. zo dňa 21. januára 1943 ktorou sa mení a dopĺňa vyhláška č. 516/1942 Úr. n. o úprave odberu mlieka a masla na území Bratislavy.

rila 1944). Obyvatelia s trvalým pobytom v meste boli povinní prihlásiť sa na odber mlieka u svojho mliekara novou prihláškou. Hlava rodiny s odbernou knižkou a odbernou legitimáciou bola povinná sa zaregistrovať na odber mlieka za všetkých členov rodiny „v Bratislave stále bývajúcich, nepočítajúc v to osoby evakované, bez ohľadu na to, či evakovali dobrovoľne alebo na základe úradného príkazu“.²⁹⁵

Aj v prípade mlieka a mliečnych výrobkov, najmä masla pretrvávali problémy so zásobovaním najmä v mestách a priemyselných centrách počas celého obdobia trvania slovenského štátu. Problémy s distribúciou mlieka sa vyskytli napríklad v okrese Banská Bystrica. Mliekarsky syndikát zaviedol v novembri 1940 povinné dodávky mlieka do mliekarne v Banskej Bystrici, ale toto opatrenie vyvolalo nespokojnosť a nevôľu producentov mlieka, preto si vymohli zrušenie tohto opatrenia a možnosť zásobovať priamo konzumentov.²⁹⁶ Situácia v okrese Banská Bystrica sa ale v roku 1941 nezlepšila. Problémy s povinnými dodávkami mlieka pretrvávali aj v jarných mesiacoch roku 1941. Producenti mlieka sa cítili byť poškodení výkupnými cenami mlieka, preto odmietalo dodávať mlieko do bystrickej mliekarne a mesto malo nedostatok mlieka.²⁹⁷ Problémy s povinnými dodávkami mlieka pokračovali. Podľa vyhlášky č. 141/1940 Ú.n. Mliekarsky syndikát zaviedol povinnú dodávku mlieka v okrese Banská Bystrica koncom apríla. Ako informoval okresný náčelník „došlo k prejavom nespokojnosti, ktoré ohrozujú verejné záujmy v hospodárení s mliekom, porušenie verejného poriadku a pokoja“. Zvedenie povinných dodávok mlieka spôsobilo problémy so zásobovaním, lebo dorábateľia mlieka dostávali menšie náhrady za mlieko a mliekareň nemala dostatok mlieka pre mesto. Obyvateľstvo mesta sa sťažovalo na kvalitu mliekarňami dodávaného mlieka.²⁹⁸ Okresný náčelník nariadil prešetrenie problémov so zlou kvalitou mlieka.

²⁹⁵ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 165/1944 Úr. n. zo dňa 19. apríla 1944 o prihlasovaní na odber mlieka v Bratislave.

²⁹⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 2. Situačná správa za mesiac november 1940 okresného úradu v Banskej Bystrici.

²⁹⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 3. Situačná správa za mesiac apríl 1941 okresného úradu v Banskej Bystrici.

²⁹⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 3. Správa okresného náčelníka v Banskej Bystrici o organizácii povinnej dodávky mlieka z 8. mája 1941.

Boli zistené problémy s technickým vybavením a spracovaním mlieka v bystrickej mliekarne, mlieko skyslo a bolo nevhodné pre deti a starých ľudí, lebo spôsobovalo žalúdočné ťažkosti. Ľudia žiadali, aby si sami mohli chodiť na dediny po mlieko. V platnosti ale zostávalo nariadenie o povinnom odovzdávaní mlieka do mliekarne: „u obyvateľstva nastáva odpor proti úradom, čo veru nijako neprispieva ku konsolidácii pomerov“. Okresný náčelník hrozil zatvorením mliekarne zo „zdravotne-polícajných dôvodov“.²⁹⁹ V Banskej Bystrici pretrvávali problémy so zásobovaním mliekom. V júni 1944 okresný náčelník informoval v situačnej správe o problémoch so zásobovaním mliekom. Obyvatelia mesta preto radšej nakupovali čerstvé a kvalitné mlieko na čierno po okolitých dedinách.³⁰⁰ Problémy s výkupom (povinnými dodávkami) mlieka sa vyskytli aj v okrese Martin.³⁰¹ Ministerstvo hospodárstva muselo intervenovať a nariadiť povinné dodávanie mlieka pre ústrednú mliekareň turčiansku, príslušná vyhláška o povinnej dodávke mlieka pre Turčiansky Svätý Martin platil od februára 1941.³⁰²

Problémy so zásobovaním mliekom mal aj okres Gelnica, kde najmä v meste Gelnica a Smolník dochádzalo neustále k výpadkom v zásobovaní mliekom. Problémom v gelnickom okrese bol aj nedostatok krmív, ktorý spôsoboval nízku produkciu mlieka aj nedostatok mäsa, ktoré bolo navyše menej kvalitné.³⁰³ Nedostatok mlieka viedol pravdepodobne aj k zdražovaniu masla na čiernom trhu. Podobná situácia bola aj v okrese Brezno. Kvôli nedostatku masti, slaniny, bravčového mäsa, strukovín a mlieka sa prejavovala u chudobnejšieho obyvateľstva nespokojnosť. Nedostatok mlieka bol, podľa správ okresného náčelníka, spôsobený neochotou producentov odpredávať mlieko. Sami radšej

²⁹⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 3. Správa okresného náčelníka v Banskej Bystrici o organizovaní povinnej dodávky mlieka – závady zo dňa 20. mája 1941.

³⁰⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 6. Situačná správa za mesiac jún 1944 okresného úradu v Banskej Bystrici.

³⁰¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 9. Správa okresného náčelníka v Turčianskom Sv. Martine ÚŠB zo dňa 29. januára 1941 o nedostatočných dodávkach mlieka

³⁰² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 9. Správa ministerstva hospodárstva o vyhláške o povinnej dodávke mlieka pre Turčianky Sv. Martin.

³⁰³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 752 – 4. Situačné správy za mesiace január, február, mája 1943 okresného úradu v Gelnici.

vydojené mlieko skonzumovali, alebo vyrobili mliečne výrobky. Keďže v okrese bol akútny nedostatok masti predpokladal okresný náčelník, že vyrábali maslo pre vlastnú spotrebu aj na predaj. Výkupné ceny mlieka boli totiž veľmi nízke.³⁰⁴ Nedostatok mlieka a mliečnych výrobkov bol v okrese dlhodobý, na čiernom trhu sa „tajne“ maslo predávali za horibilné ceny.³⁰⁵ V okrese Dobšiná nebolo možné dostať kúpiť maslo počas celého roku 1941.³⁰⁶ Maslo ako živočišny tuk bol veľmi vyhľadávaný ako alternatíva ku bravčovej masti. Napriek tomu, že štát sa usiloval regulovať cenu masla, reálne jeho cena prudko rástla. Pokus zaviesť maximálne ceny potravín na trhu znamenal podľa správ okresných náčelníkov stiahnutie týchto produktov predajcami, ktorí radšej nepredali, ako by mali za tieto stanovené ceny svoje komodity predávať. Cena masla sa na čiernom trhu pohybovala na úrovni dvojnásobku úradne stanovenej ceny, chudobné obyvateľstvo, najmä robotníci sa k maslu a iným tukom vôbec nemohli dostať.³⁰⁷ Napríklad v Martine sa na jar 1940 predával kilogram masla za 28 – 30 Ks, ak sa vôbec maslo na trhu dalo dostať.³⁰⁸ V júli 1942 sa v Liptovskom Mikuláši na čiernom trhu predávalo maslo za 70 – 80 Ks za kilogram, v decembri to už bolo 100 Ks.³⁰⁹

Nedostatkom mlieka trpeli aj Malacky.³¹⁰ Tu dlhodobý nedostatok viedol k nespokojnosti občanov. Mliekom bola z tohto okresu údajne zásobená Bratislava. Problém so zásobovaním mliekom sa nepodarilo odstrániť a v Malackách vôbec nebolo dostať kúpiť mlieko. Na trhoch sa predávali mliečne výrobky a mlieko z Myjavy. Situácia sa nevyriešila ani v roku 1942, keď najmä dlhodo-

³⁰⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 10. Situačná správa za mesiac október 1942 okresného úradu v Brezne.

³⁰⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 11. Situačná správa za mesiac január 1943 okresného úradu v Brezne.

³⁰⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 3. Situačná správa o hospodárskej situácii za mesiac september 1941 okresného úradu v Dobšinej.

³⁰⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 2. Situačná správa za mesiac október 1941 okresného úradu v Kremnici.

³⁰⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 8. Situačná správa za mesiac marec 1940 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

³⁰⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 757 – 9. Situačné správy za mesiace júl a december 1942 okresného úradu v Liptovskom Sv. Mikuláši.

³¹⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 6. Situačná správa za mesiac október 1940 okresného úradu v Malackách.

bé sucho spôsobilo zníženie dojivosti kráv a tým aj nedostatok mlieka.³¹¹ V januári 1943 bola situácia v zásobovaní mliekom katastrofálna. Z okresu sa vozilo mlieko do Bratislavy, v meste Malacky ale pretrvával akútny nedostatok mlieka.³¹² V máji boli mliekom v Malackách pravidelne zásobované len deti do 2 rokov a ťažko pracujúci.³¹³ V lete 1943 zaznamenal okresný náčelník problémy so zlou kvalitou mlieka, podľa jeho zistení špekulanti z mlieka zberali smotanu a nechali ho preto odstáť, mlieko preto nebolo čerstvé a preváralo sa.³¹⁴ V rokoch 1944 a 1945 pretrvával katastrofálny stav v zásobovaní mliekom. Z toho vyplývali aj vysoké ceny mlieka a mliečnych výrobkov na čiernom trhu.³¹⁵ V auguste v dôsledku sucha opäť poklesla dojivosť kráv. Výsledkom bol úplný nedostatok mlieka v Malackách. Zastavili sa prídely masla pre deti, chorých a starých.³¹⁶ Aj v Pezinku a Modre a Veľkých Šenkviaciach sa dlhodobo prejavoval nedostatok mlieka. Okresný náčelník urgoval zlepšenie zásobovania mliekom, lebo v meste dochádzalo k narušeniu poriadku. Chýbalo aj mlieko pre zásobovanie internátov (stravovanie žiactva), škôl, kláštora a jasiel. Začiatkom apríla 1942 pridelila mliekareň len 12 litrov mlieka pre mesto Modra.³¹⁷ V lete sa zásobovanie mliekom ďalej zhoršilo, najmä kvôli hrozivému nedostatku krmív následkom abnormálneho sucha.³¹⁸ Mlieko sa z okresu vozilo producentmi do Bratislavy, v obciach okresu, v Pezinku a v Modre bol preto akútny nedostatok mlieka. Následne aj stúpala cena mlieka na 3 Ks za

³¹¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 8. Situačná správa za mesiac september 1942 okresného úradu v Malackách.

³¹² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 9. Situačná správa za mesiac január 1943 okresného úradu v Malackách.

³¹³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 9. Situačná správa za mesiac máj 1943 okresného úradu v Malackách.

³¹⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 9. Situačné správy za mesiace jún a júl 1943 okresného úradu v Malackách.

³¹⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 10. Situačná správa za mesiac január 1944 okresného úradu v Malackách.

³¹⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 10. Situačná správa za mesiac august 1944 okresného úradu v Malackách.

³¹⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 759 – 3. Správa okresného úradu v Modre zo 4. apríla 1942 o problémoch so zásobovaním mliekom.

³¹⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 759 – 3. Situačné správy za mesiac júl a august 1942 okresného úradu v Modre.

liter v novembri a 4 Ks za liter v decembri.³¹⁹ Blízkosť Bratislavy spôsobovala problémy aj v obciach okolo hlavného mesta. Mlieko chýbalo aj v Račištorfe (Rači). Podľa hlásenia okresného náčelníka ženy vozili mlieko do Bratislavy, kde ho lepšie predali, preto bol vydaný pokyn na potravnú čiaru prísne kontrolovať ženy. Okresný náčelník si v správe uvedomoval aj dôsledky nedostatočnej výživy a konzumácie mlieka, najmä v prípade detskej populácie: „V blízkosti Bratislavy nie je možné dostať mlieko a preto dospeli, ba aj deti pijú čaj, čiernu kávu, čo iste neslúži záujmom výživy obyvateľstva.“³²⁰ Problémy so zásobovaním mliekom sa objavili aj Devínskej Novej Vsi a v Čeklísi, preto bolo nariadené povinné dodávanie mlieka do miestnej zberne.³²¹ Na jeseň 1944 sa zhoršilo aj zásobovanie Bratislavy mliekom.³²²

Sucho a nedostatok krmív sa odrážali na nízkej dojivosti kráv. Roľníkom chýbali kvalitné krmivá na chov hovädzieho dobytku, problémy sa čiastočne vyriešili na jar pasením vo voľnej prírode. Problémy s krmivami spôsobili, že roľníci neboli ochotní odpreďávať mlieko za úradne stanovené nízke výkupné ceny. Radšej predávali mlieko a mliečne výrobky tajne pod rukou za zvýšené ceny. Na oficiálne a kontrolované trhy sa dostávalo len málo mlieka a mliečnych výrobkov. Napríklad v okrese Prievidza bol úplný nedostatok mlieka, smotany a tvarohu.³²³ Chovatelia kráv sa sťažovali aj na vysoké dávky mlieka. Sami nemali dostatok na vlastnú konzumáciu, respektíve konzumáciu vlastnej rodiny. Okresní náčelníci navrhovali urobiť opatrenia, aby sa dodávky mlieka odoberali a vykupovali len tam, kde produkcia mlieka presahuje vlastnú spotrebu dorábateľov.³²⁴

³¹⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 759 – 3. Situačné správy za mesiace október, november, december 1942 okresného úradu v Modre.

³²⁰ SNA, f. MH, šk. 215. Správa ÚŠB o nedostatkoch v zásobovaní mliekom v Račištorfe (v Rači), 29. decembra 1940.

³²¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 750 – 12. Situačné správy za mesiace január a september 1944 okresného úradu v Bratislave.

³²² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 750 – 12. Situačná správa za mesiac september 1944 okresného úradu v Bratislave.

³²³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 761 – 3. Situačná správa za mesiac marec 1942 okresného úradu v Prievidzi.

³²⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 10. Situačná správa za mesiac marec 1942 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

Komplikované bolo aj zásobovanie vajcami. Opätovne sa štátna moc usilovala zredukovať najmä spotrebu vajec. Preto bola vydaná vyhláška³²⁵, ktorou bolo zakázané v pohostinstvách, výčapných a reštauračných zariadeniach pripravovať a podávať okrem obeda jedlá z vajec – varené vajcia, omelety akéhokoľvek druhu, praženice a ham and eggs. Zároveň rástli aj ceny vajec. V máji 1942 boli výkupné ceny určené v rozpätí 0,90 – 0,80 Ks za jeden kus vajca (s váhou nad 55 g za 0,90 Ks, s váhou 48 – 55 g za 0,85 Ks a s váhou pod 48 g za 0,80 Ks). Aj maximálne ceny pre spotrebiteľov boli odstupňované podľa váhy a miesta predaja. V Bratislave sa cena vajec pohybovala v rozpätí 1,20 Ks (za vajce s váhou nad 55g) – cez 1,15 Ks za vajce s váhou medzi 48 až 55g, až po 1,10 Ks za vajce s váhou nižšou ako 48g. v iných oblastiach Slovenska sa ceny pohybovali v rozpätí 1,10 – 1 Ks za vajce.³²⁶ V júli 1942 sa cena výkupné ceny vajec zvýšili – veľké vajíčka nad 55 g boli vykupované za 1,30 za kus, stredne veľké (48 – 55 g) za 1,25 g a menšie pod 48 g za 1,20 Ks. Maximálne predajné ceny vajec sa tiež zvýšili – v Bratislave stálo veľké vajce (nad 55 g) 1,60 Ks a v iných oblastiach Slovenska 1,50 Ks za kus, stredne veľké vajce 1,55 Ks a v iných oblastiach 1,45 Ks za kus. V prípade malých vajec – cena bola pre Bratislavu stanovená na 1,50 Ks a mimo Bratislavy 1,40 Ks za kus.³²⁷ Cena vajec vzrástla v zimnom období. V novembri 1942 boli výkupné ceny vajec vyššie - veľké vajíčka nad 55 g boli vykupované za 1,80 za kus, stredne veľké (48 – 55 g) za 1,75 g a menšie pod 48 g za 1,70 Ks. Maximálne predajné ceny vajec sa tiež zvýšili – v Bratislave stálo veľké vajce (nad 55 g) 2,20 Ks a v iných oblastiach Slovenska 2,10 Ks za kus, stredne veľké vajce 2,15 Ks a v iných oblastiach 2,05 Ks za kus a malé vajíčka stáli v Bratislave 2,10 Ks za kus,

³²⁵ Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo živočíšne č. 65/1942 Úr. n. zo dňa 5.februára 1942 ktorou sa zakazuje v živnostiach hostinských a výčapníckych pripravovať a podávať okrem na obed a večeru ako hlavné jedlo niektoré vaječné jedlá.

³²⁶ Vyhláška Cenového úrad č. 220/1942 Úr. n. zo dňa 7.mája 1942 o najvyšších cenách čerstvých slepačích vajec tuzemského pôvodu v jarnom a letnom období 1942.

³²⁷ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 337/1942 Úr. n. zo dňa 16. júla 1942 o úprave obchodu s vajcami a cenách vajec.

v iných častiach Slovenska 2 Ks za kus.³²⁸ Cena konzervovaných vajec – tzv. vápeniek bola stanovená pre spotrebiteľov na 2 Ks za kus v Bratislave a 1,95 Ks mimo Bratislavy. Touto vyhláškou bola zároveň zavedená regulovaná spotreba vajec v Bratislave. Na jednu osobu bola stanovená prídelová dávka 3 vajcia na týždeň na osobu. Spotrebiteľovi dodával vajcia jeho obchodník, u ktorého bol prihlásený na odber cukru. Nákup vajec sa zapisoval o odbernej knižky. Vo februári 1943 bola zavedená regulácia obchodu s vajcami. Nakupovať a uskladňovať vajčička mohli len obchodníci, ktorí v konkrétnom okrese dostali povolenie od NÚZ. Tento obchodník potom v presne stanovený deň a hodinu vykupoval vajcia v konkrétnych obciach. Dorábateľ vajec mohol vajcia predávať len tomuto obchodníkovi alebo pre neho pracujúcich vykupovateľom, alebo spotrebiteľom v obci.³²⁹ Toto opatrenie malo zabrániť čiernemu obchodu s vajčičkami, pokusom súkromných osôb zásobovať sa priamo na vidieku nakupovaním u sedliakov. Ceny vajec naďalej stúpali. Vo februári 1943 bola najvyššia výkupná cena vajec stanovená na 1,20 Ks za kus. Najvyššia predajná cena čerstvých vajec u poverených obchodníkov v okrese bola stanovená na 1,60 Ks v Bratislave a 1,50 Ks v iných obciach. Ceny pre spotrebiteľov u maloobchodníkov boli určené na 1,70 za kus v Bratislave a 1,60 Ks za kus v ostatných obciach.³³⁰ Na jeseň sa výkupná cena čerstvých vajec zvýšila na 1,80 Ks za kus. Najvyššia predajná cena čerstvých vajec pre poverených obchodníkov bola stanovená na úrovni 2,15 Ks za kus, v Bratislave u veľkoobchodníkov na 2,25 Ks za kus. Ceny pre spotrebiteľov boli tiež určené vyhláškou – v Bratislave bola cena čerstvých vajec 2,40 Ks za kus, v ostatných častiach Slovenska bola najvyššia cena čerstvých vajec 2,30 Ks za kus. Najvyššie spotrebiteľské predajné ceny nakladaných vajec (tzv. vápeniek) boli pre maloobchodníkov stanovené na 2,20 Ks za kus v Bratislave a v ostatných obciach

³²⁸ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 514/1942 Úr. n. zo dňa 19. november 1942 o určení cien vajec a úprave predaja nakladaných a chladiarenských vajec na území mesta Bratislavy.

³²⁹ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 92/1943 Úr. n. zo dňa 11. februára 1943 o úprave obchodu s vajcami.

³³⁰ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 105/1943 Úr. n. zo dňa 22. februára 1943 o najvyšších výkupných a predajných cenách vajec v jarnom období roku 1943.

na 2,10 Ks za kus.³³¹ V jarných mesiacoch roku 1944 bola stanovená výkupná cena vajec na 1,20 Ks za kus, najvyššia predajná cena u poverených obchodníkov bola určená na 1,55 Ks za kus. Najvyššia predajná cena u veľkoobchodníkov v Bratislave bola stanovená na úrovni 1,65 Ks za kus. Pre spotrebiteľov boli stanovené maximálne ceny u maloobchodníkov – v Bratislave 1,80 Ks za kus a v ostatných obciach na 1,70 Ks za kus.³³² Tieto ceny sa v auguste 1944 zmenili novou vyhláškou – do 14. októbra 1944 bola výkupná cena vajec 1,50 Ks za kus, po 15. októbri 1,80 Ks za kus. Od toho sa odvíjali aj spotrebiteľské ceny – v Bratislave do 14. októbra 1944 bola stanovená maximálna cena za čerstvé vajce 2,10 Ks za kus, po tomto dátum na 2,40 Ks za kus. V ostatných obciach bola maximálna cena čerstvých vajec stanovená na 2 Ks za kus do 14. októbra 1944 a po tomto termíne na 2,30 Ks za kus.³³³ Ďalšia vyhláška o zmene výkupných a predajných cien vajec bola vydaná v septembri 1944, keď sa zvýšila výkupná cena čerstvých vajec na 2 Ks za kus a spotrebiteľské ceny čerstvých vajec u maloobchodníkov v Bratislave 2,60 Ks za kus a mimo Bratislavy 2,50 Ks za kus. Spotrebiteľské ceny nakladaných vajec (vápeniek) boli stanovené v Bratislave na 2,45 Ks za kus a v ostatných oblastiach na 2,35 Ks za kus.³³⁴

Správy o nedostatku vajec prichádzali do Ústredne štátnej bezpečnosti zo všetkých okresov Slovenska počas celého obdobia trvania štátu. V jarných a letných mesiacoch sa situácia so zásobovaním zlepšila, naopak v jesenných a zimných mesiacoch bol vajec nedostatok a ich cena rástla. Vajcia boli veľmi častým predmetom čierneho obchodu. Napriek tomu, že sa okresné úrady snažili čeliť zvyšovaniu cien a regulovali miestne ceny poľ-

³³¹ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 408/1943 Úr. n. zo dňa 15. septembra 1943 o najvyšších výkupných a predajných cenách čerstvých, chladiarenských a nakladaných vajec (vápeniek).

³³² Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 64/1944 Úr. n. zo dňa 3. februára 1944 o najvyšších výkupných a predajných cenách vajec v jarnom období roku 1943.

³³³ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 312/1944 Úr. n. zo dňa 1. augusta 1944 o najvyšších výkupných a predajných cenách vajec

³³⁴ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 365/1944 Úr. n. zo dňa 21. septembra 1944 o najvyšších výkupných a predajných cenách čerstvých, chladiarenských a nakladaných vajec (vápeniek).

nohospodárskych komodít, vyskytli sa aj prípady, keď sa ceny neriadili smernicami, alebo po zavedení maximálnych cien tieto komodity z trhu jednoducho zmizli. Napríklad na trhu v Kremnici po zavedení cien stanovených cenovým úradom neboli na trhu vajcia, maslo a obyvatelia šomrali na zavedené opatrenia. Okrem toho bolo bežnou praxou predražovať najmä nedostatkové komodity.³³⁵ Aj ceny vajec tak na čiernom trhu rástli. V Liptovskom Mikuláši sa v júli 1942 predávalo na čierne jedno vajce za 2,50 – 3 Ks za kus.³³⁶ V septembri 1944 stálo vajce v Bratislave na čiernom trhu 4 – 5 Ks za kus.³³⁷ Napriek opatreniam proti čiernemu obchodu sa nedal dosiahnuť väčší výkup.³³⁸

Zvyšovanie cien vajec nebolo jediným problémom. Zložitý proces výkupu, uskladnenia a predaja vajec do maloobchodnej siete bol zdĺhavý a zložitý. Niekde sa dokonca objavili problémy s pokazenými vajcami, ktoré boli predávané obchodníkmi v Levoči.³³⁹

Zásobovanie Bratislavy

Režim úzkostlivo dbal, aby sa žiadne zásobovacie problémy neobjavili v hlavnom meste, v Bratislave. Na trhoch v Bratislave predávali svoje produkty výrobcovia potravín z celého Slovenska. Pravidelne sa na trhoch objavovala zelenina a ovocie, mäso, hydina a vajcia, mliečne výrobky. Na trhy prichádzali aj predavači syrov (oštiepkov) a bryndze v Pohronia a Liptova. V zime sa v uliciach mesta predávali pečené gaštany a zemiaky, prípadne aj varené víno.³⁴⁰ Bratislava mala fungovať ako výkladná skriňa hojnosti slovenského poľnohospodárstva. Údajne sa medzi nemeckými návštevníkmi mesta vžilo pre Bratislavu označenie Fressburg – mesto žranice alebo hojnosti, kde sa dá výdatne najesť.³⁴¹ V slovenskej historiografii sa pri hodnotení zásobovacej situácie citujú

³³⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 2. Kremnica 1941 september

³³⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 757 – 9. Mikuláš 1942 júl

³³⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 750 – 12. Ba 1944 september

³³⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 749 – 10. BŠ rok 1943 september

³³⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 755 – 5. Levoča 1944 V správe za september

³⁴⁰ KOVÁČ, Dušan. *Bratislava 1939 – 1945 : Mier a vojna v meste*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2006, s. 160.

³⁴¹ KOVÁČ, Dušan. *Bratislava ...*, c. d., s. 153. Ivan Kamenec spomína aj označenie Salamia pre Slovensko. KAMENEC, Ivan. *Slovenský štát v obrazoch (1939 – 1945)*. Praha : Ottovo nakladateľství, 2008, s. 159.

správy nemeckých návštevníkov Bratislavy o priaznivej zásobovacej situácii v meste a o nízkych cenách potravín aj alkoholu.³⁴² Napriek tomu je potrebné si uvedomiť, že zážitky a možnosti nemeckých návštevníkov Bratislavy (aj vďaka výhodnému kurzu ríšskej marky voči korune) neodrážali reálnu zásobovaciu situáciu v meste. Bežné obyvateľstvo si mnohé komodity mohlo nakupovať buď za premršené ceny na čiernom trhu alebo si ich kvôli chudobe nemohlo vôbec dovoliť. Kritický postoj k zásobovacej situácii prezentovala aj nemecká strana a to najmä prostredníctvom spomínaného poradcu pre hospodárske a finančné otázky pri slovenskej vláde Ericha Geberta, ktorý aj pred čelnými predstaviteľmi slovenského štátu prezentoval svoj názor o zlyhaní štátu v sektore výživy.³⁴³ V novembri 1942 bol v Bratislave zavedený prídellový systém na mlieko (pre deti do 1 roku 0,7 l; pre deti od 1 do 14 rokov 0,5 l; pre chorých, pre tehotné ženy od 5. mesiaca tehotenstva a dojčiace matky do piateho mesiaca po pôrode (po predložení príslušných potvrdení) 0,5 l a pre ostatných 0,1 l mlieka na deň) a stanovené aj prídely masla – deti do 14 rokov, chorí, tehotné ženy od začiatku 5. mesiaca tehotenstva a dojčiace matky do konca 5. mesiaca po pôrode mali nárok na 125 g masla týždenne.³⁴⁴ Už v januári 1943 došlo k zníženiu prídlov mlieka a masla pre kategóriu chorých.³⁴⁵ V Bratislave boli stanovené aj prídely umelých tukov – na obyvateľa mesačne 250 g umelých tukov, pre ťažko a veľmi ťažko pracujúcich 500 g mesačne. Zároveň pre deti do 14 rokov a pre osoby, ktoré mali dostávať zvýšený prídely mlieka, boli okrem umelých tukov stanovené aj 500 g prídely masla. Umelé tuky aj maslo sa odoberali na odberné legitimácie

³⁴² MIČKO, Peter. *Hospodárska politika ...*, c. d., s. 160.

³⁴³ SCHVARC, Michal – HALLON, Eudovít – SABOL, Miroslav. „Tiso, Tuka ...“, c. d., s. 178.

³⁴⁴ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 516/1942 Úr. n. zo dňa 19. novembra 1942 o úprave odberu mlieka a masla na území Bratislavy.

³⁴⁵ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 34/1943 Úr. n. zo dňa 21. januára 1943 ktorou sa mení a dopĺňuje vyhláška č. 516/1942 Úr. n. o úprave odberu mlieka a masla na území Bratislavy.

a knižky, umelé tuky u obchodníka, kde obyvatelia odoberali cukor a maslo u mliekara, kde odoberali mlieko.³⁴⁶

Zásobovanie Bratislavy malo samozrejme prioritu. Napríklad pri dovoze živých bravov z Maďarska bola uspokojená najmä potreba masti hlavného mesta Bratislavy.³⁴⁷ Mlieko sa do Bratislavy vozilo z oblasti Záhoria, dokonca na úkor zásobovania obyvateľov Malaciek, ale aj z oblasti stredného Slovenska. Mliekareň firmy Wittmann zo Zvolena prebytočné mlieko schladzovala a posielala do Bratislavy, kde dlhodobo bol nedostatok konzumného mlieka.³⁴⁸ Obyvatelia iných okresov sa sťažovali, že slaninu, ktorú musia zo zabitých prasiat povinne odovzdávať, odvážali do Bratislavy a pre miestnu spotrebu nezostalo.³⁴⁹

Aj v prípade zásobovania Bratislavy dochádzalo k výpadkom a nedostatku niektorých komodít. Už v marci chýbal v meste cukor, tuky, ryža.³⁵⁰ V roku 1941 aj Bratislava zápasila s nedostatkom múky na varenie a chlebovej múky. Sťažovali si bežní obyvatelia aj pekári na nedostatočné prídely ale aj na zlú kvalitu múky, chlieb z tejto múky bol nepoživateľný. Múka obsahovala vysoký podiel otrúb a nedal sa z nej piecť chlieb. Problém so zlou kvalitou múky pretrvával až do roku 1942. Aj obyvateľov hlavného mesta sa dotklo zníženie reálnych prídely múky. K tomu sa pridali problémy s nedostatkom mäsa.³⁵¹ Aj v roku 1942 sa museli obyvatelia vyrovnáť so zníženými prídely múky, nedostatkom mäsa a masti. Chýbalo aj maslo. Ryža sa v Bratislave nedala kúpiť od augusta 1941. Ľudia boli nespokojní kvôli zlej kvalite múky a

³⁴⁶ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 318/1942 Úr. n. zo dňa 7. júla 1942 o úprave odberu umelých tukov a masla na území mesta Bratislavy.

³⁴⁷ SNA, f. Úrad predsedníctva vlády, šk. 86, č. 216 – 220 – 2. Situačné správy Prezídia MH predsedníctvu vlády z decembra 1940.

³⁴⁸ SNA, f. MH, šk. 201. Sťažnosť majiteľa syrárne Petra Moleca zo Zvolenskej Slatiny z 20. júla 1940 o dodávkovej oblasti mlieka.

³⁴⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 759 – 3. Správa okresného náčelníka v Modre zo 4. apríla 1942 o problémoch so zásobovaním mliekom.

³⁵⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 750 – 8. Situačná správa za mesiac marec 1940 okresného úradu v Bratislave.

³⁵¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 750 – 9. Situačné správy za rok 1941 okresného úradu v Bratislave.

dodávkam jačmennej múky.³⁵² V septembri 1942 sa obyvatelia Bratislavy sťažovali na zlú kvalitu chleba. Múka na chlieb obsahovala veľa otrúb a podľa mnohých obyvateľov bola nekonzumovateľná.³⁵³ V roku 1943 bol v meste trvalo nedostatok tukov a mäsa.³⁵⁴ V roku 1944 sa zásobovacia situácia ešte zhoršila. V apríli 1944 pribudli do mesta evakuované rodiny, najmä nemecké obyvateľstvo zo Spiša. V okolí mesta sa usadili nemecké vojská. Chýbali najmä tuky, mäso, vajcia sa predávali len na čiernom trhu 4 - 5 Ks za kus. V okolitých obciach chýbalo mlieko. Zhoršilo sa zásobovanie najmä chudobných obyvateľov, chýbali tuky a mlieko.³⁵⁵ V januári 1945 v Bratislave chýbal tovar v obchodoch a na trhoch. Údajne Nemci skupovali všetko, narástli ceny zemiakov, mäsa, ale aj dreva.³⁵⁶

O problémoch so zásobovaním obyvateľstva hlavného mesta na sklonku vojny referovala Ústredňa štátnej bezpečnosti vo svojej správe predsedníctvu vlády. V meste nepredávali mäsiari mäso a obchodníci nemali na verejný predaj ani hydinu, nebolo možné zabezpečiť ani riadne prídely mäsa. Mäsiari sa údajne vyhovárali, že zásoby mäsa im zhabala vojenská správa slovenská alebo nemecká. Na čierno sa mäso predávalo, rovnako ako rôzne potravné články za mnohonásobne vyššie ceny, ako boli úradne stanovené. Občania, ktorí na to nemali prostriedky, boli odkázaní žiť veľmi „biednym spôsobom“. Podľa správy boli ľudia v meste nespokojní, nadávali na prídellový systém, na skorumpované úrady, ktoré nestíhali pokútnych a na čierno predávajúcich obchodníkov. Šírili sa reči, „*neprístojné nadávky hraničiace aj so zákonom na obranu štátu alebo ochranu Republiky*“. Ako zaznamenala správa,

³⁵² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 750 – 10. Situačná správa za mesiac január 1942 okresného úradu v Bratislave.

³⁵³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 782 – 2. Všeobecné politické správy z okresov.

³⁵⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 750 – 11. Situačná správa za január 1943 okresného úradu v Bratislave.

³⁵⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 750 – 12. Situačné správy za rok 1944 okresného úradu v Bratislave.

³⁵⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 782 – 4. Súhrn situačných správ za rok 1945. Všeobecná politická situačná správa za dobu od 1. do 15. januára 1945.

dňa 10. marca boli na tržnici otvorené len tri mäsiarske stánky, v ktorých sa predávali len „*podradné klobásy a salámy*“.³⁵⁷

Svoju situáciu sa obyvatelia Bratislavy snažili zlepšiť aj nákupmi potravín na vidieku, dokonca aj v odľahlých oblastiach Slovenska. Okresný náčelník v Modrom Kameni v situačnej správe o hospodárskej situácii za september 1941 konštatoval, že za zvyšovanie cenovej hladiny a nedostatok predmetov dennej potreby (masla, vajec, hydiny, ovocia) mohlo rôzni priekupníci z cudzích okresov ako Bratislava, Zvolen Banská Bystrica, ktorí platili premrštené ceny a všetko skupovali. Pristihnúť ich bolo ťažko, lebo „*chodia po obciach na autách a sami občania ich kryjú*“.³⁵⁸

Stav zásobovania sa vláda snažila aspoň čiastočne zlepšiť v predvianočnom období alebo v období pred Veľkou nocou. V decembri 1942 boli rozdeľované mimoriadne vianočné prídely, ktoré pozostávali z mimoriadnej vianočnej dávky múky (½ kg múky na varenie), ½ kg jačmenných krúp, 250 g prídely cukru a v Bratislave bol distribuovaný mimoriadny prídely umelých tukov. Obyvatelia Bratislavy, ktorí mali nárok na prídely umelých tukov dostali pridané 125 g umelých tukov.³⁵⁹ Situácia sa opakovala pred veľkonočnými sviatkami v roku 1943, keď bol distribuovaný mimoriadny prídely ½ kg múky na varenie pre tých, čo boli prihlásení na odber múky a chleba.³⁶⁰ Zároveň je potrebné upozorniť na nárast cien niektorých potravín najmä pred Vianocami. Napríklad v okrese Čadca zaznamenal okresný náčelník rast cien vajčiek a masla od novembra 1941. Pred vianočnými sviatkami už nebolo dostať maslo.³⁶¹ V nasledujúcom roku sa situácia zopakovala. Ceny rástli celoročne, v októbri ale došlo k prudkému nárastu cien potravín, najmä masla, vajčiek, hydiny a mlieka. Ďalší prudký

³⁵⁷ SNA, f. Úrad predsedníctva vlády, šk. 88. Správa ÚŠB Predsedníctvu vlády z 12. marca 1945 o zásobovacích pomeroch v Bratislave.

³⁵⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 764 – 7. Situačná správa za mesiac september 1941 okresného úradu v Modrom Kameni.

³⁵⁹ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 527/1942 Úr. n. zo dňa 26. novembra 1942 o určení dávky cukru, múky a chleba na mesiac december 1942 a o určení mimoriadnej vianočnej dávky múky, jačmenných krúp, cukru a v Bratislave i umelého tuku.

³⁶⁰ Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 187/43 Úr. n. zo dňa 15. apríla 1943 o určení mimoriadnej veľkonočnej dávky múky.

³⁶¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 750 – 3. Situačná správa za mesiac november 1941 okresného úradu v Čadci.

nárast cien nastal tesne pred Vianocami 1942.³⁶² V roku 1943 ceny mlieka, masla, vajec od septembra opäť rýchlo rástli.³⁶³

K rozpadu zásobovania došlo na jeseň 1944. Tento stav súvisel s bojovými operáciami počas Povstania a následne s prechodom frontu. V okresoch Stropkov, Snina, Svidník a Medzilaborce, ktorých sa najviac dotkla Karpatsko – duklianska operácia, kvôli vojnovým udalostiam zostala časť úrody z roku 1944 na koreni a jesenné a následne aj jarné práce neprebehli. Ustupujúca nemecká armáda rabovala potraviny, dobytok (zachránilo sa len 38 % koní, 25 % hovädzieho dobytku), ničila oziminy a lúky.³⁶⁴ Zásobovanie sa rozpadlo aj v oblastiach s partizánskym hnutím, v odľahlejších regiónoch severného Slovenska, v oblastiach, kde bola poškodená infraštruktúra. Poruchy v zásobovaní sa dotkli najmä chudobného obyvateľstva, ktorému chýbali tuky, mlieko, mäso, v niektorých okresoch neboli prídely múky a cukru. Vyprázdnil sa sklady v dôsledku prechodu armád a utečencov. V zimných mesiacoch bojovalo obyvateľstvo aj s nedostatkom petroleja, dreva, zápaliek, obuvi, soli, krmív pre dobytok, tabaku, kvôli problémom s dopravou potravných článkov a článkov životných potrieb. V okrese Kremnica bol tovar z obchodov vykúpený nemeckou armádou – miestne obyvateľstvo tak nemalo prístup k potravinám.³⁶⁵ Pritomnosť nemeckého vojska zvyšovalo na niektorých miestach dopyt po potravinách, rozširoval sa čierny trh. V niektorých okresoch bola situácia zložitejšia. V okrese Žilina bol nedostatok zásob múky, rovnako ako v okrese Čadca, kam sa múka nedostala kvôli zlému dopravnému spojeniu. V druhej polovici januára v Kremnici neboli zásoby múky a cukru.³⁶⁶ V správach z okresov už bolo evidentné hospodárske vyčerpanie, nedostatok mäsa, mlieka, droždia, petroleja a úplný rozklad zásobovacej situácie. Obchody boli zväčša prázdne, ľudom pomizli

³⁶² SNA, f. 209 ÚŠB 209 -750 – 4. Situačné správy za mesiace október a november 1942 okresného úradu v Čadci.

³⁶³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 750 – 5. Situačná správa za mesiac január 1943 okresného úradu v Čadci.

³⁶⁴ SABOL, Miroslav. Otázky zásobovania ..., c. d., s. 550.

³⁶⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 782 – 4. Súhrn situačných správ za rok 1945.

³⁶⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 782 – 4. Súhrn situačných správ za rok 1945.

kone a dobytok, krmivá zabrala armáda.³⁶⁷ Obyvatelia Slovenska boli nakoniec radi, že dokázali toto zložité obdobie prežiť.

Pri porovnaní slovenského prídellového systému a prídellového systému Protektorátu Čechy a Morava alebo nemeckého prídellového systému je zaujímavé, že obyvatelia Slovenska dostávali nižšie prídely chleba, cukru a tukov, naopak prídely mäsa a zemiakov boli o niečo vyššie. Na druhej strane je potrebné ale dodať, že slovenský prídellový systém bol benevolentnejší, mnohé komodity neboli na prídely, aj mnohé viazané potraviny sa dali zakúpiť mimo prídellový systém a ceny na čiernom trhu boli nižšie.³⁶⁸

Nedostatok potravín – reakcie obyvateľstva

Režim sa snažil za akúkoľvek cenu zabrániť výpadkom v zásobovaní a zabezpečiť potraviny pre väčšinu obyvateľstva. Ministerstvo hospodárstva už v roku 1940 vydalo nariadenie č. 221/1940 o zákaze hromadenia predmetov dennej potreby, ktorým sa určovalo množstvo potravín a spotrebného tovaru v domácnostiach.³⁶⁹ Reagovalo tak na snahy obyvateľstva vytvoriť si domáce zásoby najmä vzhľadom na mimoriadne hospodárske a politické udalosti.

Regulácia trhu, maximalizácia cien, nedostatok tovarov a prídellový systém na niektoré potraviny viedli k snahám obyvateľstva zabezpečiť si zdroje alternatívnou cestou. Situácia sa zhoršovala aj nárastom cien spotrebných tovarov pri nízkych výkupných cenách poľnohospodárskych komodít, čím sa urýchlilo

³⁶⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 782 – 4. Súhrn situačných správ za rok 1945. Všeobecná politická situačná správa za dobu od 1. do 15. januára 1945.

³⁶⁸ Blížšie ŠTĚPEK, Jiří. Sto let přídělových systémů na území bývalého Československa 1915 – 2015. První část (1915 – 1945). In *Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky*, 7/2014, s. 138 – 139.

³⁶⁹ Na základe vyhlášky ministerstva hospodárstva č. 221/1940 Úr. n. zo dňa 16. októbra 1940, ktorou sa určujú predmety dennej potreby a vydávajú smernice pre posúdenie ich obvyklej a primeranej miery u spotrebiteľa, v jednej domácnosti nesmelo byť viac ako 10 kg múky, 3 kg krúp, 3 kg krupice, 3 kg ryže, 6 kg strukovín, 1 kg kávy alebo kakaa, 5 kg cukru, 1,5 kg čokolády, 6 kg tukov (bravčovej masti, slaniny, masla) a ďalšieho spotrebného tovaru. Maximálne prekročenie zásob nesmelo prekročiť 10%, ak to bolo odôvodnené spôsobom pôvodného balenia. Na základe rôznych udaní alebo náhodným výberom sa robili domové prehliadky, pri ktorých sa rekvirovali potraviny a spotrebné tovary nad zákonom stanovenú hranicu. SNA, f. Ústredné združenie slovenského priemyslu 1921 – 1950, šk. 91. Zákaz hromadenia predmetov dennej potreby.

otváranie cenových nožníc v neprospech roľníckeho obyvateľstva (poľnohospodárskych producentov). Roľníci preto nechceli odpredávať svoje výrobky – za maximálne ceny, ale radšej produkty ukrývali s cieľom speňažiť ich na čiernom trhu. Vládne orgány sprísňovali kontrolu výkupu za asistencie vládnych komisárov aj bezpečnostných zložiek, ale neúspešne. Čierny trh sa objavuje pri nedostatku tovarov, často pri hospodárskom rozvrate a poruchách ekonomiky. Výrobcovia sa nedostatok najmä potravín snažia využiť ukrývaním časti produkcie a následne k predaju týchto komodít za vyššie ceny ako boli úradne stanovené.³⁷⁰ Oficiálna tvorba cien a cenová kontrola bola v rukách štátu. Prudko narastali ceny spotrebných tovarov (už od februára 1939), ale ceny poľnohospodárskych komodít rástli len pomaly a nenápadne. Roľníci riešili tento veľký cenový rozpor napriek obavám z domových prehliadok a rekviráciám predajom svojich produktov na čiernom trhu za predražené ceny. Roľníci svoje prebytky dobrovoľne neponúkali na výkup, ale predávali na čierne za značne vysoké ceny. Nedostatok niektorých potravín na trhu tak v podstate odrážal neochotu roľníkov práve tieto komodity za nízke výkupne ceny odpredávať - napríklad mlieko, vajcia, maslo, zemiaky. Buď ich využili na vlastnú spotrebu alebo predávali pod rukou za značne zvýšené ceny.³⁷¹ Správy o existencii čierneho trhu sa pravidelne objavovali v hláseniach okresných náčelníkov. Niektorí si v tejto súvislosti neodpustili kritické poznámky na adresu regulovaného hospodárstva, ktoré samo vytvára podmienky pre vytvorenie čierneho trhu „*prílišná obmedzenosť hospodárskeho života vychováva sama nelegálny život hospodársky alebo vyvoláva neporozumenie*“.³⁷² Niektorí si uvedomovali, že vytvorenie a fungovanie čierneho trhu je len reakciou na problé-

³⁷⁰ Na čiernom trhu môžu profitovať aj obchodníci, priekupníci, dopravcovia. Na čiernom trhu bohatli najmä bohatšie vrstvy roľníckeho obyvateľstva, ich zásoby odkupovali bohatšie mestské vrstvy. Naopak chudobné vidiecke obyvateľstvo bolo odkázané po skončení vlastných zásob nakupovať na čiernom trhu, na čo ale nemali dostatok prostriedkov. Blížšie ŠTĚPEK, Jiří. Sto let přídělových systémů ..., c. d., s. 10-11.

³⁷¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 761 – 3. Situačná správa za mesiac január 1942 okresného úradu v Prievidzi.

³⁷² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 5. Situačná správa za mesiac apríl 1943 okresného úradu v Banskej Bystrici.

my v zásobovaní a distribúcii múkou, mäsom, tukmi, mliekom a mliečnymi výrobkami a kontrolné opatrenia neboli dostatočné: „O čiernom obchode by sa mohlo hovoriť iba v tom prípade, keď by boli minimálne dávky zaistené. Kým sa toto nedocieli ťažko je docieľiť nápravu, zvlášť v opatrení múkou, masťou a mäsom.“³⁷³ Viacerí okresní náčelníci považovali čierny obchod len za reakciu obyvateľstva na problémy v zásobovaní, preto nebolo možné zamedziť jeho rozšíreniu: „Následkom týchto zjavov sa šíri obchod na čierni, pri ktorom sa ovšem najviac nakupuje len pre vlastnú potrebu. Ľudia týmto spôsobom dovážajú rôzne potraviny až z nitrianskeho kraja. Toto obchodovanie sa dla možností zamedzuje, avšak úplne ho znemožniť nemožno.“³⁷⁴ Čierny obchod bol reakciou na nedostatok niektorých potravných článkov, napríklad masti alebo strukovín. V mnohých oblastiach sa rozvinul do značných rozmeroch a „jeho tlmenie je znemožňované tým, že prípady predražovania konzumenti neoznamujú, ba zatajujú“.³⁷⁵ Najmä pri veľkých problémoch v zásobovaní, bolo možné niektoré komodity (masť, strukoviny, mlieko, maslo, vajcia) nakúpiť len na čiernom trhu. Postupný nárast čierneho obchodu sa stal sa pravidelným spôsobom obstarávania životných potrieb. Najmä trvalo nedostatkové články ako biela múka a masť boli najčastejším predmetom čierneho obchodu.³⁷⁶

V okrese Dobšiná sa nespokojnosť so zásobovaním a s nízkymi prídelmi základných potravín vo februári 1944 pretavila do rozšírenia čierneho trhu, na ktorom „ženy na čierno nakupujú bez ohľadu na ceny, aby si zaistili svoju potrebu“.³⁷⁷

V roku 1941 sa čierny obchod rozvinul najmä kvôli problémom so zásobovaním múkou. Ľudia sa v zložitých pomeroch usilovali zabezpečiť múku, alebo obilie za akúkoľvek cenu. V okrese Gel-

³⁷³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 4. Situačná správa z mesiac máj 1942 okresného úradu v Banskej Bystrici.

³⁷⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 11. Situačná správa za mesiac marec 1943 okresného úradu v Brezne.

³⁷⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 11. Situačná správa za mesiac august 1943 okresného úradu v Brezne.

³⁷⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 770 – 4. Situačné správy za rok 1943 okresného úradu v Senici.

³⁷⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 751 – 12. Situačná správa za mesiac február 1944 okresného úradu v Dobšinej.

nica bohatší baníci odchádzali nakupovať múku ku gazdom a platili za ňu horibilné sumy. Údajne za 1 kg múky platili 18 Ks. Pomáhali tak rozširovať čierny obchod, z pochopiteľných dôvodov nechceli nahlasovať predražovanie.³⁷⁸ Múku a obilie nakupovali až v Šariši.³⁷⁹ Ani v okrese Hnúšťa nepostačovali mesačné prídely múky a bol nedostatok masti: „články dennej potreby sa predávali na čierno, vysoko nad stanovenými cenami, nikto to však nechcel oznamovať s tým odôvodnením, že nabudúce by predavač na čierno nič nepredal, keď by bol tunajšiemu úradu oznámený.“ Múka sa údajne predáva na čierno až po 20 Ks za 1 kg a masť po 80 Ks za 1 kg.³⁸⁰ V apríli 1943 sa biela múka prikupovala na čiernom trhu „pod rukou“ od 12 – 20 Ks za kilogram.³⁸¹

Masť sa predávala na čierno za veľmi vysoké ceny.³⁸² Keď vďaka zabíjačkám a čiernemu trhu bolo zásobovanie menej problematické, jej ceny klesli a masť bola dostupnejšia.³⁸³ Na jeseň 1942 sa rozšíril v okrese Kremnica mor ošípaných, ktorý spôsobil obavy z nedostatku masti a mäsa. Kvôli nedostatku krmív nebolo možné ošípané vykrmiť na predpísanú váhu. Do okresu sa len v minimálnom množstve dostávali umelé tuky, preto „bravčová masť a slanina nielen že zmizla úplne z trhu, ale s týmito predmetmi robia sa najnesvedomitejšie obchody na čierno“. Cena na čiernom trhu bola 100 Ks za 1 kg. Aj v novembri bola masť, slanina a maslo už len na čiernom trhu, tieto komodity sa do okresu dovážali na čierno.³⁸⁴ Nedostatok masti, slaniny a mäsa viedol vo všetkých okresoch k prekvitaniu čierneho obchodu. V januári 1943 stála

³⁷⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 752 – 2. Správa okresného náčelníka v Gelnici zo dňa 18. augusta 1941 ÚŠB, Prezidiu MH a Ústredni pre hospodárstvo rastlinné o pretrvávajúcich problémoch so zásobovaním múkou.

³⁷⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 752 – 2. Situačná správa za mesiac august 1941 okresného úradu v Gelnici.

³⁸⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 754 – 8. Situačná správa za mesiac jún 1942 okresného úradu v Hnúšti.

³⁸¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 770 – 4. Situačná správa za mesiac apríl 1943 okresného úradu v Senici.

³⁸² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 8. Situačná správa za mesiac december 1942 okresného úradu v Malackách.

³⁸³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 10. Situačná správa za mesiac január 1944 okresného úradu v Malackách.

³⁸⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 3. Situačná správa za mesiac november 1942 okresného úradu v Kremnici.

slanina 100 – 150 Ks za 1 kg, zároveň rástli aj ceny prasiat na chov (pár 5 kg prasiat sa predával za 2000 Ks).³⁸⁵ V Kremnici sa na čierno predávali prasiatka na výkrm za 2300 Ks za pár prasiatok. Po stanovení maximálnej úradnej ceny na 800 Ks za pár zmizli z legálneho trhu a predávalo sa už len na čierno. Keď sa v septembri rozmohol chov a vzrástla ponuka na trhu, ich cena klesla.³⁸⁶ Roľníci boli obviňovaní, že využívajú vojnovú situáciu: „všeobecne možno povedať, že egoizmus u sedliaka je väčší ako cit vzájomnej pospolitosti“.³⁸⁷ Boli obviňovaní, že draho predávali „hospodárske zvieratá ako oštipané 30-40 Ks za 1 kg živej váhy, husi po 40 Ks za 1 kg živej váhy, že mlieko nedodávajú do mliekarní, ale radšej predávali maslo potajomky – na čierno po 60 – 80 Ks“.³⁸⁸ Nedostatok mlieka pre verejné zásobovanie bol spôsobený aj tým, že roľníci spracovávali mlieko na maslo, ktoré potom predávali. Napríklad v Prievidzi sa predávalo maslo za 40 Ks za kilogram.³⁸⁹ V novembri 1942 stál kilogram masla v Žiline, kvôli absolútnemu nedostatku na čiernom trhu, 100 – 120 Ks.³⁹⁰ Cena masla sa v Kremnici na trhu v marci 1943 vyšplhala na 90 Ks za 1 kg.³⁹¹ Domáca výroba masla a neochota odpredávať mlieko za úradne stanovené ceny mali za následok katastrofálny stav v zásobovaní mliekom, čo viedlo aj k vysokým cenám mlieka na čiernom trhu.³⁹²

Na čierno sa obchodovalo aj s vajíčkami, lebo chovatelia nechceli vajíčka odpredávať za štátom stanovené maximálne ceny, ale „pok-

³⁸⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 757 – 10. Situačná správa za mesiac január 1943 okresného úradu v Liptovskom Sv. Mikuláši.

³⁸⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 4. Situačná správa za mesiac september 1943 okresného úradu v Kremnici.

³⁸⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 761 – 3. Situačná správa za mesiac január 1942 okresného úradu v Prievidzi.

³⁸⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 764 – 8. Situačná správa za mesiac november 1942 okresného úradu v Modrom Kameni.

³⁸⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 761 – 3. Situačná správa za mesiac január 1942 okresného úradu v Prievidzi.

³⁹⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 777 – 6. Situačná správa za mesiac november 1942 Štátneho policajného úradu v Žiline.

³⁹¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 4. Situačná správa za mesiac marec 1943 okresného úradu v Kremnici.

³⁹² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 10. Situačná správa za mesiac apríl 1944 okresného úradu v Malackách.

útne obchodovali s vajíčkami po 2 Ks za kus“.³⁹³ Vajíčka sa vo väčšine okresov predávali len na čierno, pretože chovatelia hydiny nechceli odpredávať vajíčka za úradné ceny vykupovačom. V okrese Kremnica rástla cena vajíčok až na 2,50 Ks za kus v júli a až 3 Ks za kus v septembri 1943.³⁹⁴ Cena vajíčok narástla každoročne pred Vianocami, keď sliepky nenesú pravidelne. Problémom bol aj nedostatok krmív. Za maximálne úradne stanovené ceny chovatelia hydiny nechceli vajíčka predávať.³⁹⁵ Mor hydiny v októbri 1944 spôsobil veľký nedostatok hydiny a vajíčok, cena vajíčok sa vyšplhala až na 5 Ks za kus.³⁹⁶

Zodpovednosť za čierny obchod prisudzovali okresní náčelníci roľníkom, pestovateľom a chovateľom, ale aj priekupníkom a ľudom, ktorí na čiernom trhu nakupovali, cestovali po vidieku a snažili sa zásobiť za akúkoľvek cenu: „Obchod na čierno regulovaných potravných článkov je veľmi rozšírený a najmä z Bratislavy chodí mnoho ľudí na venkov, kde preplácajú ceny múky a masti. Týmto trpí chudobná vrstva obyvateľstva, ktorá nie je v stave ceny na čierno platiť.“³⁹⁷ Práve obyvatelia Bratislavy boli obviňovaní zo skupovania potravín na vidieku: „vzdor prísnyim stíháním a trestom - prevádza sa na území celého okresu Zvolen čierny obchod a nie len občianstvom tunajšieho okresu ale aj obyvateľmi Bratislavy, ktorí nehladiac na ceny preplácajú všetko a tým podlamujú morálku roľníctva“.³⁹⁸ Dokonca aj okrese Námestovo sa rozvíjal čierny obchod a rástli ceny potravín aj vďaka priekupníkom z Bratislavy: „Tieto neresti pestujú sa dobre situovanými a zbohatlíkmi už v takej miere, že v okrese často objavujú sa osobné autá z Bratislavy, ktorých majitelia skupujú predmety potreby za prehnané

³⁹³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 2. Situačná správa za mesiac december 1941 okresného úradu v Kremnici.

³⁹⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 4. Situačné správy za mesiace júl a september 1943 okresného úradu v Kremnici.

³⁹⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 3. Situačná správa za mesiac november 1942 okresného úradu v Kremnici.

³⁹⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 758 – 10. Situačná správa za mesiac október 1944 okresného úradu v Malackách.

³⁹⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 759 – 3. Situačná správa za mesiac júl 1942 okresného úradu v Modre.

³⁹⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 776 – 8. Situačná správa za mesiac november 1942 okresného úradu vo Zvolene.

ceny.⁴³⁹ Časť producentov naopak vozila svoj tovar do Bratislavy a iných väčších miest, najmä mlieko mliečne výrobky a vajcia: „pre ich podludné vyvážanie do väčších stredísk boli neprimerane drahé. Najmä maslo, syr a vajcia sú predmetmi vyvážania a keďže sú tieto hlavne v Bratislave vysoko preplácané, keďasto s nimi sa veľmi vzráha“.⁴⁰⁰

V zložitých pomeroch sa snažili ľudia prežiť za každú cenu. V niektorých oblastiach sa rozvinul výmenný obchod, roľníci odpredávali v meste poľnohospodárske výrobky za spotrebný tovar.⁴⁰¹ Problémy s nedostatkom krmovín riešili ľudia poľnými krádežami. Podľa správy štátneho policajného úradu v Nitre kradli najmä chudobní ľudia, ktorí si „držia doma ošípané, kozy, hydinu a domáce zajace, pre ktoré nemajú vlastného krmiva. Preto kradnú po poliach čo môžu, vykopali zemiaky, lámali kukuricu, vytrhávali repu a pod. Napriek prísnemu zakročovaniu poľné krádeže neustávajú.“⁴⁰² Vyskytli sa aj problémy s rómskym obyvateľstvom, ktoré si povyberalo cukor na zaváranie, aj keď údajne nikdy nezaváralo, a ten potom na čierne za premrštené ceny predávalo.⁴⁰³

Napriek tomu, že mnohí okresní náčelníci obviňovali roľníkov zo sabotáže, lebo podľa ich názoru neboli ochotní predávať svoje produkty za štátom stanovené výkupné ceny a boli presvedčení, že „drobní roľníci môžu s dnešnou situáciou byť spokojní, lebo predávajú dobytok, hydinu, vajcia, maslo za drahé peniaze“⁴⁰⁴, situácia drobných roľníkov bola zložitá. Možnosti drobného roľníka alebo domkára profitovať z čierneho obchodu boli obmedzené, na rozdiel od bohatších gazdov a statkárov, ktorí po splnení predpísaných kontingentov dokázali umiestniť svoje produkty na čiernom trhu. Mnohí drobní roľníci museli sami nakupovať na

³⁹⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 - 765 - 9. Situačná správa za mesiac júl 1943 okresného úradu v Námestove.

⁴⁰⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 - 761 - 2. Situačná správa za mesiac december 1941 okresného úradu v Prievidzi.

⁴⁰¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 - 764 - 10. Situačná správa za mesiac február 1944 okresného úradu v Modrom Kameni.

⁴⁰² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 - 780 - 7. Situačná správa za mesiac september 1941 Štátneho policajného úradu v Nitre.

⁴⁰³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 - 764 - 10. Situačná správa za mesiac júl 1944 okresného úradu v Modrom Kameni.

⁴⁰⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 - 764 - 7. Situačná správa za mesiac november 1942 okresného úradu v Modrom Kameni.

čiernom trhu, najmä na jar, keď sa im minuli vlastné zásoby – za vysoké ceny. Rozdiel medzi cenami na čiernom trhu a legálnymi cenami nebol v prípade Slovenska až taký výrazný v porovnaní s Protektorátom.⁴⁰⁵

Nedostatok potravín viedol ľudí k hľadaniu náhradných riešení. Už v minulosti ľudia siahali po rôznych rastlinách a korenkoch, alebo používali rôzne a netradičné zdroje mäsa.⁴⁰⁶ V okrese Veľká Bytča sa v dôsledku nedostatku zemiakov a strukovín zhoršila na jar 1942 zásobovacia situácia do takej miery, že v niektorých rodinách sa konzumovalo pivovarské mláto.⁴⁰⁷ Dňa 16. apríla 1942 požadoval okresný náčelník, aby do okresu boli pridelené mimoriadne prídely hrachu, fazule, krúp a zemiakov, lebo „ľud sa upriamil na jedenie pivovarského mláta a jedál pripravených zo šrotu a z otrúb v nedostatku potravín a že tieto kritické pomery zásobovacie môžu byť príčinou demoralizácie tunajšieho ľudu“.⁴⁰⁸ Svoju požiadavku oprel o správu žandárskej stanice Veľká Bytča o vyšetrowaní v obciach Kolárovice a Petrovice. Policajným šetrením bolo zistené, že v Petroviciach sa v jednej rodine skutočne pravidelne konzumovalo pivovarské mláto. Lekár v obci bol vypočúvaný kvôli osem ročnému chlapcovi, ktorý v dôsledku konzumácie mláta ochorel na črevný katar. Pivné mláto, ktoré otec rodiny zabezpečil z pivovaru, kde pracoval, matka namočila, posolila a piekla na plechu. Takto upečené mláto potom rodina konzumovala. Pri vyšetrowaní bolo navštívených viac domov, ale iné prípady konzumácie nezistili. V Kolároviciach bolo vyšetrowaním zistené konzumovanie otrúb a šrotu v rodine so 7 deťmi.

V obci Maríková bola v máji 1941, v čase vrcholiacej krízy s nedostatkom chlebového obilia a múky, tak zložitá zásobovacia situácia, že ľudia kvôli hladu vykopávali zemiaky a jedli žihľavu.⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ PRŮCHA, Václav a kol. Hospodárske ..., c. d., s. 525 a 539.

⁴⁰⁶ MONTANARI, Massimo. Hlad ..., c. d., s. 12-13, s. 49-50.

⁴⁰⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 - 776 - 3. Situačná správa za mesiac marec 1942 okresného úradu vo Veľkej Bytči.

⁴⁰⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 - 776 - 3. Žiadosť okresného náčelníka vo Veľkej Bytči o mimoriadne prídely potravín pre okres zo dňa 16. apríla 1942.

⁴⁰⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 - 760 - 7. Správa žandárskej stanice v Maríkovej z 23. mája 1941 v okrese Považská Bystrica.

V okrese Veľká Bytča sa rozmohli poľné krádeže.⁴¹⁰

V správach okresných náčelníkov sa poukazovalo na problém hladu a podvýživy najmä u chudobného obyvateľstva alebo u detí v dôsledku nedostatkov v zásobovaní základnými potravinovými článkami, napríklad v okrese Veľká Bytča⁴¹¹ a Bardejov⁴¹². V okrese Kremnica sa v dôsledku nedostatočného zásobovania prejavovala u obyvateľstva podvýživa. Údajne najmä ťažko pracujúci nedokážu pracovať, lebo sa stravujú kvôli absolútnemu nedostatku iných potravín, vegetariánskou stravou (zeleninovou). Aj kvôli tomuto stravovaniu pravdepodobne zachvátila mesto epidémia brušného týfusu. V mestskej nemocnici už evidovali 37 prípadov tohto ochorenia.⁴¹³ V okrese Ružomberok sa u robotníkov, najmä slabšej telesnej stavby, objavili rôzne choroby a „*mdloba pri vypätom výkone v práci*“ a ešte viac sa nedostatok výživných potravín prejavoval u detí robotníkov, ktoré z podvýživy podliehali rôznym chorobám.⁴¹⁴ Podľa správ z okresov boli rodiny, ktoré trpeli podvýživou.⁴¹⁵ Hladom trpeli najmä viacdetné a mnohopočetné rodiny.⁴¹⁶ Najmä pokiaľ ich strava bola jednotvárna pozostávala z múčnych jedál, chleba, zemiakov a kapusty. Ak nemali prístup k týmto potravinám, hladovali: „*obyvatelia nemajú zemiakov a kapusty v dôsledku čoho badať u mnohých rodín v obciach hlad. Sú ľudia v rodinách, čo jedia len raz denne aj to takú potravu, čo nazbierajú.*“⁴¹⁷ Nedostatky v severných hornatých regiónoch Slovenska boli spôsobené problémami s distribúciou múky, ale aj slabou úrodou zemiakov a kapusty v roku 1941, navyše ľudia

⁴¹⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 777 – 2. Situačná správa za mesiac august 1941 okresného úradu vo Veľkej Bytči.

⁴¹¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 776 – 3. Situačná správa za mesiac máj 1942 okresného úradu vo Veľkej Bytči.

⁴¹² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 749 – 4. Situačná správa za mesiac január 1943 okresného úradu v Bardejove.

⁴¹³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 756 – 3. Správa okresného náčelníka v Kremnici ÚŠB zo dňa 24. septembra 1942 o zásobovaní okresu mäsom a tukom.

⁴¹⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 760 – 2. Situačná správa za mesiac september 1941 okresného úradu v Ružomberku.

⁴¹⁵ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 775 – 10. Situačná správa za mesiac jún 1942 okresného úradu v Zlatých Moravciach.

⁴¹⁶ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 757 – 2. Situačná správa za mesiac august 1941 okresného úradu v Kysuckom Novom Meste.

⁴¹⁷ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 757 – 2. Situačná správa za mesiac júl 1941 okresného úradu v Kysuckom Novom Meste.

každoročne od februára 1941 už boli nútení nakupovať potraviny v obchodoch, lebo zásoby mali minuté. Na Kysuciach pretrvávali problémy s nedostatkom zemiakov aj v roku 1942. Notársky úrad v Krásne nad Kysucou hlásil, že v obci Zborov niektoré rodiny následkom nedostatku potravných článkov jedia len raz denne, kvôli nedostatku zemiakov, ktoré boli základnou a možno aj jedinou potravinou.⁴¹⁸ Rovnako problémovým regiónom bol aj okres Veľká Bytča. Na kopaniciach bolo potrebné intervenovať a zabezpečiť mimoriadne prídely, lebo sa tu „*objavoval už hlad*“. Z verejných prostriedkov bola pridelená školám múka na pečenie chleba pre školské deti na desiatu, lebo „*pre hlad školské deti vystávali zo školy, poťažme i zaspali a omdlievali*“.⁴¹⁹ V tomto chudobnom a drotárskom kraji žili ľudia na kopaniciach veľmi ťažko. V správe okresného úradu „*o pomeroch človeka nedôstojných, v akých sa náš ľud v okrese najmä na odľahlých horských kopaniciach nachádza a s pocitom bezradnosti žije*“ sa objavili rôzne návrhy na skvalitnenie života miestneho obyvateľstva. Okresný náčelník chcel nariadiť sociálno-zdravotné komisionálne návštevy domácností vo všetkých obciach i v najzapadlejších domoch okresu za účasti úradných lekárov, príslušníkov strany, Hlinkovej gardy, notárov, duchovných, učiteľov a miestnych sociálnych a zdravotných spolkov. S cieľom „*zistiť pomery v akých žije pospolitý ľud a na mieste dať praktické pokyny ako odstrániť sociálno-zdravotné závady, ktoré jestvujú len z nedbanlivosti ľudu, zbierať materiál k ďalšej sociálno-zdravotnej práci, pozdvihnúť úroveň sociálne slabších vrstiev ľudu*“.⁴²⁰ V lete 1941, keď vrcholila zásobovacia kríza s múkou a obilovinami, sa v okrese Veľká Bytča, v obci Kolárovice odohral incident, ktorému vo svojej situačnej správe venoval veľkú pozornosť okresný náčelník. Na mesiac júl bol pre okres Veľká Bytča vyčlenený na jedného obyvateľa prídely 2,13 kg múky na varenie aj chleba dohromady. V okrese ale chýbali aj iné potraviny, ako alternatívne zdroje, neboli zemiaky, lohaza, strukoviny. Oby-

⁴¹⁸ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 757 – 3. Situačná správa za mesiac marec 1942 okresného úradu v Kysuckom Novom Meste.

⁴¹⁹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 777 – 2. Situačná správa za mesiac máj 1941 okresného úradu vo Veľkej Bytči.

⁴²⁰ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 777 – 2. Správa okresného náčelníka vo Veľkej Bytči o pomeroch na kopaniciach zo dňa 16. mája 1941.

vateľstvo nemalo žiadne zásoby a živilo sa len zemiakmi, chlebom a kapustou. Dôsledkom tejto situácie bol hlad a z toho plynúca „psychóza“. V obci Kolárovice vyšetroval strážmajster sťažnosť ženy na muža, ktorý ju bil, lebo mu nedávala jesť. Počas vyšetrovania tejto sťažnosti, tento muž napadol strážmajstra a nadával, že páni majú čo jesť. Medzi tým sa na dvore zhrkli tri ženy (jedna so šiestimi deťmi, jedna s dvoma a jedna s tromi) aj s deťmi a s plačom požadovali múku, lebo inak budú musieť deti utopiť, lebo im nemajú čo dať jesť. Jedna zo žien sa vyhrážala že jedno dieťa zabije a dá ho zjesť tým ostatným, tretia chcela deti utopiť, lebo sa nemohla dívať na to, ako hladujú. Dav protestujúcich žien sa postupne rozrástol, žandár ich upokojoval a nakoniec sa všetky rozišli sa. Okresný náčelník požadoval okamžité zlepšenie zásobovania múkou, vytvorenie stravovacej komisie v obciach, aby sa situácia zlepšila. Ako „argument“ použil vo svojej správe prítomnosť nemeckého poľného žandárstva vo Veľkej Bytči, ktoré údajne sledovalo nálady obyvateľstva a spokojnosť ľudí.⁴²¹

Nedostatkom potravín trpeli najmä malé deti. V okrese Spišská Nová Ves najmä chudobnejšie robotnícke vrstvy trpeli nedostatkom masti a umelých tukov, dlhodobo ale nebolo možné dostať kúpiť pšeničnú krupicu pre malé deti a chorých, chýbali ale aj strukoviny (fazuľa, hrach a šošovica), úplne chýbala aj kukurica, ryža, čokoláda, otruby, šrot, gríz žltý aj biely, slanina a krúpy. Keďže najmä deti do dvoch rokov trpeli podvýživou, požadoval okresný náčelník prídely krupice pre Okresnú starostlivosť o mládež pre tieto deti.⁴²² Vo viacerých oblastiach chýbala na dokrmovanie dojčiat krupica a ovsené vločky. Deti, ktoré neboli dojčené, trpeli podvýživou. Preto prichádzali z okresov návrhy na zvláštne prídely krupice a ovsených vločiek deťom do 2 rokov. Okresní náčelníci opisovali, ako „ustarostená matka s kojencom, príde sa sťažovať na úrad v hrsti drží kus nepoživatelného chleba a človek

⁴²¹ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 777 – 2. Správa okresného náčelníka vo Veľkej Bytči zo dňa 11. júla 1941 ÚŠB a Ústredni pre hospodárstvo rastlinné – požiadavka na primerané prídely múky pre okres. V prílohe Správa žandárskej stanice Veľká Bytča z 11. júla 1941.

⁴²² SNA, f. 209 ÚŠB, 209 -762 – 3. Situačná správa za mesiac august 1941 okresného úradu v Spišskej Novej Vsi.

príde do takej neprajnej situácie, že si nevie dať rady, ako by takú matku spokojil“.⁴²³

Okresný náčelník v Banskej Bystrici si ale neodpustil kritickú poznámku na adresu slovenského robotníctva, ktoré pitie alkoholu a fajčenie uprednostňovalo pred zabezpečením výživy vlastnej rodiny: „Robotníctvo zvyklé piť a fajčiť ukracuje výživu svojej rodiny. Hromadia sa prípady nedostatočnej výživy rodím ako príčina sa udáva, že články tieto si predražené, jejich úradne stanovená cena je neúmeraná, s ktorou sa robotník vykorisťuje.“⁴²⁴

Čiastočné zlepšenie stravovania najchudobnejších mali zabezpečiť rôzne charitatívne akcie. Od roku 1941 bola spustená na pomoc najchudobnejšiemu obyvateľstvu tzv. „polievková akcia“. Na podnet vlády vznikol tzv. polievkový ústav, ktorý sa staral o rozdeľovanie polievky najmä v bratislavských uliciach pre najchudobnejších.⁴²⁵ Rôzne polievkové akcie organizovali aj ženské spolky Katolícka Jednota Žien a Živena - (napr. v Trnave sa varila a rozdávala teplá polievka pre chudobných⁴²⁶). Sociálnu prácu rozvíjala aj Mariánska kongregácia.⁴²⁷

Problémy so zásobovaním a výživou robotníckeho obyvateľstva malo riešiť aj podnikové stravovanie, ktoré organizovali jednotlivé priemyselné podniky. Obracali sa na Ústredné združenie slovenského priemyslu so žiadosťami o prídely múky, tukov, mäsa, strukovín, ovsených vločiek, maizeny, cukru a iných komodít pre závodné kuchyne. Ústredné združenie slovenského priemyslu následne potvrdzovalo existenciu ev. prípravu závodnej kuchyne pre zamestnancov a urgovalo preto žiadosti o prídely potrebných potravín alebo informovalo o zrušení a zavretí závodných kuchýň a informovalo o ukončení objednávania potravín pre kuchyne. Následne priemyselné podniky informovali Najvyšší úrad pre zásobovanie a žiadali o prídely potravín pre tieto kuchy-

⁴²³ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 773 – 10. Situačná správa za mesiac máj 1942 okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine.

⁴²⁴ SNA, f. 209 ÚŠB, 209 – 748 – 5. Situačná správa za mesiac apríl 1943 okresného úradu v Banskej Bystrici.

⁴²⁵ SABOL, Miroslav. Otázky zásobovania ..., c. d., s. 546.

⁴²⁶ PROF.-OVÁ Reportáž z kuchyne. In *Nová žena*, 18. februára 1940, roč. III, č. 7, s. 9.

⁴²⁷ Zo života bratisl. kongregácie slov. dám. In *Nová žena*, 7. júla 1940, roč. III, č. 28, s. 15.

ne.⁴²⁸ Podnikové stravovanie bolo motivované udržaním pracovnej výkonnosti robotníkov. Celkovo bolo zriadených 145 závodných kuchýň v podnikoch dôležitých pre vojnové hospodárstvo. V podnikoch prebiehali aj polievkové akcie (napríklad v továrni na papier v Slavošovciach, v železiarskych a oceliarskych závodoch v Prakovciach), v ktorých sa robotníkom podávali polievky zo strukovín, zemiakov s prídavkom mäsa alebo klobás. Pri výpadkoch v zásobovaní neboli schopné podnikové kuchyne takéto polievky zabezpečiť.⁴²⁹ Distribúciu múky pre jednotlivé podnikové kuchyne mali na starosti okresné úrady. Združenie neustále urgovalo riadne zásobovanie závodných kuchýň, kde dochádzalo k problémom s dostatočnou zásobou potravín, znižovaním dodávok, meškaním zásob, najmä ak išlo o podniky dôležité z hľadiska obrany štátu (napr. Tovareň na dopravné prostriedky Trenčianske Biskupice, podnik Baťa v Baťovanoch).

Drobnú prácu na zabezpečení výživy a stravovania aj pri obmedzených zdrojoch museli zohrať aj slovenské ženy a gazdinky, ktoré sa museli popasovať s možnosťami, ktoré im stav zásobovania v jednotlivých regiónoch Slovenska poskytoval.⁴³⁰ Námety na varenie jedál, konzervovanie a uskladnenie potravín a námety na týždenné jedálne lístky mohli čerpať zo ženských časopisov *Nová žena*, *Živena*, *Úsmev slovenských žien a dievčat*, ale aj zo ženských príloh denníka *Slovák*, či *Gardista*. Najmä *Nová žena* prinášala množstvo inšpiratívnych článkov o pečení bez múky a masti (napr. bábovka⁴³¹), o použití jačmennej múky (nutričné hodnoty tejto múky, ale aj jej „nedostatky“)⁴³², rôzne bezmäsité recepty (kaše, zeleninové jedlá, jedlá zo zemiakov)⁴³³, recepty na „kombinované jedlá s mäsom“ (medzi nimi aj hovädzia vojno-

⁴²⁸ SNA, f. Ústredné združenie slovenského priemyslu 1921 – 1950, šk. 90.

⁴²⁹ Bližšie HORNOVÁ, Adela. O hmotnom postavení pracujúcich za slovenského štátu. In: *Ekonomický časopis*, 1960, roč. VIII, č. 1, s. 57-58.

⁴³⁰ Bližšie HRNČIAROVÁ, Daniela. Ideál slovenskej ženy - gazdinej a domácej pannej. In: TIŠLIAR, P. (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 333-389.

⁴³¹ Naša kuchyňa : Predpisy. In: *Nová žena*, 15. februára 1942, roč. V, č. 7, s. 13.

⁴³² EMKA. Ako zaobchádzať s jačmennou múkou? In: *Nová žena*, 22. februára 1942, roč. V, č. 8, s. 14.

⁴³³ GITA B. Zas niečo pre zmenu : Jedlá bez mäsa pre chorých aj zdravých. In: *Nová žena*, 11. októbra 1942, roč. V, č. 41, s. 13.

vá polievka)⁴³⁴, recepty zo zvyškov jedál⁴³⁵ V jedálnych lístkoch pribúdali bezmäsité obedy, jedlá zo zeleniny, (varený hrach so zemiakmi, fazuľové karbonátky so zemiakovou kašou, kaša hrachová a krúpová s cibuľkou, rezancová baba s marmeládou, zeleninové karbonátky, špenátový závin a zemiakový koláč, tvarohové gule, makové rezance, plnený kaleráb, prekladaný kaleráb, rôzne úpravy karfiolu, zemiakové halušky, jedlá z húb, prívarky, zeleninové rezne). V roku 1944 sa objavil článok „Ako a čím môžeme nahradiť vajcia v pokrmoch“⁴³⁶, v texte sa spomína slepačí mor v roku 1943 a následný nedostatok vajec a hydiny. Vaječné jedlá sa preto mali úplne vytratiť z jedálnečky. V článkoch o príprave jedla nebolo možné sledovať zmienky o nedostatku niektorých komodít, autorky zdôrazňovali jednoduchú a chutnú prípravu, ľahkosť a vyváženosť jedla, vkusné stolovanie. Medzi riadkami sa spomínali potom „aj jednoduchšie jedlá, ktoré nám chutia“, návody na jedlá zo zeleniny a strukovín, návody na spotrebovanie všetkých zvyškov, v prípade mäsa návody na spotrebovanie zvyškov a využívanie vnútorností.⁴³⁷ V receptoch na prípravu jedla sa aj v roku 1944 používali maslo, múka, vajcia, mäso. Úsporný režim v nakladaní s potravinami sa vôbec nespomína (recepty s hovädzím, bravčovým mäsom, guláše, klobása, tlačienka). V receptoch na múčniky sa objavili aj bohaté zákusky s použitím 10 vajec.⁴³⁸ Podľa odporúčaného jedálneho lístka v roku 1944 gazdinky nemali problém s nedostatkom žiadnych ingrediencií a mali aspoň zdanlivo dostatok všetkých surovín, najmä kvalitného mäsa, vajíčok, masti, masla a ostatných komodít. V jedálnom lístku sa vyskytli rezne z hovädzej sviečkovice, volské oká, husacia paštéta, tlačienka, bravčová krkovička atď.⁴³⁹; duse-

⁴³⁴ GITA B. Kombinované jedlá s mäsom. In: *Nová žena*, 1943, roč. VI, č. 13, s. 16.

⁴³⁵ DRBJÁKOVÁ, BETKA. Naša kuchyňa : Večere zo zvyškov. In: *Nová žena*, 1943, roč. VI, č. 14, s. 16-17.

⁴³⁶ Ako a čím môžeme nahradiť vajcia v pokrmoch. In: *Nová žena*, 9. januára 1944, roč. VII, č. 2, s. 17.

⁴³⁷ DRBJÁKOVÁ, Betka. Čo v zime k večery. In: *Nová žena*, 16. januára 1944, roč. VII, č. 3, s. 14.

⁴³⁸ Predpisy s jedálneho lístka : Krémové rezy. In: *Nová žena*, 13. februára 1944, roč. VII, č. 7, s. 18.

⁴³⁹ Naša kuchyňa : Jedálny lístok. In: *Nová žena*, 19. marca 1944, roč. VII, č. 12, s. 18.

ná sliepka, hovädzí guláš⁴⁴⁰, vyprážené alebo plnené kozliatko⁴⁴¹; hovädzia sviečkovica na smotane s knedľou, baraní guláš, pečený moriak so slaninou⁴⁴²; teľacie mäso plnené vajčkami⁴⁴³; pečená hus s lokšami⁴⁴⁴, rezne z hovädzej sviečkovice na divoko, teľacie kotlety⁴⁴⁵; zapravené teľacie, hovädzie rezne na cibule, slepačí paprikáš⁴⁴⁶; pečená kačica s lokšami⁴⁴⁷. V auguste 1944 priniesla *Nová žena* aj návod na výrobu domácej zmrzliny.⁴⁴⁸ Nedostatok niektorých potravín sa spomína len medzi riadkami. Jedálne lístky tak boli v príkrom rozpore s hláseniami okresných náčelníkov o nedostatkoch v zásobovaní z jednotlivých regiónov Slovenska.

Záver

Dôležitými prvkami slovenského prídellového systému boli monopolné centrálné úrady a notárske úrady. Obyvatelia dostávali prídellové doklady (odberné knižky, legitimácie, odberné lístky) a evidovali sa u obchodníkov na pravidelné odbery jednotlivých komodít. Kontrola dodržiavania všetkých vyhlášok a nariadení ale nebola dôsledná. Samotný nákup sa uskutočnil po zápise do odbernej knižky, čo umožňovalo obchádzať vládne vyhlášky a nariadenia. Počas celého obdobia trvania slovenského štátu bolo vydaných veľké množstvo vyhlášok, ktoré sa dotýkali regulácie trhu, cenovej politiky, reštrikcií v zásobovaní, stanovenia prídellov a obmedzenia v zásobovaní. Ale až vďaka situačným správam

z jednotlivých okresov máme možnosť zistiť, aká bola skutočná zásobovacia situácia v jednotlivých regiónoch Slovenska. Samozrejme, pokiaľ dotyčný okresný náčelník mal záujem referovať o reálnej hospodárskej situácii v okrese a snažil sa iniciovať zlepšenie zásobovania, pripomienkoval legislatívne normy a vyhlášky alebo bol dokonca kritický na adresu štátnych monopolov, legislatívy, práce jednotlivých organizácií. Vďaka preštudovaniu situačných správ si dovoľím poznamenať, že tento materiál ešte zďaleka nebol dostatočne využitý na zachytenie reálnej zásobovacej situácie, hospodárskych pomerov v jednotlivých regiónoch, postojov a názorov obyvateľstva a samotných okresných náčelníkov. Vďaka situačným správam môžeme prepojiť informácie o problémoch so zásobovaním so správami o stave úrody, o problémoch s počasím a poveternostnou situáciou a tým získať komplexnejší a plastickejší pohľad na stav slovenského poľnohospodárstva, problémoch s neúrodou obilnín v rokoch 1940 a 1941, zemiakov v roku 1943. Na základe správ z jednotlivých regiónov Slovenska môžeme konštatovať, že zásobovacia situácia bola oveľa zložitejšia. Prídely múky, cukru a mäsa predpísané vyhláškami v Úradných novinách neboli v praxi dodržiavané. Najmä v prípade múky boli prídely počas rokov 1941 a 1942 výrazne krátené, v mnohých regiónoch len na 1/3 predpísaného množstva. Prídely mäsa tiež neboli dodržiavané. Podľa správ o hospodárskej situácii nebol v niektorých oblastiach dobytok dodaný mäsiarom niekoľko mesiacov a mäso jednoducho nebolo, preto prídely nemohli byť distribuované. Nedostatok tukov – najmä bravčovej masti sa objavoval v správach o hospodárskej situácii každý mesiac v každom okrese. Masť si obyvateľstvo muselo zabezpečovať buď chovaním alebo vykrmením vlastných ošípaných, alebo nákup pod rukou, na čierno. Nedostatkovým tovarom bolo aj masla. Preto roľníci odmietali odpredávať mlieko za štátom predpísané výkupné ceny a radšej ho skonsumovali, alebo vyrobili maslo a to predali na čiernom trhu. Pri výpadkoch v distribúcii ľudia hľadali možnosti ako zohnať tovary na čiernom trhu. O existencii čierneho trhu (aj o cenách tovarov na čiernom trhu) boli dobre informované aj štátne orgány (Ústredňa štátnej bezpečnosti) prostredníctvom pravidelných situačných správ z jednotlivých okresov. Zaujima-

⁴⁴⁰ Naša kuchyňa : Jedálny lístok. In: *Nová žena*, 26. marca 1944, roč. VII, č. 13, s. 18.

⁴⁴¹ Naša kuchyňa : Jedálny lístok. In: *Nová žena*, 2. apríla 1944, roč. VII, č. 14, s. 18.

⁴⁴² Naša kuchyňa : Jedálny lístok. In: *Nová žena*, 9. apríla 1944, roč. VII, č. 15, s. 24.

⁴⁴³ Naša kuchyňa : Jedálny lístok. In: *Nová žena*, 23. apríla 1944, roč. VII, č. 17, s. 18.

⁴⁴⁴ Naša kuchyňa : Jedálny lístok. In: *Nová žena*, 30. apríla 1944, roč. VII, č. 18, s. 18.

⁴⁴⁵ Naša kuchyňa : Jedálny lístok. In: *Nová žena*, 21. mája 1944, roč. VII, č. 21, s. 18.

⁴⁴⁶ Naša kuchyňa : Jedálny lístok. In: *Nová žena*, 16. júla 1944, roč. VII, č. 29, s. 18.

⁴⁴⁷ Naša kuchyňa : Jedálny lístok. In: *Nová žena*, 6. augusta 1944, roč. VII, č. 32, s. 18.

⁴⁴⁸ TETA LUJZA. Nemáte zmrzlinový stroj a predsa chcete jesť domácu zmrzlinu. In: *Nová žena*, 20. augusta 1944, roč. VII, č. 34, s. 15.

vo vyznievali konštatovania jednotlivých okresných náčelníkov, ktorí niekedy až rezignovane akceptovali existenciu čierneho trhu ako jediného prostriedku na zabezpečenie potravín a spotrebného tovaru, lebo štát nie je schopný zorganizovať fungujúci zásobovací systém.

Počas existencie slovenského štátu a v zložitých pomeroch druhej svetovej vojny sa zhoršilo kvôli problémom so zásobovaním aj stravovanie obyvateľov. Najmä v hornatých, chudobných regiónoch Slovenska sa kvôli výpadkom v zásobovaní múkou a masťou zhoršilo stravovanie a ľudia museli zápasiť s hladom. Súviselo to so stravovacími návykmi obyvateľstva Slovenska, ktoré sa pridržalo najmä varených múčnych jedál – halušiek, cestovín, obilných a múčnych kaší, ktoré boli dopĺňané opraženou slaninou, alebo len omastené. Pri prácach na poli, v lesoch, na stavbách a v baniach konzumovali robotníci najmä chlieb so slaninou, masťou, syrom alebo bryndzou. Nedostatok masti, slaniny, múky na varenie a na pečenie chleba preto logicky vyvolávali nespokojnosť u obyvateľstva. Nedostatočné bolo najmä stravovanie detí, kvôli nedostatku mlieka, krupice, jačmenných krúp, mäsa. Vláda propagovala rast pôrodnosti a zakladanie mnohohodných rodín. Preto boli vyzdvihované chudobné roľnícke veľkorodiny. Predstavy ako členovia rodiny sedia za jedným stolom, jedia z jednej misy, sú šťastní, zdraví a spokojní mali propagovať veľké, mnohohodné domácnosti. Vzhľadom na nedostatočné zásobovanie a problémy s nedostatkom základných potravín mnohohodné rodiny zápasili skôr s chudobou a hladom.

V čase najväčšej núdze sa ľudia snažili užiť pomocou alternatívnych zdrojov. Konzumovali žihľavu, pivovarské mláto, vykopávali zasadené zemiaky, jedli menej kvalitnú múku. Najväčšie problémy so zásobovaním sa podarilo v roku 1943 prekonať a situácia sa stabilizovala, vďaka ako tak fungujúcemu regulovanému zásobovaniu, ktoré bolo efektívne kombinované s čiernym trhom, ktorý umožnil nakupovanie základných potravín.

Zásobovacia situácia na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 z pohľadu situačných správ okresných náčelníkov rozhodne neponúka obraz blahobytu a prosperity. Práve naopak prináša obraz nespokojných a protestujúcich obyvateľov, najmä robotníkov

a ich rodín, ktorí sa dožadovali štátom predpísaných prídeltov a dávok, ktoré ale štát nedokázal zabezpečiť. V mestách chýbalo mlieko a maslo, vajcia sa predávali len na čiernych trhoch za vyššie ceny, ako boli štátom predpísané. V rokoch 1941 a 1942 chýbala múka alebo bolo obyvateľstvo zásobené len nekvalitnou, krmnou múkou, ktorá bola nepožiteľná. Samostatnou kapitolou bolo zásobovanie židovského obyvateľstva, internovaných v koncentračných táboroch, rómskeho obyvateľstva, o ktorom sa ani zo situačných správ nič nedozvieme. Lepšie zásobené bolo najmä roľnícke obyvateľstvo v úrodných oblastiach Slovenska, ktoré si dokázalo zabezpečiť aspoň základné potraviny. Ani pri porovnávaní zásobovacej situácie na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 s inými európskymi krajinami sa nemôžeme odvolávať len na správy nemeckých diplomatov a členov vojenských misií, ktorí sa v Bratislave dobre najedli a nakúpili si potraviny a alkohol. Slovensko ležalo až do roku 1944 mimo frontovej línie a v momente, keď sa boje dostali na územie Slovenska sa regulované zásobovanie rozpadlo kvôli vojnovým stretom, zničeniu infraštruktúry a rozkladu štátu.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne fondy:

MVSR - Slovenský národný archív Bratislava:

f. Ministerstvo hospodárstva, 1939 – 1945.

f. Ministerstvo vnútra, 1938 – 1945.

f. Úrad predsedníctva vlády Slovenskej republiky, 1938 – 1945.

f. 209 Ústredňa štátnej bezpečnosti.

f. Ústredné združenie slovenského priemyslu 1921 – 1950.

Edované pramene a pramene práva:

BABILON, Ján. Prvá kuchárska kniha v slovenskej reči : K veľkému ošohu nie len pre domácu potrebu, ale i pre hospodárstvo, obsahujúc tie najjednoduchšie jako i najvybranejšie jedlá i pre každodennie i mimoriadne skvelé obedy. Pešť : Minerva, 1870. Dostupné na: <<http://mi.memoria.sk/index.html#v=-zoom&i=9787&p=>>, [online 28.júna 2015].

VANSOVÁ, Terézia. *Nová kuchárska kniha : Obsahuje vyše deväťsto vyzkúsených a osvedčených predpisov, ktoré zodpovedajú požiadavkám nielen prostej, ale i najlepšej kuchyne.* Liptovský Sv. Mikuláš : Nakladateľ F. Klimeš, 1913 (druhé vydanie 1925, tretie a rozšírené vydanie 1930).

Slovenský zákonník.

Úradné noviny – 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945.

Literatúra:

BACCI, Massimo – Livi. *Populace v evropské historii.* Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2003.

BAUCH, Vlastislav. *Poľnohospodárstvo za slovenského štátu.* Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.

CAMBEL, Samuel. *Slovenská dedina (1938 – 1944).* Bratislava : SAP, 1996.

DOBSONOVÁ, Mary. *Nemoci : Příběhy nejnebezpečnějších zabíjáčů historie.* Praha : Slovart, 2009.

FALISOVÁ, Anna. Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho. In: ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián. *Slovensko v Československu (1918 – 1939).* Bratislava : VEDA, 2004, s. 365-416.

FALTUS, Jozef – PRŮCHA, Václav. *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945.* Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1969.

HALLON, Ludovít. Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In: ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.). *Slovensko v Československu (1918 – 1939).* Bratislava : VEDA, 2004, s. 293-364.

HALLON, Ludovít – SABOL, Miroslav. Zlaté roky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky 1940 – 1943. In: SOKOLOVIČ, Peter (ed.). *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII.* Zborník z vedeckej konferencie Trnava 20. – 22. apríl 2009. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009, s. 400-401 (s. 399-432).

HEUMOS, Peter. Slovensko vo vojnovom hospodárstve tretej ríše. In: *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny : Materiály z vedeckého sympózia Časť 6.-7. novembra 1990.* Bratislava : Predsedníctvo Slovenskej národnej rady, 1991, s. 70-72.

HORNOVÁ, Adela. O hmotnom postavení pracujúcich za slovenského štátu. In: *Ekonomický časopis*, 1960, roč. VIII, č. 1, s. 46-66.

HRNČIAROVÁ, Daniela. Ideál slovenskej ženy - gazdinej a domácej panej. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I.* Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 333-389.

CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium.* I. diel. Bratislava : Roľnícka osвета, 1936.

CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne - paediatrické štúdium.* II. diel – 1. časť. Bratislava : Roľnícka osвета, 1938.

CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium.* II. diel – 2. časť. Bratislava : Roľnícka osвета, 1939.

KAMENEC, Ivan. *Slovenský štát v obrazoch (1939 – 1945).* Praha : Ottovo nakladateľství, 2008.

KOVÁČ, Dušan. *Bratislava 1939 – 1945 : Mier a vojna v meste.* Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2006.

KUBŮ, Eduard – PÁTEK, Jaroslav. *Mýtus a realita hospodárskej vyspělosti Československa mezi světovými válkami.* Praha : Nakladatelství KAROLINUM, 2000.

MIČKO, Peter. *Hospodárska politika Slovenského štátu : Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938 – 1945.* Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku a Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2010.

MONTANARI, Massimo. *Hlad a hojnosť : Dejiny európskeho stravovania.* Bratislava : Kalligram, 2004.

PRŮCHA, Václav. Válečné řízené hospodářství v českých zemích a na Slovensku v letech 1939 – 1945. In: *Acta oeconomica pragensia*, 1998, roč. 6, č. 5, s. 66-86.

PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992 (1. díl, období 1918 - 1945).* Brno : Doplněk, 2004.

- SEČANSKÝ, Imrich. *Spomienky a vyznania lekára*. Bratislava : Slovak Academic Press, 1997.
- SABOL, Miroslav. Až na dno blahobytu : Hojnosť alebo chudoba slovenských rodín v Slovenskej republike 1939 – 1945. In: SOKOLOVČ, Peter (ed.) *Život v Slovenskej republike : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010, s. 376-389.
- SABOL, Miroslav. Otázky zásobovania a výživy slovenských robotníkov a roľníkov v rokoch 1938 – 1948. In: HLAVAČKA, Milan – CIBULKA, Pavel (eds.). *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén : Ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*. Praha : Historický ústav, 2013, s. 543-560.
- SCHVARC, Michal. Na želanie „führera“ : Slovensko a projekt Erweiterte Kinderlandverschickung. In: SOKOLOVIČ, Peter (ed.) *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009, s. 235-251.
- SCHVARC, Michal – HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav. „Tiso, Tuka, kde je múka? (Kriza v zásobovaní chlebovými obilninami v lete 1941 z pohľadu nemeckého vyslanectva). In: SYRNÝ, Marek (ed.). *Slovensko v roku 1941 : Politika – armáda – spoločnosť*. Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2012, s. 165-181.
- STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava. *Kuchyňa našich predkov*. Bratislava : VEDA, 2001.
- STOLIČNÁ – MIKOLAJOVÁ, Rastislava – NOVÁKOVÁ, Katarína. *Kulinárna kultúra regiónov Slovenska*. Bratislava : Veda, 2012.
- ŠTĚPEK, Jiří. Sto let přidělových systémů na území bývalého Československa 1915 – 2015. První část (1915 – 1945). In *Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky*, 7/2014.
- TIŠLIAR, Pavol. Vznik a fungovanie okresu Dobšiná v rokoch 1938 – 1945. In: *Gemer-malohont* 4/2008, s. 75-87.

- ÚLEHLOVÁ – TILSCHOVÁ, Marie. Detská strava. Vegetariánska strava. Diétna strava. In: GÖLLNEROVÁ, Alžbeta – ZIKMUNDOVÁ, Jarmila (eds.). *Žena novej doby : Kniha pre výchovu demokratickej ženy*. Bratislava : Tatra 1938, s. 467-471, s. 472-475, 476-481.
- VANSOVÁ, Terézia. *Recepty prastarej mamy*. Bratislava : Ikar, 1998.

Tlač:

- DAV – 1931, 1932.
 Nová žena – 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944.
 Pero – 1933.
 Slovenský lekár : Časopis lekárskej komory – 1942, 1944.

Plodnosť žien maďarskej národnosti na Slovensku v sčítaniach obyvateľov¹

Branislav Šprocha

RNDr. Branislav Šprocha PhD.
Prognostický ústav SAV
Šancová 4011/56,
811 05 Bratislava
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: branislav.sprocha@gmail.com

Populačné štúdie Slovenska 6: 169-196

(Fertility of Hungarian Women in Slovakia as Reflected in Census Data)

Slovakia's Hungarian minority has been an integral part of Slovakia's population for a long time, yet research has consistently shown that there are significant differences in the character and intensity of the fertility of Hungarian women and that of the majority population. This paper takes a detailed look at these differences using available census data for generations born between 1900 and 1970 confirming the existence of these differences, especially the persistence of certain intergenerational shifts in cohort fertility of Hungarian women. We also find a gradual decline in final fertility during the period in question and observe a dramatic shift in the character of final fertility after 1989.

Key Words: cohort fertility, women by parity, childlessness, Hungarian minority, Slovakia

Úvod

Zloženie obyvateľstva Slovenska podľa etnicity je výsledkom pomerne dlhého a vo viacerých ohľadoch zložitého historického vývoja. Zvyšky pomerne heterogénnej etnickej štruktúry môžeme na území Slovenska nájsť aj v súčasnosti. Podľa demografických odhadov podiel osôb iného ako slovenského etnika dosahuje pri-

¹ Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“ a APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“.

bližne jednu pätinu z celkového počtu obyvateľov. Najvýznamnejšie postavenie z historického, kultúrneho, socioekonomického a tiež demografického hľadiska zohrávala a naďalej zohráva maďarská národnostná (etnická) menšina.

Viacere analýzy² naznačujú, že medzi jednotlivými nábožen-skými a etnickými skupinami mohli, a naďalej môžu existovať rozdiely nielen v kultúrnej oblasti, ale aj v charaktere reprodukčného správania. V prípade Slovenska a maďarskej menšiny nepriamo na to poukazuje odlišný charakter plodnosti z južných oblastí³, ktoré tradične predstavovali a predstavujú maďarský etnický priestor.⁴ Môžeme skutočne predpokladať, že medzi ženami

² Pozri napr. ANDORKA, Rudolf. *Determinants of Fertility in Advanced Societies*. London: Methuen & Co. Ltd. 1978, pp. 321-332. DEROSAS, Renzo – VAN POPPEL, Frans. *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Dordrecht: 2006. LIVI-BACCI, Massimo. *Social-Group Forerunners of Fertility Control in Europe*. In: COALE, J. Ansley – WATKINS Susan Cotts. *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton. 1986, pp. 182-200. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *The Demographics of the Jewish Population of Slovakia between the Two World Wars*. In: *Judaica Bohemiae* XLIX 2/2014, pp. 5-44.

³ Pozri napr. VEREŠ, Pavel. *Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880 – 1910*. In: *Demografie*, 25, 3/1983, s. 203-207. VEREŠ, Pavel. *Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 – 1980*. In: *Demografie*, 28, 2/1986, s. 110-117. FIALOVÁ, Ludmila – PAVLÍK, Zdeněk – VEREŠ, Pavel. *Fertility Decline in Czechoslovakia during the Last Two Centuries*. In: *Population Studies*, 44, 1990, pp. 89-106.

⁴ MAREK, Miloš. *Cudzí etniká na stredovekom Slovensku*. Martin: Matica Slovenská, 2006. LISZKA, József. *Národopis Maďarov na Slovensku*. Komárno – Dunajská Streda: Vydavateľstvo Liliu Aurum. 2003. BOTÍK, Ján. *Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Bratislava: Lúč, 2007. Z prác zaoberajúcich sa problematikou etnicity, národnosti na Slovensku optikou údajov z jednotlivých sčítaní a súpisov pozri predovšetkým: TIŠLIAR, Pavol. *Stručná analýza národnostnej a konfesionalnej skladby obyvateľstva Slovenska podľa súpisu z roku 1919 v porovnaní s výsledkami cenzu z roku 1921*. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 16, 4/2006, s. 19-40. TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919: príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava: STATIS, 2007. TIŠLIAR, Pavol. *Šrobárov popis ľudu z roku 1919 a jeho výsledky z pohľadu administratívnych žúp*. In: *Demografie*, 50, 2/2008, s. 109-119. TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesionalna štruktúra Gemera a Malohontu. (prehľad stavu vybraných statických prameňov v 18. – 1. pol. 20. storočia)*. Brno: Tribun EU, 2009. TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2011. TIŠLIAR, Pavol. *Ethnicity and the population of Slovakia between 1919 – 1940*. In: *European researcher*, 42, 2 – 3 /2013, s. 429-436.

maďarskej a slovenskej národnosti existovali, a prípadne naďalej existujú, rozdiely v charaktere reprodukčného správania? Aká bola a je realizovaná plodnosť žien hlásiacich sa k maďarskej národnosti? Môžeme medzi ženami maďarského etnika nájsť častejši príklon k jednodetnému modelu rodiny ako na to poukazovali viaceré výskumy z oblastí južného Slovenska? Na tieto a niektoré ďalšie otázky sa pokúsime odpovedať v našom príspevku. Jeho hlavným cieľom je predovšetkým demografická analýza plodnosti žien maďarskej národnosti na Slovensku prostredníctvom oficiálnych údajov demografickej štatistiky. Charakter použitých vstupov nám umožňuje sa zamerať nielen na vývoj v posledných dvoch desaťročiach, ale aj na longitudinálny pohľad do minulosti. Okrem toho dostupnosť rovnako konštruovaných údajov pre ženy slovenskej národnosti výrazne zvyšuje analytické možnosti a celkovú výpovednú hodnotu získaných výsledkov a súčasne tak rozširuje naše interpretačné možnosti.

Zdroje údajov a metodika práce

Hlavný zdroj údajov predstavovali výsledky sčítaní z rokov 1930⁵, 1961⁶, 1980⁷, 1991, 2001, 2011, z ktorých sme mali k dispozícii⁸ informácie o počte narodených detí ženám v kombinácii s ich vekom (resp. generáciou) a národnosťou, ku ktorej sa prihlásili v sčítaní. Pomocou takto triedených vstupov boli vypočítané hlavné charakteristiky generačnej plodnosti: konečná plodnosť, štruktúra žien podľa počtu narodených detí (parity), konečná bezdetnosť a pravdepodobnosti zväčšenia rodiny pre ženy maďarskej národnosti a pre porovnanie aj ženám hlásiacim sa k slovenskej

⁵ Údaje publikované v *Sčítaní ľudu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. Díl IV. Část 1. Počet živě narozených v posledním manželství. Československá statistika sv. 126, Praha 1936, s. 35 a 36 (ďalej ČSS sv. 126).

⁶ Údaje publikované v *Sčítaní ľudu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961*. Díl I. Demografické charakteristiky obyvateľstva. Československá statistika sv. 35, Praha: Ústřední komise lidové kontroly a statistiky 1965, s. 115 a 121 (ďalej ČSS sv. 35).

⁷ Pre sčítania obyvateľov z rokov 1980, 1991, 2001 a 2011 sme priamo disponovali databázami primárnych údajov zo ŠÚ SR. Z nich boli triedené potrebné vstupné údaje pre výpočet kohortných ukazovateľov plodnosti žien maďarskej a slovenskej národnosti.

⁸ Údaje o počte narodených detí ženám zo sčítania ľudu z roku 1950 neboli dostupné v kombinácii s národnosťou ženy.

národnosti. Pracujeme pritom predovšetkým s poslednými štyrmi cenami, ktoré nám poskytujú sériu vzájomne porovnateľných údajov. Kým v roku 1930 a 1961 boli publikované za jednotlivé národnosti len informácie o počte detí vydatých žien z posledného manželstva v 5-ročných vekových skupinách, posledné štyri cenzy umožnili pracovať s realizovanou plodnosťou všetkých žien (bez ohľadu na rodinný stav) podľa národnosti a jednotiek veku alebo ročníkov narodenia (generácie resp. kohorty). Výsledky zo sčítania 1930 a 1961 prinášajú predovšetkým historické informácie o realizovanej plodnosti žien maďarskej národnosti a ponúkajú určitý (aj keď obmedzený) pohľad na jej rozdiely v porovnaní s ostatnými etnickými skupinami na Slovensku. V našej práci sme sa pritom obmedzili len na porovnanie so ženami slovenskej národnosti.

Dostupnosť digitálnych databáz so sčítaní 1980 – 2011 výrazne rozšírila naše analytické možnosti. Využili sme ich na konštrukciu vybraných kohortných ukazovateľov. Pracovali sme predovšetkým s generáciami žien z rokov 1900 – 1970. Najmladšie kohorty zo 60. rokov a zo začiatku 70. rokov síce v sčítaní 2011 ešte vekovo nemali ukončenú reprodukciu, ale vzhľadom na intenzitu plodnosti vo veku 40 a viac rokov môžeme predpokladať, že už k výraznejším zmenám v realizovanej plodnosti ako aj v samotnej štruktúre žien podľa parity nedôjde. Kombinácie informácií o počte narodených detí, veku a národnosti ženy sme využili jednak na analýzu zmien reprodukčného správania v reprodukčnom veku, a tiež na ukážku existencie určitých rozdielov medzi populáciou žien maďarskej a slovenskej národnosti. Štruktúra žien podľa počtu narodených detí a jednotiek veku tiež slúžila na výpočet ukazovateľa „singulate mean age at first birth“⁹, ktorý hovorí o počte rokov do konca reprodukčného obdobia, ktoré žena prežije ako bezdetná.

Historický pohľad na realizovanú plodnosť žien maďarskej národnosti

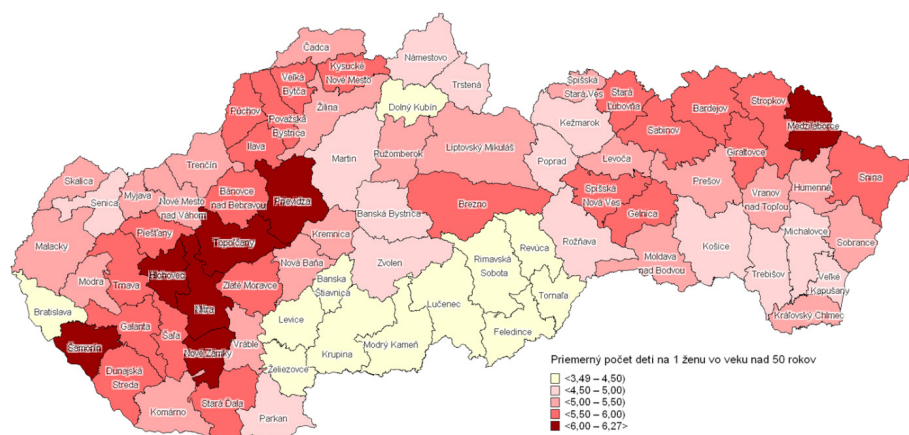
V sčítaniach 1930 a 1961 sa pri jednotlivých národnostiach zisťoval resp. publikoval počet detí, ktoré sa narodili jednej vydatej žene z jej posledného manželstva, a to v kombinácii s vekom. V porovnaní s nasledujúcimi sčítaniami ide čiastočne o odlišnú skupinu žien, keďže v ich prípade sme už pracovali so všetkými osobami bez rozdielu rodinného stavu. Aj preto pracujeme s ich výsledkami zvlášť. Na druhej strane však umožňujú analyzovať charakter realizovanej plodnosti a jej rozdiely v generáciách, u ktorých môžeme predpokladať ešte existenciu tzv. starého demografického režimu resp. hodnotiť nástup transformácie reprodukčného správania. Tá sa podľa viacerých indícií začala medzi-generačne presadzovať u žien narodených na konci 19. storočia.¹⁰ Nesporne zaujímavou informáciou z tohto pohľadu je skutočnosť, že viaceré historické oblasti maďarského etnika na Slovensku sa vyznačovali už na konci 19. storočia, a teda aj v medzivojnovom období, pomerne nízkou intenzitou plodnosti. Potvrdila to nielen prierezová všeobecná plodnosť zo začiatku 30. rokov 20. storočia¹¹, ale aj tzv. Coalove indexy pre 80. a 90. roky 19. storočia¹² a v neposlednom rade tiež regionálne hodnoty realizovanej plodnosti zo sčítania ľudu 1930. Ako je možné vidieť z nasledujúceho obrázka 1, viaceré okresy na juhu stredného Slovenska mali už v tomto období na slovenské pomery pomerne nízku úroveň konečnej plodnosti. V prihraničných regiónoch od Želiezoviec, Levice a Banskú Štiavnicu cez Krupinu, Modrý Kameň, Lučenec, Rimavskú Sobotu, Feledince až po Tornaľu a Revúcu sa priemerný počet detí na jednu vydatú ženu po skončení reprodukčného veku (50 a viac rokov) pohyboval na úrovni 3,5 – 4,5 dieťaťa.

¹⁰ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, 38, 1/2014, s. 77-112.

¹¹ Pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.

¹² Pozri databázu <<http://opr.princeton.edu/archive/pefp/>>

⁹ K výpočtu pozri BOOTHER, Heather. Trends in mean age at first birth and first birth intervals in the Pacific Islands. *Genus*, 57, 3-4/2001 pp. 165-190.

Obr. 1: Priemerný počet detí na jednu vydatú ženu z posledného manželstva vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska, sčítanie ľudu 1930¹³

Relatívne nízku plodnosť dosahovali aj niektoré priestorovo naväzujúce okresy ako napr. Banská Bystrica, Zvolen, Rožňava, Parkan (Štúrovo), ale aj okresy východoslovenskej nížiny (Košice, Trebišov, Michalovce, Veľké Kapušany), Turca (okres Martin), Oravy (Námestovo, Trstená) a severného Spiša (Kežmarok, Poprad). Viaceré z týchto okresov jednoznačne patrili k oblastiam s vysokým až veľmi vysokým zastúpením maďarskej menšiny na Slovensku.¹⁴

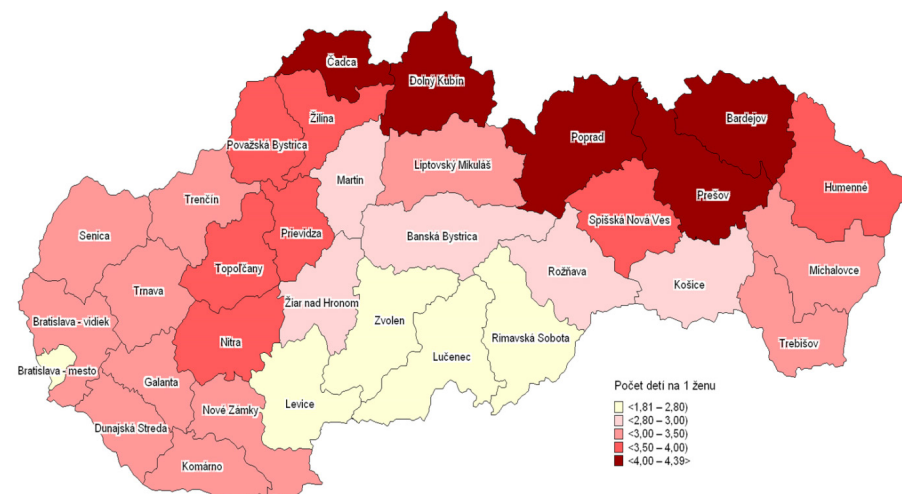
Oblasť s nízkou realizovanou plodnosťou na juhu stredného Slovenska potvrdili aj výsledky sčítania ľudu z roku 1961. V okresoch Levice, Lučenec, Zvolen a Rimavská Sobota priemerný počet detí na jednu ženu bol nižší ako 2,8 dieťaťa (pozri obrázok 2).

Na druhej strane je tiež potrebné upozorniť, že v niektorých okresoch patriacich do maďarského etnického priestoru, realizovaná plodnosť dosahovala pomerne vysokú úroveň. Išlo predovšetkým o okresy na juhu západného Slovenska: Šamorín, Nitra, Nové Zámky, kde v priemere na jednu ženu pripadalo podľa úda-

¹³ Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v ČSS sv. 126, s. 9-10.

¹⁴ Blížšie pozri napr. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Národnostné zloženie obyvateľstva Slovenska v medzivojnovom období podľa výsledkov sčítaní ľudu z rokov 1919, 1921 a 1930. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 19, 3/2009, s. 3-36. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno: Tribun EU, 2012.

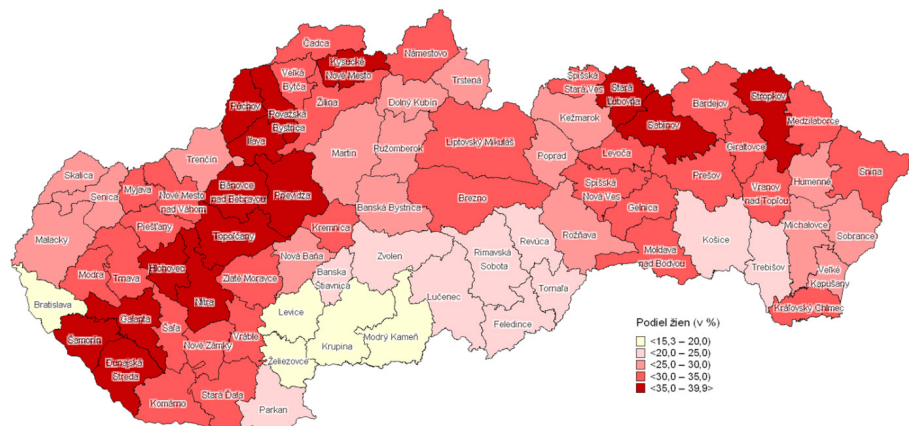
jov zo sčítania 1930 viac ako 6 detí. Pomerne vysokú plodnosť mali tiež Dunajská Streda, Stará Ďala, Šaľa a Galanta. Po druhej svetovej vojne sa však aj tieto okresy zaradili skôr k oblastiam s priemernou konečnou plodnosťou.

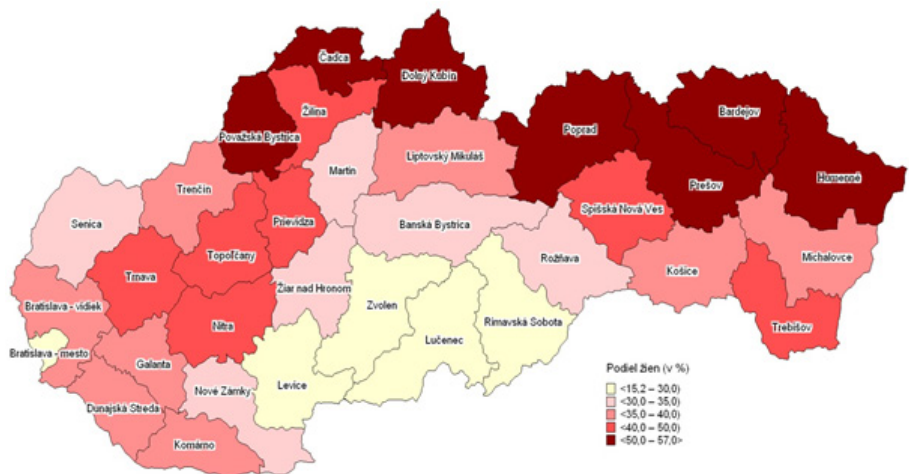
Obr. 2: Priemerný počet detí na jednu vydatú ženu z posledného manželstva vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska, sčítanie ľudu 1961¹⁵

Blížší pohľad na štruktúry žien podľa počtu narodených detí zo sčítaní 1930 a 1961 do určitej miery vysvetľuje niektoré základné faktory nižšej realizovanej plodnosti v okresoch na juhu stredného Slovenska. Ako je možné vidieť z nasledujúcej série obrázkov 3 – 6, sledované okresy sa na jednej strane vyznačovali veľmi nízkym zastúpením žien s vyšším počtom detí (5 a viac, resp. 4 a viac) a na druhej zase patrili k priestorom s nadpriemernou váhou žien, ktorým sa počas reprodukčného obdobia narodilo len jedno dieťa.

¹⁵ Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v ČSS sv. 35, s. 328-329.

Obr. 3: Podiel vydatých žien s päť a viac deťmi z posledného manželstva vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska, sčítanie ľudu 1930¹⁶

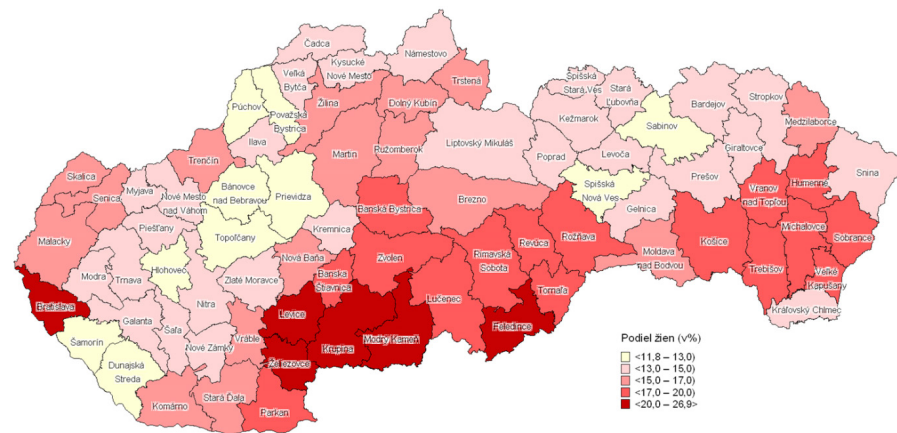
Obr. 4: Podiel vydatých žien so štyrmi a viac deťmi z posledného manželstva vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska, sčítanie ľudu 1961¹⁷

Jednodetný model rodiny sa v južných častiach stredného Slovenska presadil pravdepodobne už v predchádzajúcom období. Podľa etnografického výskumu v týchto oblastiach sa druhé dieťa smelo narodiť len v prípade, že prvé zomrelo, alebo ak žena uzavrela ďalšie manželstvo. V prvých rokoch manželstva nebolo žiaduce mať dieťa, lebo by mladú ženu zdržiavalo od práce na

¹⁶ Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v ČSS sv. 126, s. 9-10.

¹⁷ Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v ČSS sv. 35, s. 328-329.

hospodárstve. Ak aj nastala situácia, že žena otehotnela, dieťa sa nesmelo narodiť.¹⁸ V oblastiach, kde bol jednodetný model rozšírený, dochádzalo pri narodení väčšieho počtu detí k odsúdeniu tejto matky, a to nielen zo strany miestnej komunity, ale aj zo strany vlastnej rodiny.¹⁹

Obr. 5: Podiel vydatých žien s jedným dieťaťom z posledného manželstva vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska, sčítanie ľudu 1930²⁰

Vo väčšine vysvetlení sa stretávame so snahou o zachovanie celistvosti rodinnej pôdy. Strach z delenia majetku a následne zo zabezpečenia jedného dediča napokon viedol k zakoreneniu jednodetného modelu rodiny. Okrem toho sa vysvetlenie hľadá aj v istej dávke racionality, ktorú prináša evanjelické a kalvínske náboženské vyznanie. Systém jednodetnosti tak umožňoval jednoduchý dedičský prístup, keďže majetok sa nedelil, do smrti otca hospodárili syn s nevestou spoločne s rodičmi a na spoločný úžitok.²¹ Na druhej strane je treba pripomenúť, že tieto oblasti boli kultúrne i hospodársky úzko previazané na územia dnešného Maďarska. Ako sme uviedli vyššie, práve táto okolnosť bola

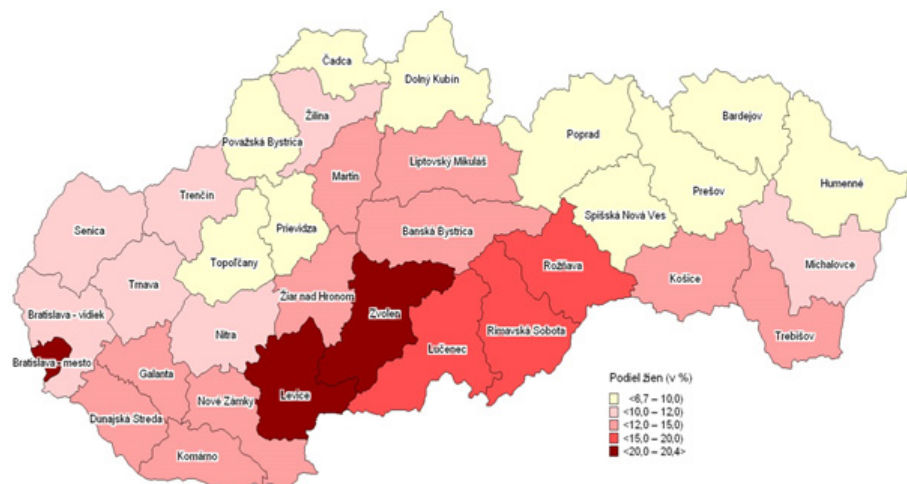
¹⁸ BOTÍKOVÁ, Marta. Regulácia pôrodnosti. In: BOTÍKOVÁ, Marta – ŠVECOVÁ, Soňa – JAKUBÍKOVÁ Kornélia. *Tradičie slovenskej rodiny*. Bratislava: VEDA, 1997, s. 159.

¹⁹ Tamže.

²⁰ Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v ČSS sv. 126, s. 9-10.

²¹ Tamže, s. 155.

pravdepodobne kľúčovým faktorom v procese šírenia prevratných zmien v demografickej reprodukcii, a tie miestne obyvateľstvo, ako sa zdá, prijalo ako vítanú potrebnú zmenu.

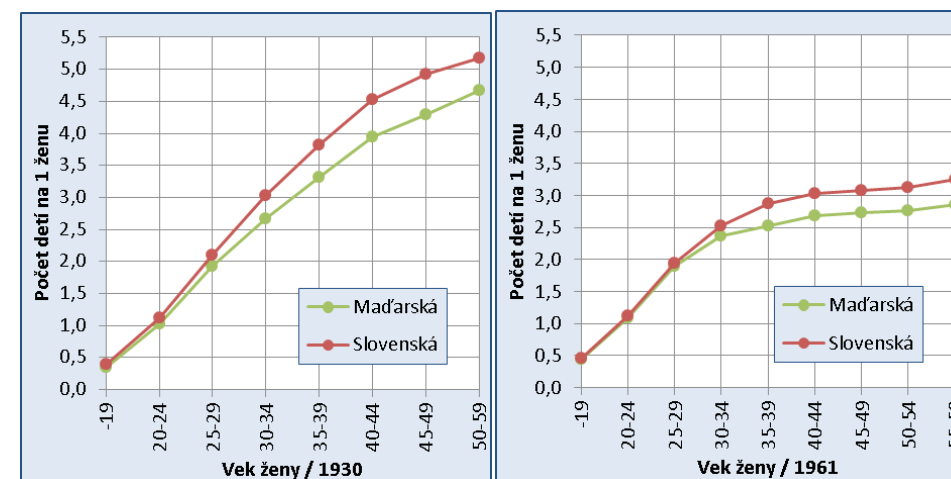
Obr. 6: Podiel vydatých žien s jedným dieťaťom z posledného manželstva vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska, sčítanie ľudu 1961²²

Výsledné údaje o priemernom počte narodených detí jednej žene zo sčítaní ľudu 1930 a 1961 jednoznačne potvrdili dlhodobo nižšiu plodnosť žien maďarskej národnosti. Kým pri sčítaní 1930 pripadalo na jednu vydatú ženu maďarskej národnosti vo veku 45 – 49 rokov priemerne 4,3 dieťaťa, u žien slovenskej národnosti to bolo 4,9 dieťaťa. Vo veku 50 – 59 rokov sa v priemere jednej vydatej žene hlásiacej sa k maďarskej národnosti narodilo v poslednom manželstve približne 4,7 dieťaťa, kým žene slovenskej národnosti to bolo takmer 5,2 dieťaťa. Podobne aj v mladšom veku platilo, že realizovaná plodnosť bola vždy o niečo vyššia u žien slovenskej národnosti. Existenciu rozdielov v kohortnej plodnosti medzi oboma národnostnými skupinami potvrdilo aj sčítanie ľudu z roku 1961. Súčasne však môžeme vidieť aj pomerne výrazný medzigeneračný pokles realizovanej plodnosti. Priemerný počet detí narodených vydatým ženám vo veku 45 – 59 rokov hlásiacim sa na začiatku 60. rokov k maďarskej národnosti sa pohyboval na úrovni 2,74 – 2,85 dieťaťa. U žien slovenskej ná-

²² Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v ČSS sv. 35, s. 328-329.

rodnosti ešte prekračoval hranicu troch detí (3,08 – 3,25 dieťaťa na ženu).

Naďalej pritom platilo, že realizovaná plodnosť žien slovenskej národnosti bola vyššia už od najmladších vekových skupín reprodukčného obdobia. Uvedené rozdiely sa však v celom vekovom spektre znížili. Kým na začiatku 30. rokov, hodnota konečnej plodnosti žien slovenskej národnosti vo veku 40 – 59 rokov bola vyššia o 0,5 – 0,6 dieťaťa, na začiatku 60. rokov to bolo len o 0,3 – 0,4 dieťaťa viac. Otázkou zostáva prečo existovali medzi obomi skupinami žien takéto rozdiely, čo ich podmienilo a naopak, čo stálo za ich postupným medzigeneračným znižovaním. Odpoveď na tieto otázky môžeme nájsť vo výsledkoch analýzy štruktúry žien podľa počtu narodených detí.

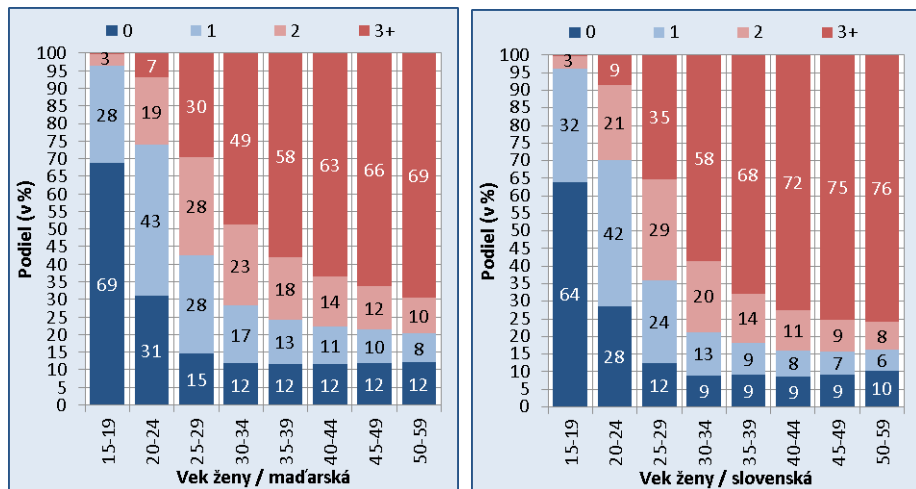

Graf 1 a 2: Realizovaná plodnosť vydatých žien maďarskej a slovenskej národnosti z posledného manželstva vo veku 15 – 59 rokov, sčítanie ľudu 1930 a 1961²³

V roku 1930 až tri štvrtiny vydatých žien slovenskej národnosti vo veku 45 – 59 rokov mali tri a viac detí, kým u žien maďarskej národnosti to bolo 66 – 69 %. Približne každá ôsma Maďarka uviedla, že je bezdetná, kým u Sloveniek podiel bezdetných žien dosahoval 9 – 10 %. Maďarské ženy mali tiež o niečo častejšie len

²³ Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 126, s. 35-36 a ČSS sv. 35 s. 115 a 121.

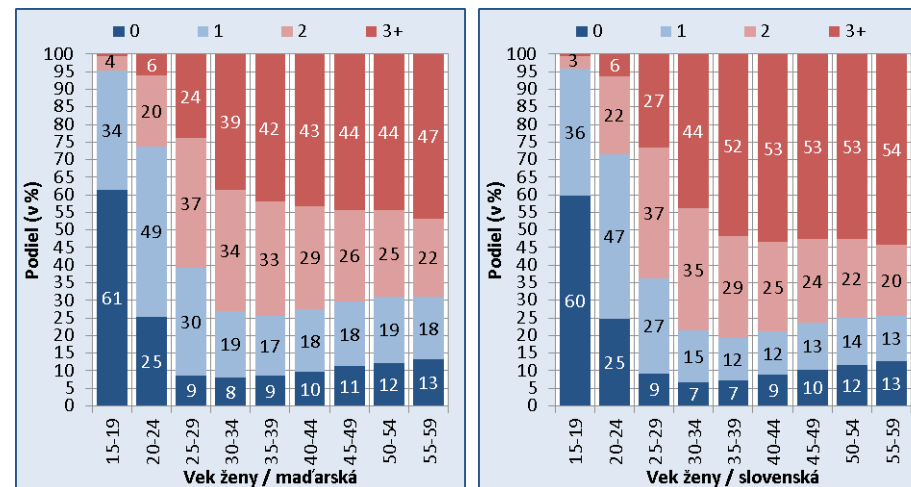
jedno prípadne dve deti. Rovnako aj v mladšom veku hlavnou príčinou vyššej kohortnej plodnosti žien slovenskej národnosti bolo častejšie rodenie druhých a najmä tretích a ďalších detí (porovnaj graf 3 a 4).

Graf 3 a 4: Štruktúra vydatých žien maďarskej a slovenskej národnosti podľa veku a počtu narodených detí z posledného manželstva, sčítanie ľudu 1930²⁴

Podobne aj sčítanie ľudu v roku 1961 potvrdilo, že maďarské ženy majú v porovnaní so Slovenkami v priemere menšiu rodinu. U oboch národnostných skupín však došlo k medzigeneračnému poklesu konečnej plodnosti. Ženy maďarskej národnosti s tromi a viac deťmi vo veku 45 – 59 rokov predstavovali niečo viac ako 44 – 47 %, kým u žien slovenskej národnosti to bolo 53 – 54 %. Na druhej strane takmer pätina maďarských žien uviedla, že mala len jedno dieťa. Rozdiely v ostatných skupinách boli minimálne (pozri graf 5 a 6).

²⁴ Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 126 s. 35-36.

Graf 5 a 6: Štruktúra vydatých žien maďarskej a slovenskej národnosti podľa veku a počtu narodených detí z posledného manželstva, sčítanie ľudu 1961²⁵

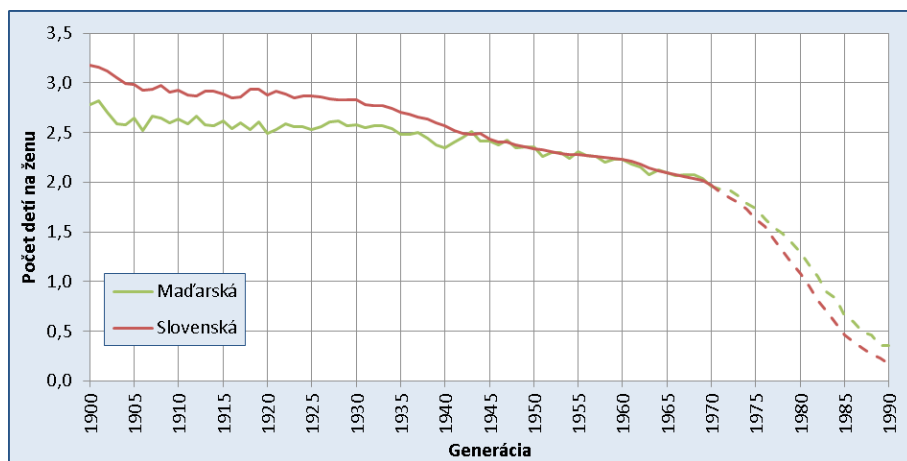
Generačný pohľad na plodnosť žien maďarskej národnosti

Hodnoty kohortnej plodnosti hovoria o priemernom počte detí, ktoré sa narodili do rozhodujúceho okamihu (sčítania) jednej žene z príslušnej skupiny (napr. generácie alebo vekovej skupiny). Predstavuje skutočne realizovanú plodnosť žien. Jej hodnoty sa vyznačujú výrazne vyššou stálosťou v porovnaní s prierezovými ukazovateľmi, pričom k jej zmenám dochádza len v prípade výraznej premeny samotného charakteru demografickej reprodukcie.

Až do generácií z druhej polovice 30. rokov 20. storočia sa priemerný počet detí narodených jednej žene maďarskej národnosti pohyboval na a mierne nad hodnotu 2,5 dieťaťa. U žien slovenskej národnosti konečná plodnosť do generácie 1930 prekračovala hranicu 2,8 dieťaťa na ženu. Medzigeneračný pokles, ktorý môžeme zreteľne identifikovať predovšetkým od kohort zo začiatku 20. rokov, však prispel k postupnému vyrovnaniu realizovanej plodnosti oboch sledovaných skupín. Stalo sa tak v generáciách z prvej polovice 40. rokov. Hodnoty konečnej plodnosti žien ma-

²⁵ Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 35 s. 115 a 121.

ďarskej a slovenskej národnosti narodených až do začiatku 70. rokov boli približne rovnaké. Súčasne je tiež zrejmé, že postupne dochádzalo k ďalšiemu medzigeneračnému poklesu konečnej plodnosti. Preto ženy oboch národností narodené v druhej polovici 60. rokov už v priemere mali len niečo viac ako dve deti. Je pritom evidentné, že ešte v mladších kohortách sa nepodarí dosiahnuť ani túto hodnotu. Zaujímavosťou je tiež, že najmladšie generácie žien maďarskej národnosti, v ktorých však ale ešte nemôžeme hovoriť o ukončenej reprodukcii, bola realizovaná plodnosť vyššia. Bližšie sa k tomuto javu ešte vrátíme v nasledujúcej časti štúdie.

Graf 7: Vývoj kohortnej plodnosti žien maďarskej a slovenskej národnosti z generácií 1900 – 1990²⁶

Rozdiely v konečnej plodnosti najstarších generácií mohli byť do určitej miery výsledkom odlišného časovania nástupu zmien plodnosti z pohľadu šírenia a hlbšieho presadenia sa demografickej revolúcie. Čiastočne by to podporovala aj existencia výrazne nižšej plodnosti žien v okresoch juhu stredného Slovenska. Nižšia konečná plodnosť žien maďarskej národnosti narodených na začiatku 20. storočia by tak skutočne mohla byť výsledkom skoršieho nástupu vedomého obmedzovania plodnosti. Postupné znižovanie rozdielov v realizovanej plodnosti medzi oboma národnostnými skupinami v každej mladšej generácii by bolo odra-

²⁶ Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR SEDB 1980, 1991 a SODB 2001, 2011.

zom hlbšieho presadzovania týchto kvalitatívno-kvantitatívnych zmien aj v populácii žien slovenskej národnosti. Vo všeobecnosti vieme, že druhá fáza demografickej revolúcie sa na území Slovenska skončila po druhej svetovej vojne, a preto nás neprekvapí, že aj rozdiely v konečnej plodnosti u žien narodených v tomto období boli najmenšie.

Konečná plodnosť každej generácie v podstate predstavuje priemerný počet detí, ktoré sa narodili jednej žene počas jej reprodukčného obdobia. Ako už vyplýva z názvu, ide o priemernú hodnotu, v pozadí ktorej sa môžu skrývať dôležité štrukturálne rozdiely. Na tie sme už poukázali pri analýze výsledkov zo sčítaní ľudu 1930 a 1961. Hlavnú úlohu predovšetkým hrá zastúpenie žien s vyšším počtom detí a tiež podiel žien, ktoré sa počas svojho reprodukčného veku ani raz nestali matkami.

Dôležitou črtou reprodukčného modelu, ktorý sa na Slovensku postupne presadil po druhej svetovej vojne, bol výrazný príklon k dvojdetnej rodine, pri relatívne veľmi nízkej bezdetnosti a jednodetnosti a súčasne v európskom priestore vyššom zastúpení žien s tromi a viac deťmi. Tieto charakteristiky je možné nájsť v podstate u oboch národnostných skupín, ale s určitými rozdielmi.

Bezdetnosť bola najvyššia u žien narodených v prvej dekáde 20. storočia. Výrazne prekračovala hranicu 10 % a v prípade Maďariiek sa v niektorých kohortách dokonca pohybovala na úrovni 15 %. Relatívne vysoká úroveň bezdetnosti u žien narodených na konci 19. a na začiatku 20. storočia nebola ničím neznámym ani v ďalších európskych krajinách²⁷. Podmienili ju predovšetkým nepriaznivé pomery počas prvej svetovej vojny, problematické povojnové obdobie ako aj veľká hospodárska kríza v 30. rokoch. Smerom k mladším generáciám podiel bezdetných žien maďarskej a slovenskej národnosti klesal. Už v generáciách z polovice

²⁷ Pozri napr. ROWLAND T. Donald. Cross-National Trends in Childlessness. Working Papers in Demography No. 73., Canberra: Demography and sociology program. Research School of Social Science. The Australian National University, 1998. ROWLAND T. Donald. Historical Trends in Childlessness. Journal of Family Issues. Vol. 28, 10/2007, pp 1311-1337. SOBOTKA, Tomáš. Bezdětnost v České republice. In: HAMPLOVÁ Dana – ŠALAMOUNOVÁ Petra – ŠAMANOVÁ Gabriela (eds.): Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2006, s. 60-78.

20. rokov sa podiel žien, ktoré sa ani raz nestali matkami, dostal pod hranicu 10 %. Celkovo najnižšiu mieru bezdetnosti môžeme nájsť u žien narodených v 30. a v prvej polovici 40. rokov. Ide o generácie, ktorých reprodukcia sa odohrávala v prevažnej miere počas minulého politického režimu, pričom jej začiatok bol situovaný do rodinne priaznivého povojnového obdobia (tzv. zlatý vek rodiny). Bezdetnosť žien maďarskej národnosti sa v predmetných generáciách pohybovala na úrovni 6 – 7 % a u žien hlásiacich sa k slovenskej národnosti to bolo približne 6 – 8 %. Na vysokú normativitu materstva žien, ktorých začiatky demografickej reprodukcie spadali do obdobia reálneho socializmu, poukazujú aj údaje o bezdetnosti generácií z druhej polovice 40. až do konca 60. rokov. Podiel bezdetných Maďariiek dosahoval úroveň 7 – 9 %. Veľmi podobnú mieru bezdetnosti nachádzame aj u žien slovenskej národnosti (8 – 10 %). K celkovo nízkej bezdetnosti týchto skupín prispel aj celý komplex pronatalitných opatrení prijatých na konci 60. a na začiatku 70. rokov, ktoré rôznymi spôsobmi zvýhodňovali a podporovali najmä mladé rodiny s deťmi. U žien narodených v 70. rokoch sa v oboch sledovaných národnostných skupinách bezdetnosť definitívne dostala už nad hranicu 10 %. Aj napriek tomu, že tieto skupiny žien ešte nemali v čase sčítania obyvateľov 2011 ukončenú reprodukciu je nesporné, že bezdetnosť sa bude zvyšovať a môže za určitých okolností prekročiť aj hranicu 15 – 20 %.

Špecifickým javom, ktorý sa spájal s niektorými oblasťami vyššieho zastúpenia maďarského etnika na Slovensku, bol častejší výskyt jednodetného modelu rodiny. Čiastočne to potvrdili aj výsledky starších sčítaní z rokov 1930 a 1961. Celkovo však Slovensko patrilo v európskom priestore k populáciám s veľmi nízkym podielom žien, ktorým sa narodilo len jedno dieťa.²⁸ Najčastejšie jedno dieťa mali ženy slovenskej národnosti narodené v prvej dekáde 20. storočia, keď ich zastúpenie dosahovalo úroveň 15 %. Pravdepodobne je to tiež výsledok nepriaznivých okolností, o ktorých sme pojednávali vyššie. Matkami sa síce tieto ženy sta-

²⁸ Pozri FREJKA, Tomas – SARDON, Jean-Paul. *Childbearing Trends and Prospects in Low-Fertility Countries. A Cohort Analysis*. European Studies of Population, Vol. 13, Dordrecht, Boston a Londýn: Kluwer Academic Publishers, 2004, 422 pp.

li, ale rôzne dôvody im bránili sa stať matkami opakovane. Okrem nepriaznivej spoločenskej situácie k tomu mohli prispieť aj špecifické podmienky na sobášnom trhu, keď najmä v povojnovom období do manželstva vstupovali osoby s vyšším vekovým rozdielom a existovali pomerne veľké nerovnomernosti v počte mužov a žien, ktoré ovplyvňovali nielen intenzitu, ale aj časovanie tohto procesu. Rovnako aj u žien maďarskej národnosti nachádzame najvyššie zastúpenie jednodetného modelu práve v najstarších generáciách. Až do generácií zo začiatku 20. rokov sa ich váha pohybovala na úrovni 18 – 20 %. Smerom k mladším generáciám mierne klesla, pričom najnižší podiel zaznamenali práve generácie žien narodených v druhej polovici 40. rokov (11 – 12 %). Pod hranicou 15 % sa jednodetný model udržal od skupiny žien narodených v polovici 20. až po koniec 50. rokov. V generáciách zo 60. rokov však opätovne vidíme pomerne výrazný nárast. U žien narodených na konci 60. rokov už váha osôb s jedným dieťaťom dosahovala hranicu 25 %, pričom hodnotu 20 % prekročili už kohorty z polovice 60. rokov.

Podobný vývoj nachádzame aj u žien slovenskej národnosti. Ako sme uviedli vyššie, najčastejšie sa ženy len s jedným dieťaťom vyskytovali v generáciách z prvej dekády 20. storočia. Nasledoval mierny pokles a v kohortách od polovice 20. rokov do polovice 50. rokov predstavovali stabilne len 10 – 11 %. V mladších generáciách sa však podiel žien len s jedným dieťaťom zvyšoval. V generáciách z druhej polovice 60. rokov prekročil hranicu 15 % a približoval sa k úrovni 20 %. Vzhľadom na zmeny v charaktere plodnosti, ktoré na Slovensku prebiehajú v poslednom štvrtstoročí, môžeme očakávať ďalšie prehlbovanie príklonu k jednodetnému modelu rodiny. Zdá sa však, že aj v mladších generáciách sa ženy maďarskej národnosti stanú častejšie len raz matkami.

Jedným z hlavných znakov reprodukčného modelu postupne sa formujúceho po druhej svetovej vojne bol medzigeneračne sa prehlbujúci príklon k dvojdetnej rodine. Platilo to aj pre ženy maďarskej národnosti. Kým v generáciách z prvej dekády 20. storočia dve deti mala pätina nanajvýš štvrtina žien hlásiacich sa k maďarskej národnosti, od generácie z polovice 20. rokov prekročilo ich zastúpenie už jednu tretinu. Vrchol dvojdetný model

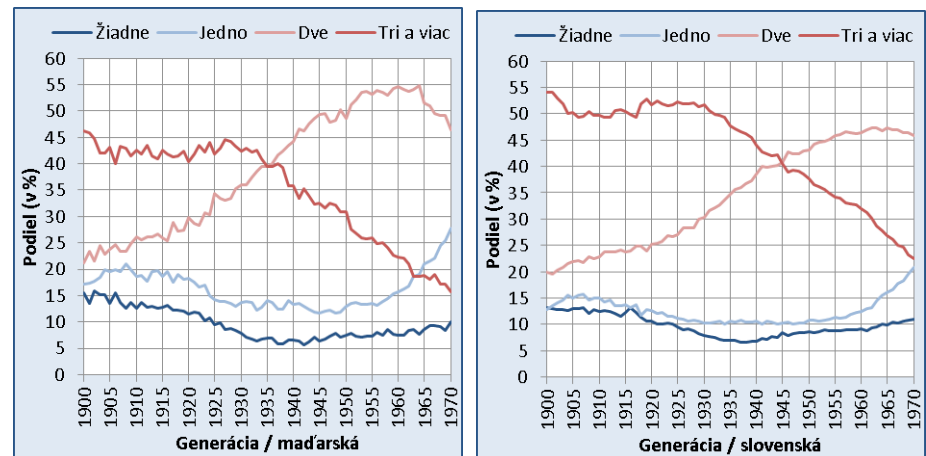
dosiahol u žien narodených od prvej polovice 50. do polovice 60. rokov, keď tvorili 53 – 54 % z celej kohorty. V generáciách z druhej polovice 60. rokov však dochádza k znižovaniu jeho váhy, a to až pod hranicu 50 %. Tento trend bude s najväčšou pravdepodobnosťou pokračovať aj v mladších kohortách a z dominantného modelu sa môže stať model približne rovnako častý akým bude jednodetnosť.

Podobne aj u žien slovenskej národnosti došlo k medzigeneračnému nárastu podielu osôb práve s dvomi deťmi. V porovnaní so ženami maďarskej národnosti sa však dvojdetný model presadzoval pomalšie. Rovnako platilo, že aj jeho maximálna úroveň bola signifikantne nižšia. Svedčia o tom aj nasledujúce zistenia. Hranicu jednej tretiny prekročilo zastúpenie žien slovenskej národnosti s dvomi deťmi až v generáciách z prvej polovice 30. rokov. Maximum 46 – 47 % dosiahli ženy narodené v rokoch 1956 – 1969. Je tiež zrejme, že kým u žien maďarskej národnosti narodených v druhej polovici 60. rokov už sledujeme určitý odklon od dvojdetného modelu, v prípade žien slovenskej národnosti k tomuto javu ešte nedochádza resp. je len nepatrný. Ani toto oneskorenie však nezabráni k naplneniu predpokladaného poklesu zastúpenia žien s dvomi deťmi v mladších generáciách.

Už na prvý pohľad je jasné, že medzigeneračne najväčšie rozdiely medzi ženami maďarskej a slovenskej národnosti boli v zastúpení osôb s tromi a viac deťmi. Tieto rozdiely však neboli len výsledkom odlišného časovania druhej fázy demografickej revolúcie, ako to môžeme predpokladať v prípade starších kohort, ale nachádzame ich aj v povojnových ročníkoch. Môžeme preto povedať, že ženy slovenskej národnosti sa častejšie stávali viacnásobnými matkami, mali príklon k väčším rodinám ako ženy, ktoré sa hlásili k maďarskej národnosti.

Tri a viac detí mala približne polovica žien slovenskej národnosti až do generácií z prvej polovice 30. rokov. U žien maďarskej národnosti sa v predmetných generáciách podiel týchto osôb pohyboval v rozpätí 40 – 45 %. U oboch národnostných skupín nasledoval v mladších kohortách postupný medzigeneračný pokles. Kým u žien maďarskej národnosti dvojdetný model vystriedal model s tromi a viac deťmi už od generácií z polovice 30.

rokov, v prípade žien slovenskej národnosti sa tak stalo približne až o desať generácií neskôr. Stabilný pokles váhy žien maďarskej národnosti s vyšším počtom detí spôsobil, že v kohortách z prvej polovice 60. rokov, už tieto nepredstavovali ani jednu pätinu z ročníka. Súčasne tiež platilo, že ženy maďarskej národnosti narodené v 60. rokoch mali častejšie už len jedno dieťa ako tri a viac detí. U žien slovenskej národnosti v generáciách zo 60. rokov kleslo zastúpenie osôb s tromi a viac deťmi pod hranicu 30 %. Smerom k mladším kohortám môžeme očakávať ďalší mierny pokles, pričom je tiež možné predpokladať, že model s tromi a viac deťmi sa stane v oboch národnostných skupinách minoritným a prekoná ho aj zastúpenie bezdetných žien.

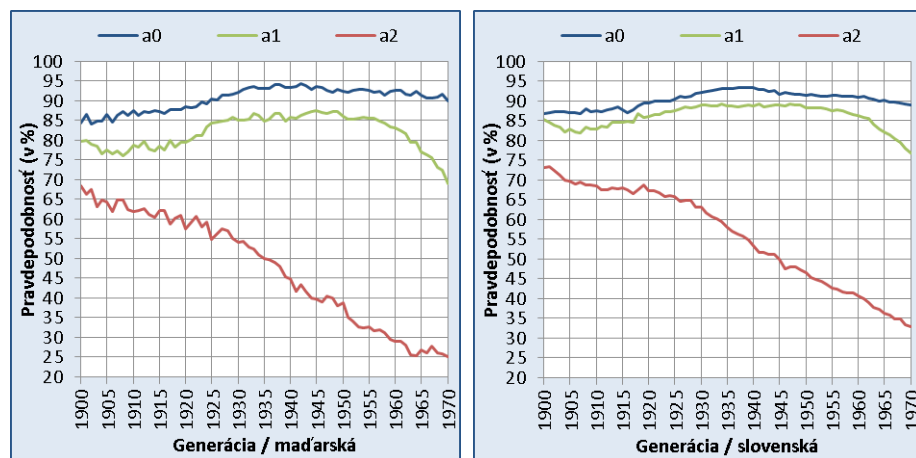

Obr. 5 a 6: Štruktúra žien maďarskej a slovenskej národnosti podľa počtu detí a roku narodenia, SLDB 1980, 1991 a SODB 2001 a 2011²⁹

Určité odlišnosti v štruktúre žien maďarskej a slovenskej národnosti a ich medzigeneračný vývoj sa odrazili aj na hodnotách pravdepodobností zväčšenia rodiny. Sledovali sme šancu narodenia prvého dieťaťa bezdetnej žene (a_0), druhého dieťaťa žene s jedným (a_1) a tretieho dieťaťa žene práve s dvomi deťmi. Hodnoty príslušných pravdepodobností pre generácie 1900 – 1970 zobrazujú nasledujúce grafy 7 a 8. S klesajúcou bezdetnosťou smerom ku kohortám žien z 30. až 40. rokov sa zvyšovala aj šan-

²⁹ Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR SLDB 1980, 1991 a SODB 2001, 2011.

ca stať sa matkou, a to u oboch národností. Od skupiny žien maďarskej národnosti narodených v polovici 20. rokov pravdepodobnosť pôrodu prvého dieťaťa stabilne prekračovala hranicu 90 %. Podobné aj keď mierne nižšie hodnoty nachádzame aj u žien hlásiacich sa k slovenskej národnosti. S častejším príklonom žien maďarskej národnosti k jednodetnému modelu rodiny súvisela aj nižšia pravdepodobnosť (v porovnaní so ženami slovenskej národnosti) narodenia druhého dieťaťa, ktorá sa v najstarších generáciách (približne do kohort zo začiatku 20. rokov) udržiavala pod úrovňou 80 %. Jej najvyššie hodnoty (okolo 85 %) boli spojené so ženami narodenými od polovice 20. do polovice 50. rokov. V mladších generáciách pravdepodobnosť narodenia druhého dieťaťa prudko klesala a v kohortách z konca 60. rokov sa dokonca priblížila k hranici 70 %. Rozdiel medzi šancou stať sa matkou a porodiť druhé dieťa bol v prípade žien maďarskej národnosti ďaleko väčší ako tomu bolo u žien slovenskej národnosti.

Graf 7 a 8: Pravdepodobnosť zväčšenia rodiny ženám maďarskej a slovenskej národnosti, SEDB 1980, 1991 a SODB 2001 a 2011³⁰

Ako už naznačili údaje o zložení žien podľa parity, najväčšie rozdiely však medzi sledovanými národnostnými skupinami existovali v pravdepodobnosti narodenia tretieho dieťaťa. Postupný medzigeneračný príklon k dvojdetnému modelu a neskôr aj zvy-

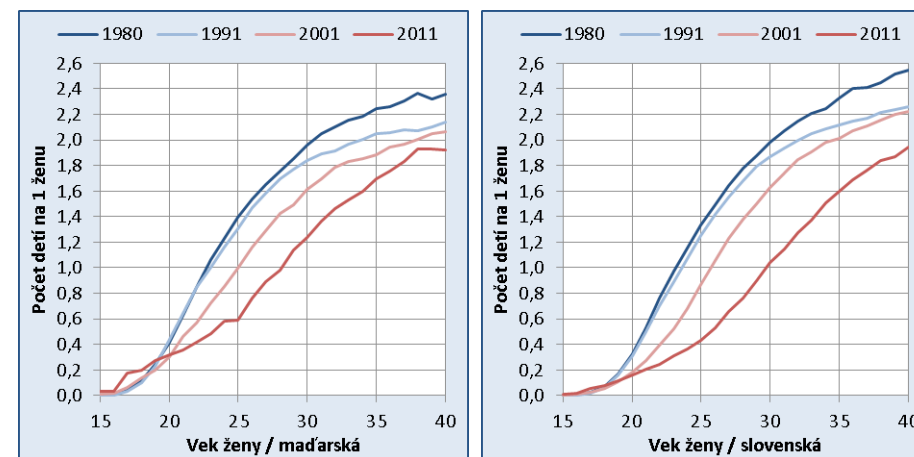
³⁰ Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR SEDB 1980, 1991 a SODB 2001, 2011.

šovanie váhy žien len s jedným dieťaťom spôsobili, že šanca stať sa tretíkrát matkou pomerne výrazne klesala. Kým v najstarších generáciách žien maďarskej národnosti sa udržiavala ešte nad hranicou 60 %, približne od generácií z polovice 30. rokov už klesla pod úroveň 50 %, aby sa v kohortách zo 60. rokov stabilizovala na približne 25 %. U žien slovenskej národnosti sa šanca pôrodu tretieho dieťaťa až do kohort z prvej polovice 30. rokov udržiavala nad hladinou 60 %. Pod úrovňou 50 % sa nachádzali ženy narodené v prvej polovici 40. rokov, pričom posledné údaje pre kohorty z konca 60. rokov hovoria o približne tretinovej pravdepodobnosti. V mladších generáciách očakávame, že dôjde postupne k určitej stabilizácii hodnôt pravdepodobností narodenia tretieho dieťaťa ako výsledok čoraz väčšej selekcie určitej špecifickej subpopulácie žien klониacej sa k väčšej rodine. Pôjde však samozrejme len o určitý marginálny model reprodukčného správania, keďže dominantnou črtou pre ženy maďarskej i slovenskej národnosti narodené v 70. a 80. rokoch bude mierne zvyšovanie bezdetnosti, odklon od dvojdetného modelu rodiny a príklon k rodine len s jedným dieťaťom.

Údaje o realizovanej plodnosti žien narodených v 70. a 80. rokoch síce neumožňujú hovoriť o ich konečnej plodnosti, ale pomocou nich dokážeme poukázať na určité rozdiely v charaktere reprodukčného správania v mladších vekových skupinách. Ako sme už naznačili vyššie, zaujímavým je predovšetkým vývoj rozdielov v realizovanej plodnosti. Kým generácie žien maďarskej a slovenskej národnosti narodené v 60. rokoch mali približne rovnaký priemerný počet detí, v mladších generáciách jednoznačne vyššiu realizovanú plodnosť dosahovali ženy maďarskej národnosti. Potvrďuje to aj kombinácia priemerného počtu detí s vekom ženy (pozri grafy 9 a 10). Zaujímavosťou je tiež, že vyššiu plodnosť v mladšom veku (do 30 rokov) ženy maďarskej národnosti dosahovali aj na začiatku 80. a 90. rokov, pričom súčasne dochádzalo aj k jej prehlbovaniu. Tak napríklad vo veku 25 rokov, podľa sčítania ľudu 1980, pripadalo na jednu ženu maďarskej národnosti približne 1,4 dieťaťa, žene slovenskej národnosti sa narodilo približne 1,33 dieťaťa. Podľa údajov o realizovanej plodnosti z posledného sčítania sa rozdiely v tomto veku zvýšili už na

takmer 0,2 dieťaťa v prospech žien maďarskej národnosti. Okrem vyššej plodnosti v mladšom veku však výsledky zo sčítaní potvrdili u oboch skupín žien aj postupnú transformáciu charakteru plodnosti. V 90. rokoch a najmä v poslednom intercenzálnom období môžeme jednoznačne vidieť pokles realizovanej plodnosti súvisiaci predovšetkým s procesom odkladania rodičovských štartov do vyššieho veku. Aj preto sa hodnota kohortnej plodnosti u žien maďarskej národnosti vo veku 25 rokov znížila na necelých 0,6 dieťaťa. Ešte nižšia bola v prípade žien slovenskej národnosti (0,4 dieťaťa). Postupné medzigeneračné prehĺbovanie procesu odkladania ako aj pravdepodobne jeho odlišná intenzita z pohľadu oboch národnostných skupín prispeli tiež k pretransformovaniu rozdielov v realizovanej plodnosti aj vo vyššom veku. Kým podľa výsledkov sčítaní 1980 – 2001 kohortná plodnosť žien maďarskej národnosti bola vyššia len do veku 30 rokov, podľa posledného cenzu vyšší priemerný počet detí na jednu ženu nachádzame až do veku 40 rokov.

Rozdiely v realizovanej plodnosti ako aj jej zmeny sa následne prejavili aj v zastúpení bezdetných žien. Vo všetkých analyzovaných sčítaniach platilo, že ich podiel bol v mladšom veku vždy nižší v skupine osôb hlásiacich sa k maďarskej národnosti. Napríklad vo veku 25 rokov bolo podľa sčítania 1980 bezdetných 22 % žien maďarskej národnosti, kým v prípade žien slovenskej národnosti to bola viac ako štvrtina. V podstate rovnakú úroveň dosahovala v tomto veku miera bezdetnosti aj na začiatku 90. rokov. Výsledky z posledných dvoch cenzov však potvrdili pomerne dynamický proces odkladania materských štartov, a preto sa podiel bezdetných žien v tomto veku výrazne zvyšoval. V roku 2001 takmer 31 % a v roku 2011 dokonca viac ako 70 % žien maďarskej národnosti zostalo vo veku 25 rokov bezdetných. V prípade žien slovenskej národnosti to bolo najprv 42 % a podľa posledných dostupných údajov zo sčítania 2011 takmer tri štvrtiny.

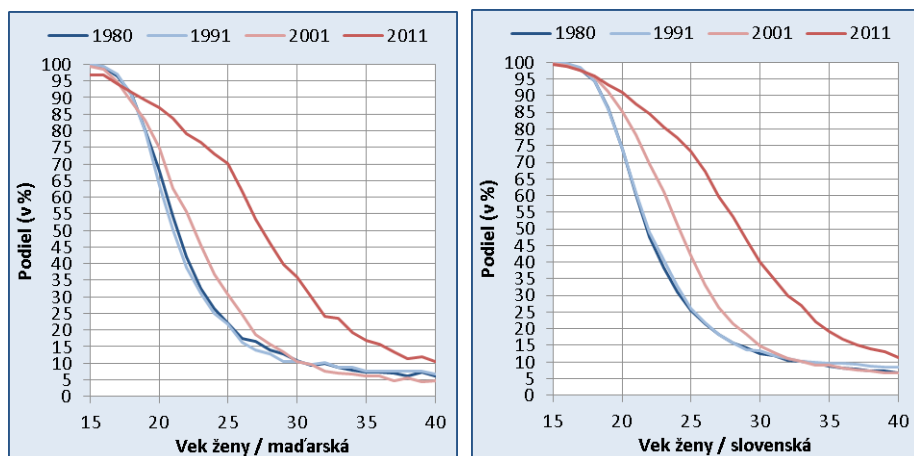

Graf 9 a 10: Priemerný počet detí na jednu ženu maďarskej a slovenskej národnosti vo veku 15 – 40 rokov, SLDB 1980, 1991 a SODB 2001 a 2011³¹

O postupnom prehĺbovaní procesu odkladania hovorí aj posun mier bezdetnosti smerom k vyšším vekovým skupinám. Vo veku 30 rokov bola v 80., 90. ale aj na začiatku nového milénia bezdetná len približne každá desiatka žena maďarskej národnosti. Podľa údajov zo sčítania obyvateľov 2011 už podiel bezdetných v tomto veku výrazne prekročil hranicu jednej tretiny. Na dlhšie obdobie bezdetnosti poukazujú aj hodnoty indikátora SMAFB (single mean age at first birth). Ten udáva koľko rokov v priemere prežije bezdetná žena do dovŕšenia 50. roku života. Skorý začiatok reprodukcie žien maďarskej národnosti znamenal, že na začiatku 80. a 90. rokov sa hodnota SMAFB pohybovala na úrovni 22,0 – 22,3 rokov. V prípade žien slovenskej národnosti však dosahoval úroveň 22,7 – 23,3 roku. Predlžovanie obdobia bezdetnosti v dôsledku odkladania materských debutov prispelo v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach k nárastu jeho hodnôt. Podľa údajov zo sčítania 2001 by priemerný počet rokov, ktoré žena maďarskej národnosti prežije ako bezdetná, dosiahol takmer 23,4 roku (u žien slovenskej národnosti prekročil 24,7 roku). Hlavná fáza predlžovania obdobia bezdetnosti tak spadala do posledného desaťročia, keď sa hodnota SMAFB zvýšila o takmer 4,3 roku na pri-

³¹ Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR SLDB 1980, 1991 a SODB 2001, 2011.

bližne 27,7 roku (u žien slovenskej národnosti dosahuje takmer 28,5 roku). Aj z týchto údajov je zrejmé, že medzi ženami maďarskej a slovenskej národnosti existovali pomerne značné rozdiely v dynamike transformácie plodnosti odkladaním. V prípade žien slovenskej národnosti sa transformačný proces presadil vo zvýšenej miere už v 90. rokoch, kým u žien maďarskej národnosti hlavné obdobie spadá až do posledného desaťročia.

Graf 11 a 12: Bezdetnosť žien maďarskej a slovenskej národnosti vo veku 15 – 40 rokov, SEDB 1980, 1991 a SODB 2001 a 2011³²

Záver

Analýza dostupných údajov o realizovanej plodnosti žien hlásiacich sa na Slovensku v sčítaniach obyvateľov k maďarskej národnosti poukázala nielen na značné podobnosti vo vývojových trendoch a čiastočne aj v samotnej intenzite, ale aj na určité odlišnosti a špecifiká v jej charaktere v porovnaní s populáciou žien slovenskej národnosti. V najstarších generáciách platilo, že ženy maďarskej národnosti dosahovali nižší priemerný počet detí na 1 ženu. Môžeme len predpokladať, že je to dôsledok skoršieho začiatku demografickej revolúcie v niektorých historických oblastiach maďarského etnika na Slovensku. U žien narodených po druhej svetovej vojne sa rozdiely v konečnej plodnosti vyrovnali.

³² Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR SEDB 1980, 1991 a SODB 2001, 2011.

Zaujímavosťou je, že mladšie kohorty žien maďarskej národnosti narodené v 70. a 80. rokoch mali už o niečo vyššiu úroveň kohortovej plodnosti. Keďže však ide o skupiny žien, ktoré ešte nemajú ukončenú reprodukciu, nevieme povedať do akej miery sú tieto rozdiely výsledkom odlišnej dynamiky procesu odkladania materských debutov a následnej rekuperácie alebo je to výsledok skutočných zmien v realizovanej plodnosti. Je však zrejmé, že transformácia reprodukčného správania prebiehajúca po roku 1989 zasiahla aj ženy maďarskej národnosti. Čoraz viac sa predlžuje obdobie bezdetnosti, klesá realizovaná plodnosť v mladšom veku a zostáva len otázkou, či a do akej miery sa podarí odložené reprodukčné zámery vo vyššom veku nahradiť.

Medzi ženami maďarskej a slovenskej národnosti dlhodobo existovali aj určité rozdiely v štruktúre podľa počtu narodených detí. Podiel bezdetných žien maďarskej národnosti bol dlhodobo o niečo nižší. Smerom ku generáciám realizujúcim svoje reprodukčné zámery alebo aspoň ich časť v období minulého politického režimu sa miera bezdetnosti ešte znížila a priblížila až k biologickému minimu. V najmladších generáciách je však zrejmé, že dôjde k jej nárastu a trvalo sa dostane nad hranicu 10 %. Určitým špecifikom pre ženy maďarskej národnosti zostal častejší príklon k jednodetnej rodine. Aj tu platilo, že išlo predovšetkým o najstaršie generácie a smerom ku kohortám zo 40. – 60. rokov sa ich zastúpenie znížilo. Naďalej však platilo, že skôr tento model volili ženy maďarskej ako slovenskej národnosti. V najmladších generáciách jednodetnosť zažíva svoju renesanciu a je zrejmé, že sa stane dôležitým reprodukčným modelom. Jednoznačne najväčšie rozdiely medzi oboma národnostnými skupinami nachádzame vo váhe žien s dvomi a najmä tromi a viac deťmi. Kým dvojdetný model sa postupne presadil u oboch skupín, pričom však výraznejšie u žien maďarskej národnosti, početnejšie rodiny dlhodobo častejšie preferovali ženy slovenskej národnosti. Smerom k mladším generáciám sa však model s väčším počtom detí stáva marginalizovaným javom význačným pre určité špecifické skupiny osôb. Poklesu obľuby však čelí a bude čeliť aj dvojdetný model rodiny a je zrejmé, že u žien narodených v 70. a 80. rokoch ani zďaleka nebude tak častým javom. Aj napriek existencii via-

cerých podobných vývojových rysov a tendencií si ženy maďarskej národnosti naďalej uchovávajú a pravdepodobne aj uchovávajú niektoré špecifiká, ktorými prispievajú k celkovej heterogenizácii reprodukčného správania obyvateľstva Slovenska v súčasnosti i blízkej budúcnosti.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Literatúra:

- ANDORKA, Rudolf. *Determinants of Fertility in Advanced Societies*. London: Methuen & Co. Ltd. 1978.
- BOOTHER, Heather. Trends in mean age at first birth and first birth intervals in the Pacific Islands. *Genus*, 57, 3-4/2001 pp. 165-190.
- BOTÍK, Ján. *Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Bratislava: Lúč, 2007.
- BOTÍKOVÁ, Marta. Regulácia pôrodnosti. In: BOTÍKOVÁ, Marta – ŠVECOVÁ, Soňa – JAKUBÍKOVÁ Kornélia. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: VEDA, 1997.
- DEROSAS, Renzo – VAN POPPEL, Frans. *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Dordrecht: 2006.
- FIALOVÁ, Ludmila – PAVLÍK, Zdeněk – VEREŠ, Pavel. Fertility Decline in Czechoslovakia during the Last Two Centuries. In: *Population Studies*, 44, 1990, pp. 89-106.
- FREJKA, Tomas – SARDON, Jean-Paul. *Childbearing Trends and Prospects in Low-Fertility Countries. A Cohort Analysis*. European Studies of Population, Vol. 13, Dordrecht, Boston a Londýn: Kluwer Academic Publishers, 2004, 422 pp.
- LISZKA, József. *Národopis Maďarov na Slovensku*. Komárno – Dunajská Streda: Vydavateľstvo Lilium Aurum. 2003.
- LIVI-BACCI, Massimo. Social-Group Forerunners of Fertility Control in Europe. In: COALE, J. Ansley – WATKINS Susan Cotts. *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton. 1986, pp. 182-200.
- MAREK, Miloš. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin: Matica Slovenská, 2006.

- ROWLAND T. Donald. *Cross-National Trends in Childlessness*. Working Papers in Demography No. 73., Canberra: Demography and sociology program. Research School of Social Science. The Australian National University, 1998.
- ROWLAND T. Donald. Historical Trends in Childlessness. *Journal of Family Issues*. Vol. 28, 10/2007, pp 1311-1337.
- SOBOTKA, Tomáš. Bezdětnost v České republice. In: HAMPLOVÁ Dana – ŠALAMOUNOVÁ Petra – ŠAMANOVÁ Gabriela (eds.): *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2006, s. 60-78.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Národnostné zloženie obyvateľstva Slovenska v medzivojnovom období podľa výsledkov sčítaní ľudu z rokov 1919, 1921 a 1930. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 19, 3/2009, s. 3-36.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno: Tribun EU, 2012.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Demographics of the Jewish Population of Slovakia between the Two World Wars. In: *Judaica Bohemiae* XLIX 2/2014, pp. 5-44.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, 38, 1/2014, s. 77-112.
- TIŠLIAR, Pavol. Stručná analýza národnostnej a konfesionalnej skladby obyvateľstva Slovenska podľa súpisu z roku 1919 v porovnaní s výsledkami cenzu z roku 1921. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 16, 4/2006, s. 19-40.
- TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919: príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava: STATIS, 2007.
- TIŠLIAR, Pavol. Šrobárov popis ľudu z roku 1919 a jeho výsledky z pohľadu administratívnych žúp. In: *Demografie*, 50, 2/2008, s. 109-119.

- TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu. (prehľad stavu vybraných statických prameňov v 18. – 1. pol. 20. storočia)*. Brno: Tribun EU, 2009.
- TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2011.
- TIŠLIAR, Pavol. Ethnicity and the population of Slovakia between 1919 – 1940. In: *European researcher*, 42, 2 – 3 /2013, s. 429-436.
- VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880 – 1910. In: *Demografie*, 25, 3/1983, s. 203-207.
- VEREŠ, Pavel. Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 – 1980. In: *Demografie*, 28, 2/1986, s. 110-117.

Zdroje údajov:

- SČÍTANÍ lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. část 1. Počet dětí živě narozených v posledním manželství. Československá statistika sv. 126. Státní úřad statistický. Praha 1936, s. 9,10, 35, 36
- SČÍTANÍ lidu domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961. Díl I. Demografické charakteristiky obyvatelstva. Československá statistika. sv. č. 35. Ústřední komise lidové kontroly a statistiky. Praha 1965, s. 112, 115, 121, 328, 329.
- SČÍTANIE ľudu, domov a bytov 1. 11. 1980. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Primárne údaje.
- SČÍTANIE ľudu, domov a bytov 3.3.1991. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Primárne údaje.
- SČÍTANIE obyvateľov, domov a bytov 26.5.2001. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Primárne údaje.
- SČÍTANIE obyvateľov, domov a bytov 20.5.2011. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Primárne údaje.

© **Populačné štúdie Slovenska 6 (Studies in the Population of Slovakia 6)**

Zostavil: doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

Autori štúdií:

Daniela Hrnčiarová (1,58 AH)

Eva Škorvanková (6,70 AH)

Branislav Šprocha (1,38 AH)

Pavol Tišliar (1,49 AH)

Katedra etnológie a muzeológie

Katedra všeobecných dejín

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Gondova 2

814 99 Bratislava

Jazyková úprava: Mgr. Terézia Šprochová a Mgr. Slavomír Čéplö

1. vydanie, Bratislava 2015, 198s. (11,15 AH)

Vydavateľ:

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z.

ISBN 978-80-971715-7-5